

Staatskunde i hrvatske zemlje sredinom 19. stoljeća - opojmljivanje zemlje i ljudi

Tomić, Vlatka

Doctoral thesis / Doktorski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:507853>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-04-01**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZADRU

POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
JADRAN - POVEZNICA MEĐU KONTINENTIMA

VLATKA TOMIĆ

**STAATSKUNDE I HRVATSKE ZEMLJE
SREDINOM 19. STOLJEĆA – OPOJMLJIVANJE
ZEMLJE I LJUDI**

Doktorski rad

Zadar, 2023.

SVEUČILIŠTE U ZADRU
POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
JADRAN - POVEZNICA MEĐU KONTINENTIMA

VLATKA TOMIĆ

**STAATSKUNDE I HRVATSKE ZEMLJE
SREDINOM 19. STOLJEĆA – OPOJMLJIVANJE
ZEMLJE I LJUDI**

Doktorski rad

Mentor

Izv. prof. dr. sc. Ante Bralić

Komentorica

Izv. prof. dr. sc. Dubravka Božić Bogović

Zadar, 2023.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

I. Autor i studij

Ime i prezime: Vlatka Tomić

Naziv studijskog programa: Poslijediplomski sveučilišni studij Jadran – poveznica među kontinentima

Mentor: izv. prof. dr. sc. Ante Bralić

Komentorica: izv. prof. dr. sc. Dubravka Božić Bogović

Datum obrane: 11. prosinca 2023.

Znanstveno područje i polje u kojem je postignut doktorat znanosti: humanističke znanosti, povijest/interdisciplinarna područja znanosti, geografija

II. Doktorski rad

Naslov: Staatskunde i hrvatske zemlje sredinom 19. stoljeća – opojmljivanje zemlje i ljudi

UDK oznaka: 94(497.5)“18“ : 311

Broj stranica: 248

Broj slika/grafičkih prikaza/tablica: 9/1/18

Broj bilježaka: 1086

Broj korištenih bibliografskih jedinica i izvora: 198

Broj priloga: 3

Jezik rada: hrvatski

III. Stručna povjerenstva

Stručno povjerenstvo za ocjenu doktorskog rada:

1. izv. prof. dr. sc. Mateo Bratanić, predsjednik
2. prof. dr. sc. Mladen Ančić, član
3. dr. sc. Filip Šimetin Šegvić, znanstveni suradnik, član

Stručno povjerenstvo za obranu doktorskog rada:

1. izv. prof. dr. sc. Mateo Bratanić, predsjednik
2. dr. sc. Mladen Ančić, prof. emeritus, član
3. doc. dr. sc. Filip Šimetin Šegvić, član

UNIVERSITY OF ZADAR
BASIC DOCUMENTATION CARD

I. Author and study

Name and surname: Vlatka Tomić

Name of the study programme: Postgraduate doctoral study Adriatic – a Link between
Continents

Mentor: Associate Professor Ante Bralić, PhD

Co-mentor: Associate Professor Dubravka Božić Bogović, PhD

Date of the defence: 11th December 2023

Scientific area and field in which the PhD is obtained: humanities, history/interdisciplinary
areas of science

II. Doctoral dissertation

Title: Staatskunde and Croatian Lands in the middle of the 19th century – Making Sense of
the Territory and People

UDC mark: 94(497.5)“18“ : 311

Number of pages: 248

Number of pictures/graphical representations/tables: 9/1/18

Number of notes: 1086

Number of used bibliographic units and sources: 198

Number of appendices: 3

Language of the doctoral dissertation: Croatian

III. Expert committees

Expert committee for the evaluation of the doctoral dissertation:

1. Associate Professor Mateo Bratanić, PhD, chair
2. Professor Mladen Ančić, PhD, member
3. Scientific Associate Filip Šimetin Šegvić, PhD, member

Expert committee for the defence of the doctoral dissertation:

1. Associate Professor Mateo Bratanić, PhD, chair
2. Emeritus Professor Mladen Ančić, PhD, member
3. Assistant Professor Filip Šimetin Šegvić, PhD, member

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Vlatka Tomić**, ovime izjavljujem da je moj **doktorski** rad pod naslovom **Staatskunde i hrvatske zemlje sredinom 19. stoljeća – opojmljivanje zemlje i ljudi** rezultat mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mogega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mogega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 11. prosinca 2023.

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
1.1. OBRAZLOŽENJE TEME.....	1
1.2. PROSTORNI I VREMENSKI OKVIR.....	8
1.3. MJESTO I ULOGA SVEĆENSTVA.....	10
1.4. METODOLOGIJA.....	12
2. POVIJESNO – INTERPRETATIVNI OKVIR	20
2.1. <i>SATTELZEIT</i> U HABSBUŠKOJ MONARHIJI.....	21
2.1.1. Uloga stanovništva	24
2.2. <i>SATTELZEIT</i> U HRVATSKIM ZEMLJAMA	29
2.3. TRANSFORMACIJE „ <i>NATIO HUNGARICA</i> “ I „ <i>NATIO CROATICA</i> “	35
2.3.1. Transformacija „ <i>natio Hungarica</i> “	35
2.3.2. Transformacija „ <i>natio Croatica</i> “	40
2.4. O ZNAČAJU 1848. GODINE	43
2.4.1. Rađanje novog vrijednosnog sustava	49
3. STAATSKUNDE.....	54
3.1. MJESTO I ULOGA STATISTIKE.....	58
3.2. RESURSI DRŽAVE	60
3.2.1. Stvaranje slika	66
3.3. UTJECAJ <i>STAATSKUNDE</i>	72
4. STATISTIČKO – TOPOGRAFSKI UPITNICI BANSKOGA VIJEĆA.....	79
4.1. ANALIZA STATISTIČKO – TOPOGRAFSKIH UPITNIKA BANSKOGA VIJEĆA ..	81
4.1.1. Zemlja (tlo)	85

4.1.1.1. (Ne)plodnost.....	85
4.1.1.2. Šume	93
4.1.1.3. Rijeke	96
4.1.1.4. Rude.....	100
4.1.2. Stanovništvo	106
4.1.2.1. Brojnost.....	106
4.1.2.2. Djelatnosti	114
4.1.2.2.1. Podjela na muške i ženske poslove.....	116
4.1.2.2.2. Trgovina	118
4.1.2.3. Poljodjelstvo.....	124
4.1.2.3.1. Vinogradarstvo	124
4.1.2.3.2. Voćarstvo	130
4.1.2.4. Druge kulture	131
4.1.2.5. Osobine stanovnika.....	136
4.1.2.6. Siromaštvo	140
4.1.2.7. Diobe zadruga	142
4.1.2.8. Državni zakoni i promjene 1848. godine	147
4.1.2.9. Škole	149
4.1.2.10. Knjige.....	162
4.1.2.11. Identifikacije stanovnika.....	164
4.1.2.11.1. Nošnje	168
4.1.2.11.2. Jezici	185
4.1.2.11.2.1. Čakavština	186
4.1.2.11.2.2. Kajkavština.....	187
4.1.2.11.2.3. Štokavština	187
4.1.2.11.2.4. Jezik kao „granica“	189
4.1.2.11.2.5. „Ilirsko“ ime	201
4.2. „SUDBINA“ STATISTIČKO – TOPOGRAFSKIH UPITNIKA BANSKOGA VIJEĆA	204

5. STATISTIČKO – TOPOGRAFSKI UPITNICI BANSKOGA VIJEĆA KAO IZVOR ZA PROUČAVANJE IDENTIFIKACIJA STANOVNIŠTVA U HRVATSKOJ I SLAVONIJI SREDINOM 19. STOLJEĆA	208
6. ZAKLJUČAK	216
7. POPIS IZVORA I LITERATURE	221
8. SAŽETAK	236
9. PRILOZI	239

1. UVOD

1.1. OBRAZLOŽENJE TEME

Kao što naslov „*Staatskunde* i hrvatske zemlje sredinom 19. stoljeća – opojmljivanje zemlje i ljudi“ sugerira, središnji interes rada je analizirati kako se u žanru *Staatskunde* prikazuje i analizira teritorij hrvatskih zemalja, te u kolikoj je mjeri ta znanstvena paradigma utjecala na naše autore. Nadalje, budući da su ti radovi utjecali na nastanak Statističko – topografskih upitnika Banskoga vijeća iz 1850. i 1858. godine, čiji je krajnji cilj bio napisati hrvatsku inačicu djela *Staatskunde*, drugi će dio rada biti posvećen sagledavanju i analizi hrvatskih krajeva upravo kroz prizmu tog izvora.

Anketni materijal Statističko – topografski upitnici Banskoga vijeća se sastoji od 857 listina ispunjenih podacima koje su u njih upisivali lokalni župnici i parosi. Anketa je obuhvatila Bansku Hrvatsku, Vojnu krajinu i grkokatoličke župe iz Dalmacije Baljci, Kričke i Vrliku.¹ Tri su vrste anketnih obrazaca: prvi dimenzija 55 x 76 cm (latinični), drugi 50 x 70 cm (ćirilični) i treći 45 x 58 cm (latinični, svi iz 1858. godine). Listine su tiskane na aversu i na reversu. Avers nosi skupni naslov „OPIS MĚSTA“ i sadrži rubrike: „Ime Županie ili regimente; Ime MĚSTA; Daljina satih: od cĕrkve župne, od škole pučke, od glavnoga mĕsta županie ili regim.; Broj cĕrkvah; Broj kućah; Osobito ime polja, poljane ili doline, u kom ovo mĕsto leži; Imena gorah, stranah i znamenitijih berdàh, pod kojimi isto mĕsto leži, kako takodjer i pećine ili špilje koje se ovde nalaze; Rĕke ili potoci, koji u ovom mĕstu protĕču, sa izvori i utoci svojimi, kako takodjer jezera, koja se tu nalaze; Proizvodi poljski i gorski, koji se ovdĕ nalaze, najme vĕrsti žitka, što se tamo sije, marva koja se tamo goji, zvěrad, ptice, dĕrvlje i rude, koje se tamo nalaze; Razvaline (ruinae) cĕrkvah i gradinah, i ostali spomenici starih vrĕmenah, koji se kod ovog ili u ovome mĕstu nalaze“. Revers naslovljen „II. OPIS NARODA“ se sastoji od rubrika: „Narod: po spolu, po vĕri, po jeziku govore narĕčje: štokavsko, kajkavsko, čakavsko; Ima li škola pučka i koliko uĕenikah jednoga i dugoga spola u toj školi; Razlikuje li se nošnja naroda po vĕrozakonu u ovome mĕstu; Kakovi rukotvorni proizvodi nalaze se kod ovog naroda; Koje se najstarije i znamenite knjige i pod kojim naslovom u cĕrkvah i u knjižnicah ove župe (parokie) nalaze?“. Godine 1858. je anketa

¹ Radi se o šest županija iz kojih su stigle popunjene ankete: Križevačkoj, Požeškoj, Srijemskoj, Varaždinskoj, Virovitičkoj i Zagrebačkoj, te deset pukovnija/regimenti: 1. i 2. banskoj, Brodskoj, Đurđevačkoj, Gradiškoj, Ličkoj, Ogulinskoj, Otočkoj, Petrovaradinskoj i Slunjskoj, a dalmatinske su župe dio grkokatoličke dijeceze u Križevcima.

ponovljena za one župe koje nisu vratile popunjene listine 1850. Te se godine Družtvu za jugoslavensku povjestnicu i starine, koje je 1852. dobilo anketni materijal na pohranu, obratio Vinko Sabljar s molbom i ciljem da mu pomognu izdati njegovo djelo: statističko – topografsko djelo Hrvatske i Slavonije. Udruga mu odlučuje pomoći time da mu daje anketni materijal sakupljen 1850. godine, te opet uz financijsku pomoć vlasti, odnosno Visokog kraljevskog namjesničkog vijeća, daje tiskati i šalje nove listine u župe iz kojih odgovori nisu stigli 1850. Te listine iz 1858. godine imaju istu glavnu podjelu rubrika kao i listine iz 1850., uz manje preinake: traže se i titular crkve i ime sveca pokrovitelja, godina osnutka župa/parohije i podaci o maticama krštenih, vjenčanih i umrlih, ime podžupanije ili kompanije te političke i porezne uprave, kao i podatak o broju „fabrikah, piljenicah i valjaricah“.²

Od 857 listina nepotpisana je 151 anketa, odnosno 151 primjerak nema potpisanog autora koji je u nju unio podatke. Latiničnih listina ima 585, a ćirilčnih 272. Osam župa je poslalo listine ispunjene latinskim jezikom, a jedna njemačkim jezikom. Župnici su istraživačima ostavili bogat materijal, jer su listine popunjavane iscrpno. Odgovori svećenstva su ovisili o nekoliko varijabli, poput karaktera i osobnosti župnika, volje za popunjavanje ankete, ali i dubinskog poznavanje pastve. Popunjene ankete donose informacije o teritorijalnim opsezima župa i parohija, te pripadajućim im toponimima. Svećenstvo upisuje imena lokalnih nizina, brda i planina, voda stajaćica, tekućica i špilja, a uz njihova tadašnja imena ponegdje upisuju i prijašnja imena ili čak epizode iz povijesti mjesta vezane uz te lokalitete. Isto tako, svećenici precizno popisuju vrste drveća kojega ima u župi, vrste biljaka i životinja, opisuju eventualno rudno bogatstvo i ostatke povijesnih građevina. Kod popisa stoke i poljoprivrednih proizvoda su nerijetko suočeni s činjenicom da zbog velikog siromaštva u selima nemaju puno toga zapisati, no ne propuštaju priliku upozoriti na težak seljački život i dati savjete kako da se situacija popravi. S druge strane, u bogatijim župama svećenici donose konkretne brojke grla stoke koje seljaci posjeduju. Dijelovi anketa koji zahtijevaju precizne brojčane podatke, poput brojčanih omjera stanovništva i njihovih podjela po spolu, religijskoj pripadnosti i jeziku, broju izučenih majstora, te učestalosti pohađanja pučkih mjesnih škola anketarima predstavljaju izazov. I dok neki anketari unose konkretne brojčane podatke o svojim župljanima, drugi na ta pitanja odgovaraju opisno. U svakom slučaju, preko njihovih se zapisa

² Za listine iz 1858. godine, koje dolazi iz istočnoslavonskih i srijemskih župa, se navodi da se nalaze u Osječkoj županiji, budući da je u međuvremenu došlo do promjene imena slavonskih županija. Isto tako treba istaknuti su tri srijemske župe (iz istoimenih kotara) Ilok, Irig i Ruma 1849. godine pripale novoproglašenoj administrativnoj jedinici Srpskoj Vojvodini. Anketa iz Iloka navodi da župa spada u „Okružje Vojvodsko – Srijemsko“, iz Iriga da su dio „Sremske županije“, svećenik iz Rume uopće nije ispunio rubriku u koje se traži navođenje teritorijalne jedinici kojoj župa pripada – stavio je crtu „-“, a župnik Babske piše da se nalaze u „Vojvodini Serbskoj“.

može vidjeti prostorna zastupljenost svakog hrvatskog narječja, kao i stupanj standardizacije hrvatskoga jezika. Broj majstora po župama svjedoči o stupnju razvoja svakoga kraja i nudi podatke o posebnosti župa. Također se može doći do slike stanja pučkih seoskih škola i vidjeti s kojim se problemima tadašnji učitelji susreću. I ovom prigodom svećenici ne propuštaju dati svoj sud o takvom stanju. Popis knjiga iz župne knjižnice i opisi lokalnih nošnji značajno ovise o volji anketara. Pojedini svećenici su donosili vrlo detaljne opise nošnji svojih župljana, dok su drugi samo ukratko dali odgovor ima li razlike u načinu odijevanja među župljanima i po kojoj osnovi, a slično je bilo i kod popisa knjiga – dio anketara je marljivo popisao čitav fond, dok su drugi naveli samo nekoliko (po njihovom sudu) značajnijih knjiga koje čuvaju.

Uz ovu anketu pokrenutu 1850. godine financiranu od strane Banskoga vijeća, iste je godine pokrenuta još jedna – *Pitanja na sve prijatelje domaćih starinah i jugoslavenske povjstnice*, organizirane od strane Društva za povjstnicu jugoslavensku. Ta je anketa sadržavala 26 pitanja, i osim u prvoj knjizi *Arkiva*, *Pitanja* su bila objavljena i u tiskovinama. U narednim se godinama broj pitanja povećao na 30, a *Pitanja* su također dobila novi naslov – *Pitanja Društva za jugoslavensku povjstnicu i starine na sve prijatelje domaćih starinah i jugoslavenske povjstnice*, pod kojim su bila objavljena na više mjesta – u tisku, časopisu *Neven* 1858. godine, kao letak na latinici i ćirilici, te na talijanskom i njemačkom jeziku. Nova, proširena verzija *Pitanja* je bila objavljena i u VII. knjizi *Arkiva* 1863., a treća verzija je također bila objavljena u *Arkivu* 1875. godine s ukupno 50 pitanja.³ Isto tako, „u nastojanju što uspješnijeg ostvarenja svoje primarne društvene zadaće, tj. u prikupljanju „starinah i stvari“, početkom 1851. godine sastavljen je *Naputak* za sakupljanje upućen crkvenim vlastima po župama i dekanatima, u kojem su u sedam točaka grupirana pitanja o predmetima i arhivalijama sakralnog karaktera. Taj je upitnik, namijenjen crkvenim vlastima po župama i dekanatima, trebao potaknuti crkvene institucije na sastavljanje popisa umjetnina i pisanih izvora koji se kod njih čuvaju.”⁴

Zaključno, dva anketna poduhvata iz iste 1850. godine te jedan iz 1851. imaju posve drugačije zadaće, motive za pokretanje, kao i za sakupljanje odgovora – anketni poduhvat pod

³ Borošak – Marijanović, J. (2007) *Doprinos Ivana Kukuljevića Sakcinskog i „Društva za jugoslavensku povjstnicu i starine“ u očuvanju i znanstvenom utemeljenju istraživanje kulturne baštine. Magistarski rad.* Zagreb: Filozofski fakultet, str. 95; Prijepis teksta pitanja iz prve knjige *Arkiva* vidi na str. 95 – 98, proširenu verziju iz VII. knjige *Arkiva* iz 1863. vidi na str. 98 – 101, a sadržajnu analiza objavljenih odgovora na *Pitanja* u dvanaest knjiga časopisa *Arkiv* u razdoblju od gotovo 25 godina vidi na str. 104. – 112.

⁴ Ibid, str. 93. – 94.; Popis pitanja iz *Naputka* vidi na str. 93. – 94.

pokroviteljstvom Banskoga vijeća je imao zadatak sakupiti podatke o ljudskim i prirodnim resursima, a u svrhu modernizacijskih državnih procesa državne vlasti, dok je zadatak anketa Društva za povjestnicu jugoslavensku iz 1850. i 1851. bio evidentirati kulturnu baštinu.

Upravo motivacija koja stoji iza Statističko – topografskih upitnika Banskoga vijeća povezuje tu anketu uz školu autora *Staatskunde*. Glavna svrha *Staatskunde* radova bila je prikupljati i analizirati podatke potrebne državnoj administraciji radi uspješnog upravljanja državom, odnosno cilj svakog tog rada je bio doprinijeti vlastitim primjerom razvoju zemlje, pri čemu je znanost bila u službi domoljublja. *Staatskunde* djela su trebala služiti državnoj upravi donoseći podatke o stanovništvu i prirodnim resursima države, te stanju privrede i kao takva su bila preduvjet za praktičnu politiku. Za autore koji pišu *Staatskunde* je ključna riječ država – njezini interesi i napredak, pri čemu uz bok modernizacijskim pothvatima stoji patriotski temelj. Iste ideje stoje i iza anketnog pothvata Banskoga vijeća – državna je vlast željela doći do podataka o stanovništvu i resursima Hrvatske i Slavonije, a s ciljem modernizacije zemlje. Iza konkretnih anketnih pitanja stoje ona s kakvim uopće resursima raspoložu, kakav je nacionalni kapital, što planirati dalje, koja i kakva ulaganja. O tome svjedoče dva dokumenta iz 1850. godine – prema Kukuljevićevom pismu „mi“ tada još uvijek nemamo „dobar statističko – geografički pregled države“⁵, a banski namjesnik Mirko Lentulay poziva sve biskupe da popišu svoje „žitelje“ što će služiti za „statističko – geografički pregled zemlje“.⁶ Hrvatskoj i Slavoniji je nedostajalo djelo koje bi dalo svojevrsnu kartu resursa države, a što je državnoj vlasti trebalo da krene s konkretnim modernizacijskim aktivnostima. Cilj te ankete nije bio opis prirode niti popis kulturne baštine, već prirodnih i ljudskih resursa, a čitava je anketa imala praktičnu svrhu – ne popis baštine za čuvanje ili objavljivanje, već točan popis državnih resursa za daljnje državne projekte. Bitno je istaknuti da se traže statistički podaci o zemlji i stanovništvu. Vlast želi istražiti teritorij, pritom mapirati njezine resurse i privrednu snagu, a statistika je bila alat koji je jamčio znanstvenost i objektivnost. Ista ideja stoji i u podlozi autora iz Habsburške Monarhije koji su pisali djela iz opusa *Staatskunde*, jer su i oni smatrali da je statistika ključan preduvjet za praktičnu politiku. Zaključno, cilj anketnog pothvata Banskoga vijeća je isti kao i onaj djela iz opusa *Staatskunde*, jer su motivi za pokretanje ankete istovjetni onima koji stoje iza tih djela.

⁵ HR – HDA, BANSKO VIJEĆE, 1849., KUTIJA 15, PR. 470/30.

⁶ HR – HDA, URUDŽBENI ZAPISNIK BANSKOG VIJEĆA, 21. 1. 1850., PR. 470/30.

Uostalom, rubrike u Statističko – topografskim upitnicima Banskoga vijeća su identične poglavljima iz *Staatskunde* knjiga.

Uz pomoć arhivskoga gradiva i onodobnih tiskovina, cilj rada je analizirati i interpretirati podatke koje Statističko – topografski upitnici Banskoga vijeća donose u kontekstu *žanra Staatskunde*. Zbog toga je disertacija sastavljena od sljedećih poglavlja: Povijesno – interpretativni okvir, *Staatskunde*, Analiza Statističko – topografskih upitnika Banskoga vijeća (koja ide u dva dijela: Tlo/zemlja i Ljudi/stanovništvo) i Statističko – topografski upitnici Banskoga vijeća kao izvor za proučavanje identifikacija stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji sredinom 19. stoljeća.

Dosadašnja hrvatska historiografija koja se doticala ovog anketnog poduhvata, ili je iz nje crpila određene podatke, uglavnom je na pitanje o uspješnosti poduhvata provođenja ove ankete odgovarala negativno, zanemarujući time njezin potencijal za historiografska istraživanja.

Mirjani Gross, kao autorici najobuhvatnijeg djela o povijesti područja Hrvatske i Slavonije za razdoblje neoapsolutizma, Statističko – topografski upitnici Banskoga vijeća nisu predstavljali prvorazredni arhivski materijal pa nije niti ušla među središnje točke njihovog istraživačkog interesa. Stoga se na njih samo usputno osvrnula, na neki način utvrđujući u historiografiji njihov marginalni značaj: „Ta površna, slučajna historiografska, statistička i topografska građa dana je kasnije na ocjenu jednoj komisiji koja je zaključila da nema razinu za objavljivanje na trošak Banske vlade i da ju treba prepustiti Društvu za povjesnicu jugoslavensku.“⁷ Član te komisije Pavao Muhić smatrao je da župnici ne mogu dati podatke o površini zemljišta i broju stanovnika i posumnjao da su neki prepisivali podatke iz shematizama, a da su se o nekim pitanjima izjasnili odoč. Dapače, Muhić kaže da svećenici mogu sakupljati 'samo povijesne, folklorne, religijske i uopće kulturne podatke'.⁸ No, zna se da je ukupno bilo tiskano 1640 listina, od kojih su svakom župniku ili parohu bile poslane barem dvije, a „vraćeno“ je njih 857. Dakle, povrat ispunjenih listina je bio potpun. Doduše, i Petar Korunić ističe da matice vjenčanih, rođenih i umrlih kao povijeni izvor za istraživanje brojnosti stanovništva kriju brojne zamke. Postavlja pitanja jesu li svećenici dopustili da se u njih upisuju svi stanovnici naselja (tzv. otpadnici od Crkve, lopovi, razbojnici, prostitutke,

⁷ Gross, M. (1985) *Počeci moderne Hrvatske*. Zagreb: Globus, str. 27 – 28.

⁸ Ibid.

djeca rođena izvan braka, nevjernici, „vještice“), te koliko revno su svećenici vodili te knjige. Za primjer uzima pripreme za popis stanovništva i stoke 1851. godine u Hrvatskoj i Slavoniji. Vlasti su već 1850. pozvale svećenike da im u tome pomognu tako da iz dokumenata (matica rođenih, vjenčanih i umrlih) prepisu broj stanovnika u svakom naselju i da podatke pošalju komisiji za provedbu popisa stanovništva. Međutim, pokazalo se da svećenici matice vode neredovito i neuredno. Zaključili su da su ti podaci o stanovništvu praktički neupotrebljivi.⁹ Željko Holjevac se u monografiji o Ogulinskoj pukovniji služio i podacima iz Statističko – topografskih upitnika Banskoga vijeća ne bi li dodatno opisao tamošnji kraj i stanovništvo¹⁰, a povjesničarka umjetnosti Ivana Mance, pišući o Kukuljevićevom sabiralačkom radu i uopće o konceptu sabiranja kao osnovnom programu Društva za povjesnicu jugoslavensku i starine, uopće ne spominje anketni poduhvat iz 1850. i 1858. godine.¹¹

O Statističko – topografskim upitnicima Banskoga vijeća je pisala i Jelena Borošak – Marijanović u svom magistarskom radu „Doprinos Ivana Kukuljevića Sakcinskog i 'Društva za jugoslavensku povjesnicu i starine' u očuvanju i znanstvenom utemeljenju istraživanja kulturne baštine“. U radu ne donosi analizu anketnog materijala, već pokušava smjestiti pokretanje Ankete u okvir djelovanja Društva za jugoslavensku povjesnicu i starine od 1850. do 1875. godine. Postavlja pitanje jesu li ove tabele identične, odnosno jesu li to u biti tabele za popis stanovništva i stoke 1851. godine.¹² Međutim, popis 1851. nisu obavljali isključivo svećenici, niti su samo njima slani upisni formulari. Prema pismu podbana Mirka Lentulaya, „*gosp. verh. Žup. Križev.*“, datiranim 28. prosinca 1850. godine moguće je saznati neke činjenice o provođenju toga popisa. Cilj pisma je „*da podčinjene Vama organe najme kotarske političke urede, kojima neposredno izvedenje otoposla nadležni, o njihovih dužnostih dovoljno uputite*“, a jedinice popisa nisu župe ili parohije, već „*za svaku podžupaniju, koja tako sačinja popisni odel*“, a kod popisa će „*činovnici sudelovati*“.¹³ Pismu je priloženo „*više exemplarah svake versti popisnih listinah*“, koje će „*u ostalom sa škrinjami i koricami u dovoljnom broju doneti sa sobom vojnički častnici*“.¹⁴ Dapače, „*Službeni naputak na narodnom popisu u Hrvatskoj i Slavoniji*“¹⁵ donosi način provedbe popisa i popis rubrika

⁹ Petar Korunić (2019) *Naselja i stanovništvo hrvatskih pokrajina 1828/1830. godine*. Zagreb: FF press, str. 38.

¹⁰ Holjevac, Ž. (2012) *Ogulinska pukovnja (1746. – 1873.): polazišta*, Ogulin: Matica Hrvatska, Ogranak Ogulin.

¹¹ Mance, I. (2009/2010) *Ivan Kukuljević Sakcinski: povijest umjetnosti i politika u Hrvatskoj 2. polovice 19. stoljeća. Doktorski rad*. Zagreb: Filozofski fakultet, str. 54 – 57, 60 – 64; Mance, I. (2012) *Zrcalo naroda. Ivan Kukuljević Sakcinski: povijest umjetnosti i politika*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, str. 75 – 93.

¹² Borošak – Marijanović, *Doprinos*, str. 88 – 89.

¹³ HR – HDA, Križevačka županija 1851., kutija 452, 5115.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid.

formulara za popis stanovništva i stoke, koje su potpuno drugačije od formulara ove ankete. Uostalom, rezultati popisa iz 1851. su poznati i puno detaljniji nego podaci koje pružaju Statističko – topografski upitnici Banskoga vijeća.

Godine 2016. Hrvatski povijesni muzej je objavio katalog muzejske zbirke pod naslovom „Statističko – topografski upitnici za područje Banske Hrvatske i Vojne krajine iz 1850. i 1858. godine“, koji sadrži i uvodni tekst Ele Jurdane, u kojem autorica opisuje listine te donosi izdvojene primjere odgovora.¹⁶ U Zaključku piše da „statističko – topografski upitnici (...) predstavljaju neuspjeh pokušaj Banskog vijeća da dođe do valjanih podataka o stanovništvu i ozemlju Hrvatske i Slavonije u vrijeme prvih modernizacijskih procesa 50 – ih godina 19. stoljeća“¹⁷, te da su „služili I. Kukuljeviću i suradnicima da na temelju odgovora u njima steknu uvid u stanje 'na terenu' tičući se kulturne i prirodne baštine, gospodarstva i obrazovanja.“¹⁸ Upravo ovaj posljednji Jurdanin navod, koja se do sada najpodrobnije bavila anketnim materijalom, je svojevrsan istraživački poziv da se prione analizi rezultata ove ankete u skladu s postavljenim istraživačkim ciljem. Iako je točno da anketni materijal nije polučio one rezultate kojima su se njegovi inicijatori nadali i koje su očekivali, u radu ću pokazati da on i dalje predstavlja vrijedan i rijedak izvor za istraživanje i proučavanje mnogih aspekata života stanovništva sredinom 19. stoljeća. Štoviše, navodno manjkavi rezultati tog poduhvata ne bi trebali služiti kao opravdanje da se takav izvor gurne na istraživačke margine. Upravo nesavršenost njegovih rezultata i problemi u realizaciji ankete mogu koristiti kao poticaj za dublju historiografsku kontekstualizaciju hrvatskog društva sredine 19. stoljeća. Stoga je nužno tako važnom izvoru pristupiti kao primarnom objektu istraživačkog interesa i kritički vrednovati njegove rezultate, smještajući ih u povijesni kontekst, kao i historiografski i interpretativni okvir suvremenih habsburških studija.

U skladu s takvim pristupom, nužno je postaviti i drugi skup istraživačkih pitanja, koja će problematizirati samo vrijeme nastanka Statističko – topografskih upitnika Banskoga vijeća, smjestiti ih u konkretne sociopolitičke i socioekonomske promjene, kao i istražiti dublje i dugoročnije društvene i intelektualne utjecaje na sam interes za pokretanjem i izgledom ankete, a koji se tiču pitanja o poimanju stanovništva, odabiranju važnih elemenata za prikazivanje njegovog socioekonomskog razvoja, kao i pitanja o najvažnijim identifikacijskim

¹⁶ Statističko – topografski upitnici za područje Banske Hrvatske i Vojne krajine iz 1850. i 1858. godine. Katalog muzejskih zbirki XLVII. (2016) Zagreb: Hrvatski povijesni muzej, str. 11 – 39.

¹⁷ Statističko – topografski upitnici, str. 33.

¹⁸ Ibid.

markerima ljudi. Naime, ovakvom se tipu građe ne može pristupiti samo kao odrazu tadašnjeg stanja, nego se moraju postaviti pitanja i o njezinoj konstruktivnoj ulozi i stremljenjima u vremenu koje nepobitno obilježavaju značajne povijesne promjene.

1.2. PROSTORNI I VREMENSKI OKVIR

Da bi se mogla provesti analiza i interpretacija građe, ovom je istraživanju nužno dati konkretan povijesni, prostorni i teorijski okvir i kontekst unutar kojega se ono ima kretati. Što se povijesnog i teritorijalnog okružja tiče, treba rasvijetliti reformske procese koji se odvijaju u Habsburškoj Monarhiji počevši od druge polovice 18. stoljeća. Te reforme su iznjedrile i neke promjene, prvenstveno u poimanju teritorija i pristupa stanovništvu koje te predjele nastanjuje. Rezultate reformi će se analizirati i interpretirati unutar okvira *Staatskunde*, dok su za analizu tog novog pristupa stanovništvu neophodne dvije premise: prva je pojam governmentalizacije države Michela Foucaulta, a druga pristup identifikacijama ljudi koji počiva na obradi tih obilježja (etnijska, nacija, rasa...) kao kontekstualnih i interaktivnih fenomena.

Povijest druge polovice 18. stoljeća u Hrvatskoj se povezuje uz pojmove reforme (poglavito se tu misli na terezijanske i jozefinske reforme) i promjene. Intenzivne su bile reformske aktivnosti vladara u uređenju institucionalne strukture. Na Mariju Tereziju su jak utjecaj imali teoretičari kameralizma, koji propagiraju ideju o važnosti intervencije države u postizanju općeg blagostanja i gospodarskog i društvenog boljitka, i nazor prosvjetiteljstva, koji naglašava razum i racionalni red državnog uređenja.¹⁹ Uz proces modernizacije, kojemu su podloga reforme prosvjetitelja, 19. stoljeće je obilježeno i procesom nacionalne integracije, ali to je i razdoblje romantizma, kada dolazi do „demokratizacije subjekta“, odnosno širi se opseg istraživanja s vladara na „običan“ puk.²⁰ Početak puta k novom političkom i društvenom uređenju, koji je podrazumijevao začetke ideje, ali i konkretne izgradnje suverenog političkog prostora i modernog građanskog poretka, postavljao je pred nositelje tog zadatka imperativ spoznaje o teritoriju i stanovništvu koji bi taj moderni politički i društveni entitet zauzimao. Jedno od sredstava za ispunjavanje toga zadatka bili su i Statističko –

¹⁹ Horbec, I. (2009) *Razvoj uprave i javnih službi Banske Hrvatske u vrijeme vladavine Marije Terezije. Doktorska disertacija.* Zagreb: Filozofski fakultet, str. 3.

²⁰ Török, B. Z. (2016) *Exploring Transylvania. Geographies of Knowledge and Entangled Histories in a Multiethnic Province, 1790 – 1918.* Brill, Leiden, str. 140.

topografskih upitnika Banskoga vijeća. Ta je anketa pokrenuta s ciljem sakupljanja topografsko – etnografsko – statističkog opisa hrvatskih zemalja, a uzor su joj činila djela koja su od druge polovine 18. stoljeća u Habsburškoj Monarhiji bila poznata pod skupnim nazivom *Staatskunde*. Stoga treba predstaviti i tu školu autora.

Žanr Staatskunde odgovara onome što je Charles W. Ingrao nazvao „otkrićem ljudi“²¹, a Peter Burke fenomenom „otkrića naroda“²² u europskim intelektualnim krugovima i literarno – znanstvenom žanru *Volkskunde*, kojega je taj interes pokrenuo. Specifičnost *Staatskunde*, paradigme u tadašnjoj državnoj znanosti, je što je taj žanr otišao korak dalje u svojim znanstvenim pretenzijama želeći izravno koristiti, služeći se odmjerenim, „nepristranim“, često brojkama i jezgrovitim opisima prožetim „objektivnim“ stilom, potrebama državne uprave. Autori koji pišu *Staatskunde* u svojim studijama donose podatke o geografskom položaju i smještaju pokrajine/države, njezinoj povijesti, klimi, vrsti tla koje prevladava, prirodnim bogatstvima i razvoju poljoprivrede, organizaciji uprave i prava, stanju školstva, stupnju razvoja obrta i trgovine, te o stanovništvu: uporabnim jezicima, pripadnosti vjeroispovijesti, njihovim uvjetima stanovanja i običajima, odnosno „portret sadašnjeg stanja zemlje“.²³ Pritom autori od regija, opisujući i analizirajući ih, kreiraju mnogo više od pukih geografskih cjelina, u njihovim djelima one postaju, prema Petru Koruniću, „povijesni i identifikacijski pojam“.²⁴ No, istodobno su te studije izvor za povijest same statistike kao discipline jer pokazuju metode, postupke i organizaciju onodobne statistike. Isto tako, važno je znati da etnografsko – statističke studije nisu izvor samo za povijest dotičnog područja i njegovog stanovništva, već i za intelektualna stremljenja intelektualne i državne elite iz druge polovice 18. i prve polovine 19. stoljeća koja želi doprinijeti razvoju svoje zemlje, i to, kako oni sami pišu, na „znanstveni način“. Naravno, služe se podacima koji su im tada bili dostupni, a sve za što ne postoje egzaktni izračuni objašnjavaju u skladu sa svojim spoznajama, pritom konstruirajući slike zemlje i identitete ljudi na koje nailaze.

²¹ Ingrao, C. W. (1994) *The Habsburg Monarchy 1618 – 1815*. Cambridge: Cambridge University Press, str. 178.

²² Burke, P. (1991) *Junaci, nitkovi i lude: narodna kultura predindustrijske Europe*, Zagreb: Školska knjiga, str. 12.

²³ Török, *Exploring Transylvania*, str. 70.

²⁴ Korunić, P. (2011) Problem određivanja naziva jezika i narodnosti u ideologiji hrvatskih i slovenskih iliraca 1835. – 1848. (Etnička identifikacija stanovništva). U: *Zbornik o Stanku Vrazu, hrvatskom pjesniku i književnom kritičaru*. Samobor: Gradska knjižnica Samobor, str. 100 – 103.

1.3. MJESTO I ULOGA SVEĆENSTVA

Zbog navedenih brojnih historijskih procesa, izazov je proučavanje ovoga povijesnog razdoblja, a time i ovog izvora, specifičnog i zbog toga što su ga popunjavali svećenici, koji su tada u svojim župama, prema Henriu Mendrasu, „medijatori“, „ljudi ili institucije u poziciji moći, koji imaju pristup i u jedno i drugo društvo“²⁵, i u svijet obrazovanih i u svijet, prema nastajućim modernim kriterijima, masovno neobrazovanog i nepismenog seljaštva. Slično ih ocrtava i Peter Burke pišući da oni „bijahu ljudi dvostrukih obilježja, bikulturalni, ljudi sveučilišta a istodobno i ljudi s trga“, koji selo promatraju „iskošenog“ pristupa.²⁶ Prema Miroslavu Hrochu, svećenici su bili posrednici i glavni prenositelji informacija o događajima izvan seoskih zajednica, a s druge strane i medij koji je vijesti o tome što se događa u selima prenosio izvan njih. Isto tako, naglašava da je veći dio katoličkog svećenstva tradicionalno potjecao iz redova seljaštva, pa su stoga bili najneposrednije vezani uz ruralnu zajednicu.²⁷ Vjerojatno je zbog toga baš njima bila namijenjena zadaća popunjavanja anketnih listina. Opisi i ocjene svećenstva o stanju u župama su njihova subjektivna svjedočanstva, koja su ovisila o mnogo faktora, poput njihove osobnosti, bliskosti sa župljanima, ali i naobrazbe. Što se te zadnje stavke tiče, u Habsburškoj Monarhiji je car Leopold II. ukinuo generalna sjemeništa, i to 1790. u austrijskom dijelu Monarhije, a godinu kasnije i u ugarskom dijelu, te su tada biskupi mogli uspostaviti visoke bogoslovne škole s pripadajućim odgojnim zavodima – sjemeništima.²⁸ Tako se svećenstvo hrvatskih zemalja u prvoj polovici 19. stoljeća (a to je vrijeme kada su se najvećim dijelom školovali ovi anketari) moglo obrazovati u sjemeništima u Zagrebu, Đakovu i Senju. Predmeti koje su slušali su se podudarali, zato što je zakon *Ratio educationis* 1806. godine propisao predmete za teološke studije u Monarhiji, a bili su:

- a) Sveto pismo oba zavjeta, s uvodom i pravilima hermeneutike,
- b) crkvena povijest podijeljena u razdoblja,
- c) teološke ustanove s teološkim mjestima i patrologija,
- d) dogmatska teologija s polemikom,
- e) moralna teologija s teoretskim i praktičnim pastoralom i

²⁵ Mendras, H. (1986) *Seljačka društva: elementi za jednu teoriju seljaštva*, Zagreb: Globus, str. 13.

²⁶ Burke, Junaci, str. 51.

²⁷ Hroch, M. (2006) *Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Europi. Komparativna analiza društvenog sustava patriotskih grupa malih europskih nacija*, Zagreb: Srednja Europa, str. 193, 195.

²⁸ Hoško, F. E. (2007) Razlozi nastanka Bogoslovnog sjemeništa i bogoslovne škole u Senju, *Riječki teološki časopis*, vol. 30, no. 2, str. 271 – 284.

f) crkveno pravo, usklađeno zakonima Ugarskog kraljevstva.²⁹

Nikome nije bilo dopušteno odstupiti od tog plana studija, te nitko nije smio predavati ukoliko prije toga nije postigao ili laureat teologije na Kraljevskom sveučilištu u Pešti ili nije imao javni dokaz svojeg obrazovanja i sposobnosti sa svjedočanstvom fakulteta. Isto tako, svi su dijecezanski biskupi, koji su imali svoje teološke zavode, bili obvezni svake godine predavati semestralna izvješća o radu profesora i napretku mlađega klera primasu kraljevstva ili nadbiskupu, a primas ih je bio dužan proslijediti Kraljevskom vijeću i Vrhovnoj školskoj inspekciji.³⁰ Treba istaknuti da se Crkvena povijest predavala prema djelu *Compendium historiae ecclesiasticae* Franje Gmeina, a za Crkveno pravo su službeni autori bili Josef Johan Nepomuk Pehem i Michaelis Szvorenyi.³¹ Kasnije je dolazilo do promjena u teološkoj nastavnoj osnovi, poput promjena koje je propisalo Ugarsko namjesničko vijeće 1815. godine, no popis obaveznih predmeta se nije značajnije mijenjao.³²

Što se tiče pravoslavnoga svećenstva, Srijemski Karlovci su bili središte Srpske pravoslavne crkve, tamo se nalazila i mitropolija, a 1794. godine je osnovana i bogoslovija na kojoj su se obrazovali i parosi s područja hrvatskih zemalja. Predmeti koje su tamošnji studenti slušali su bili: „Slovenska nauka o jeziku ili Gramatika staroslovenskog jezika kao i crkveno – slovenski jezik“³³, Dogmatsko bogoslovlje ili Vjerska doktrina i Moralno bogoslovlje na prvoj godini, te Povijest kršćanske vjere i pravoslavne crkve, Pastirsko bogoslovlje, Katehetika, Homiletika i Metodika za učitelje trivijalnih škola na drugoj godini.³⁴ Školske godine 1825./1826. je školovanje produženo na tri godine.

Uvaži li se Mendrasovo tumačenje da je zadaća medijatora prikupiti informacije i mišljenja s ciljem da na njih upozori autoritet vlasti, njihovi odgovori mogu oscilirati između tri stava. Ako se želi svidjeti autoritetu vlasti, nastojat će ugoditi kreatoru ankete govoreći stvari za koje misli da odgovaraju kreatorovim idejama. Drugi stav se sastoji u nastojanju da se dobro odigra uloga: „dobro“ odgovoriti i dati adekvatne odgovore. Treći stav podrazumijeva žaljenje i jadikovanje u nadi da će se autoritet vlasti smilovati i poboljšati

²⁹ Sršan, S. (2006) Državni nastavni planovi, programi i propisi na filozofskom i teološkom studiju u Đakovu početkom 19. stoljeća, *Diaconvensia*, Vol. 14, No. 2, str. 259 – 284.

³⁰ Ibid.

³¹ Ibid.

³² Usp. Patafta, D. (2020) Razvoj teoloških i filozofskih studija u Zagrebu od XIII. Stoljeća do osnivanja Sveučilišta u Zagrebu. Povijesni korijeni Katoličkog bogoslovnog fakulteta. *Bogoslovska smotra*, Vol. 90, No. 1, str. 43 – 66.

³³ Gavranović, N. (1984) *Karlovačka bogoslovija (1794 – 1920)*, Sremski Karlovci: Srpska pravoslavna bogoslovija Svetog Arsenija, str. 34.

³⁴ Ibid.

njegovu bijednu situaciju.³⁵ Primjeri za Mendrasovu tipologiju uloge i djelovanja medijatora ilustrirat će se u poglavljima ovoga rada. Medijatorima pripada pravo analize i definicija mišljenja i ponašanja u ime svih. Pitanje je jesu li njihove riječi i zapisi doista kolektivno i od svih prihvaćeno mišljenje ili su oni ti koji ne izriču kolektivno mišljenje nego pomažu u njegovoj formulaciji?³⁶ Je li moguće posložiti te njihove parcijalne slike u jednu širu sliku, te za što ovaj anketni materijal „dokaz“? Odgovoru na ovo zadnje pitanje će se disertacija približavati tijekom cijeloga rada.

1.4. METODOLOGIJA

Glavna je namjera ovoga rada prezentirati i interpretirati, odnosno analizirati doprinos Statističko – topografskih upitnika Banskoga vijeća poznavanju povijesti 19. stoljeća, pri čemu će se rad odvijati na dvije razine: razini kontekstualizacije i razini detaljne analize djela, odnosno anketnih listina. Ključne metode za istraživanje su kritička analiza izvora i literature, te deskriptivna i komparativna metoda. Naravno da se te metode susreću i isprepliću u radovima autora iz Monarhije koji pišu o hrvatskim pokrajinama i analizi samih anketnih listova.

Razina kontekstualizacije podrazumijeva smještanje teme u konkretan vremenski i teritorijalni okvir, te analizu utjecaja tih okvira na nastanak i interpretaciju podataka proizašlih iz ovog anketnog poduhvata.

Razina detaljne analize djela će tragati za odgovorom na pitanje u kojoj mjeri Statističko – topografski upitnici Banskoga vijeća doprinose historiografiji 19. stoljeća, a do njega se može doći upravo analizom i usporedbom njezinih podataka s podacima drugih autora – suvremenika te konkretne ankete. Analizirat će se i uloga drugih korištenih povijesnih izvora: koja je uloga djela iz domene *Staatskunde* za nastanak i oblikovanje Statističko – topografskih upitnika Banskoga vijeća, te koja znanja iz njih proizlaze? Nadalje, posebna pozornost će se posvetiti analizi identitetskih markera stanovništva hrvatskih zemalja, pri čemu je temeljna premisa za taj rad konceptualizacija pojma „identitet“ koju nude Rogers Brubaker i Frederic Cooper: “(...) on je od središnjeg značaja za politike ‘etniciteta’, ‘rase’, ‘nacije’ (...)”

³⁵ Mendras, H. (1969) Problemi ankete u selu, *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, 23 – 24, str. 41 – 42.

³⁶ Ibid., str. 46.

Analitičari bi trebali tragati za spoznajom procesa reifikacije. Trebali bismo tragati za objašnjenjem procesa i mehanizam putem kojih se ono što se naziva ‘političkom fikcijom’ ‘nacije’ (...) može u određenim trenucima kristalizirati kao moćna, neodoljiva realnost. (...) Kako se netko identificira – i kako je identificiran od strane drugih – uvelike varira od konteksta do konteksta; samoidentifikacija i identifikacija od strane drugih je fundamentalno situacijska i kontekstualna.”³⁷ Drugim riječima, „nije stvar u definiciji etnije, rase ili nacionalizma, već ih treba razmatrati u relacijskim, procesualnim, dinamičnim, događajnim pojmovima, (...) u terminima kulturnih idioma, kognitivnih shema, diskurzivnih okvira. (...) To znači misliti o etnicizaciji i nacionalizaciji kao političkim, socijalnim, kulturnim i psihološkim procesima te ne uzimati kao osnovnu analitičku kategoriju ‘grupu’ kao entitet, nego grupnost kao kontekstualno fluktuirajuću konceptualnu varijablu.”³⁸ Kako ovu teorijsku postavku primijeniti u konkretnom radu? Analizom djela iz prve polovice i sredine 19. stoljeća te anketnih listina će se nastojati obrazložiti da oznake – imena za stanovništvo tada nisu bila ujednačena, te da su davanjem „imena” grupama ljudi autori ujedno kreirali i njihovu sliku, pridajući im pritom zajednička nedvosmislena obilježja. Pažnja će se stoga posvetiti i autorima djela *Staatskunde* koji su doprinijeli izgradnji takvih identifikacija. Nadalje, i u ovoj anketi su svećenici pokušavali imenovati svoje župljane. Te njihove identitetske oznake će se također analizirati u okviru ove polazišne analitičke sheme. Sve izvore pritom treba promatrati kao fenomen izgradnje modernog društva, kojemu je mapiranje stanovništva bilo od presudne važnosti.

Pri raspravljanju o proširenosti narodnih i nacionalnih identifikacija među pukom, valja se također referirati i na utjecajnu analizu razvoja nacionalnih pokreta malih europskih naroda Miroslava Hrocha *Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Europi* iz 1968. godine. Autor smatra da je svaki nacionalni pokret malih europskih naroda prošao kroz tri faze. Prva je faza A koju odlikuje zanimanje i potraga grupe intelektualaca za obilježjima svojstvenima određenoj nacionalnosti. Nakon faze A slijedi faza B u kojoj se radi na širenju nacionalne svijesti i agitaciji među pukom. Na koncu, u fazi C, nacionalni pokret se omasovljuje te ideje nacionalno osviještenih političkih prvaka i intelektualaca prihvaća „običan” puk.³⁹ Pritom „s obzirom na širenje nacionalne svijesti (to jest, svijesti o pripadnosti naciji), u razvoju malih nacija razlikujemo dva osnovna razvojna stadija. Početak svakog nacionalnog pokreta karakterizira velika briga i interes skupine pojedinaca, obično intelektualaca, za jezik, kulturu

³⁷ Brubaker, R. – Cooper, F. (2000) Beyond „identity“, *Theory and society*, 29, str. 1 – 47.

³⁸ Ibid.

³⁹ Hroch, M. (2006) *Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Europi*, Zagreb: Srednja Europa, str. 54.

i povijest potlačene nacije. Međutim, ti pojedinci nisu imali širi društveni utjecaj. Obično čak nisu niti pokušali intenzivirati nacionalnu agitaciju, djelomice jer su bili izolirani i osamljeni u svojim nastojanjima, a djelomice jer nisu vjerovali da bi to imalo ikakvu svrhu. Njihovo je zanimanje za jezik, kulturu i povijest svoje nacije, kao i želja za znanjem o novim i nedovoljno istraženim fenomenima, bio potaknut patriotizmom prosvjetiteljskog tipa, odnosno snažnom ljubavlju prema prostoru na kojem su živjeli. (...) U završnoj fazi razvoja nacionalnog preporoda nacionalna svijest zahvaća široke mase. (...) Između iskazivanja interesa od strane razmjerno male skupine pojedinaca, s jedne strane, i masovnog širenja patriotskih shvaćanja, s druge, stajalo je razdoblje koje je karakterizirala živa patriotska agitacija: proces vrenja nacionalne svijesti.”⁴⁰ Hroch zaključuje da je potrebno istražiti „konkretne, pojedinačne slučajeve kako bi se ustanovila razina do koje su se u toj fazi različiti objektivni odnosi pojavljivali kao integrativni čimbenici.”⁴¹ Također, „u toj su se fazi intenzivirala znanstvena istraživanja, koja su sada smatrana podjednako nacionalnima, kao i znanstvenima.”⁴² Smatram da se upravo ovdje može smjestiti anketni poduhvat koji se proučava u ovom radu jer Statističko – topografski upitnici Banskoga vijeća spadaju među znanstvena istraživanja s nacionalnim obilježjem. Isto tako, anketni materijal pruža uvid u stanje „na terenu“, odnosno mogu se identificirati identitetski markeri koji su služili kao integrativni čimbenici među seoskim stanovništvom.

Primjenjujući Hrochov model, Liah Greenfeld tumači nastanak moderne engleske, francuske, ruske, njemačke i američke nacije.⁴³ Aplikaciju Hrochovog modela na primjer razvoja i integracije hrvatske nacije je izradila Mirjana Gross.⁴⁴ U fazu A smješta pojedine pisce koji djeluju od renesanse do kraja 18. stoljeća. Razdoblje narodnog preporoda je faza B. U toj etapi „jezgra rodoljuba sastavljena od inteligencije, svećenstva i produktivnoga građanstva, organizirano i sustavno širi nacionalnu svijest i mobilizira pojedince za političku, kulturnu i ekonomsku akciju radi integriranja hrvatske nacije. „Narodni preporod” ne obuhvaća sve društvene slojeve, tj. ne dovršava posve proces nacionalne integracije, ali osigurava uvjete za kasniji nacionalni razvoj kojim se naposljetku dovršava izgradnja nacije.”⁴⁵ Faza C nastupa tek na prijelazu 19. u 20. stoljeće. No, taj proces nije išao ravnomjerno u svim područjima.

⁴⁰ Ibid., str. 53 – 54.

⁴¹ Ibid., str. 54.

⁴² Ibid.

⁴³ Greenfeld, L. (1993), *Nationalism. Five Roads to Modernity*, Harvard University Press.

⁴⁴ Gross, M. (1981) O integraciji hrvatske nacije, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, str. 183 – 188.

⁴⁵ Ibid., str. 184.

Stoga autorica smješta fazu A u Hrvatskoj i Slavoniji do 1835. godine, do 1860 – ih u Vojnoj krajini, do 1860. u Dalmaciji, do 1849. u Istri, dok u Bosni i Hercegovini traje od 1835. – 1880 – ih. Faza B u Hrvatskoj i Slavoniji traje između 1835. i 1849. godine, u Vojnoj krajini do 1860 – ih, u Dalmaciji od 1860 – ih do 1880 – ih, u Istri od 1870. do nakon 1900., te u Bosni i Hercegovini od 1890 – ih do predratnih godina. Gross identificira i „fazu između B i C”, koja traje u Hrvatskoj i Slavoniji te Vojnoj krajini od 1860 – ih do 1880 – ih, u Dalmaciji kroz 1890 – te, u Istri natupa nakon 1900. i traje do 1918. godine, a u Bosni i Hecegovini se odvija tek u predratnim godinama. Konačno, faza C nastupa u Hrvatskoj i Slavoniji od 1890 – ih, u Vojnoj krajini nakon sjedinjenja od 1890 – ih, u Dalmaciji od prijeloma stoljaća, u Istri od NOB – a, te u Bosni i Hercegovini tek u Jugoslaviji.⁴⁶Anketni poduhvat Banskoga vijeća se provodi u Hrvatskoj i Slavoniji na ulazu u međufazu između B i C, a u Vojnoj krajini u fazi A. Preko identifikacija stanovništva se može provjeriti u kojoj je mjeri bilo prošireno hrvatsko nacionalno ime na tim područjima, odnosno do koje je faze došao proces hrvatske kulturne homogenizacije.

Drugi dio disertacije bit će posvećen obradi i analizi podataka iz anketnih listova. Analizom podataka se može međusobno komparirati hrvatske pokrajine po pitanjima stupnja razvijenosti i zastupljenosti pojedinih obrta, broja škola i učenika, pripadnosti vjeroispovijesti, jezicima i narječjima kojima stanovnici govore i načinu njihova odijevanja. No, do tog dijela rada treba doći suzujući prostor analize pomoću koncentričnih krugova. Najprije valja proučiti kako su europski autori prikupljali podatke o svojim zemljama, odnosno treba se usredotočiti na djela autora s prostora Habsburške Monarhije kako bi se utvrdilo zašto su se time bavili, koje modele su pritom koristili i kakav im je bio pristup. Važno je također proučiti na koji su način prikupljene podatke objavljivali. Istovremeno će se analizirati na koji su način i u kolikoj mjeri u njihovim radovima i edicijama zastupljene hrvatske pokrajine. Daljnji korak slijedi k utvrđivanju kako su ti autori utjecali na naše autore koji su se prihvatili takvog posla, prvenstveno metodološki.

Građu je potrebno nijansirano interpretirati. Budući da je glavno istraživačko pitanje dvojako, ista važnost će se pridavati i pitanjima zašto su se pisala djela iz opusa *Staatskunde*, te zašto su Statističko – topografski upitnici Banskoga vijeća nastali, odnosno, s jedne strane,

⁴⁶ Ibid., str. 188.

činjeničnom stanju koje knjige i anketne listine donose, a s druge strane, budući da su i tad djela i anketne listine direktna posljedica „duha vremena“ i konteksta u kojem su nastali, i analizi diskursa djela *Staatskunde* i ankete, kao i njihovoj snazi i ulozi u konstruiranju socijalnih i identitetskih kategorija. To, pak, dovodi do brojnih problema za interpretaciju, čak i zamki. Za primjer se mogu uzeti identitetske oznake koje za svoje župljane svećenici upotrebljavaju ili kako ih karakterno ocrtavaju, pri čemu se treba „uhvatiti u koštac“ s mnoštvom subjektivnih, ali i proturječnih značenja, koja mogu odvesti na put k anakronosti. Ista je situacija i s imenima i osobinama stanovništva koje opisuju autori djela *Staatskunde*.

Zbog svega navedenog, ovom istraživanju najprije će se pružiti kontekstualni okvir, a zatim taj kontekst konkretizirati kroz analizu izvora. Stoga će se u drugom poglavlju govoriti o povijesnom kontekstu nastanka Statističko – topografskih upitnika Banskoga vijeća – razdoblju prve polovice 19. stoljeća i „prijelomnici“ 1848./1849. godine. Događaji 1848./1849. godine činili su prekretnicu i u političkom i društvenom razvoju Banske Hrvatske usmjeravajući je prema modernom građanskom uređenju. U tom će se poglavlju ujedno donijeti i interpretativno – teorijski okvir rada. Ovaj je izvor i sâm društveni proizvod. Budući da Michel Foucault smatra da s dolaskom 18. stoljeća pojam „stanovništvo“ doživljava redefiniciju, a uz koju je povezano i novo „umijeće vladanja“, taj je autor nezaobilazan za ovo istraživanje, odnosno nužno je primijeniti njegove spoznaje na konkretnu analizu.⁴⁷ Foucault tvrdi da upravo tada dolazi do procesa governmentalizacije države, u kojem država prestaje biti prvenstveno definirana svojom teritorijalnošću, već stanovništvom, njegovim opsegom, gustoćom i teritorijem koji pokriva. Nužnim postaje spoznati kakvim ljudskim resursima država raspolaže, odnosno, ne samo teritorij, već i stanovništvo zahtijeva opojmljivanje, pri čemu ono postaje ujedno i cilj i instrument vladanja. U istom se poglavlju također treba oslaniti na radove domaćih autora koji su se bavili političkim, društvenim i kulturnim procesima vezanim za 19. stoljeće na tlu Hrvatske i Slavonije te su stoga važni za ovaj rad, poput Mirjane Gross⁴⁸, Iskre Iveljić⁴⁹, Tomislava Markusa⁵⁰ i Nikše Stančića⁵¹.

⁴⁷ Foucault, M. (2009) *Security, Territory, Population: Lectures at the College de France 1977 – 1978*. New York: Picador.

⁴⁸ Gross, M. (1985) *Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850. – 1860*. Zagreb: Globus.

⁴⁹ Iveljić, I. (2010) *Banska Hrvatska i Vojna krajina od prosvijećenog apsolutizma do 1848. godine*. Zagreb: Leykam international; Iveljić, I. (2016) Kulturna politika u Banskoj Hrvatskoj 19. stoljeća, *Historijski zbornik*, LXIX, br. 2, str. 335 – 370; Iveljić, I. (1989) O značenju unutrašnjeg odsjeka Banskog vijeća (1848. – 1850.), *RADOVI – Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta*, 22, str. 71 – 94.

Historiografske uvide i interpretacije spomenutih autora o ključnim procesima u povijesti Hrvatske i Slavonije sredinom 19. stoljeća promatrat će se i u širem kontekstu političkog, društvenog i kulturnog razvoja u Habsburškoj Monarhiji od sredine 18. do sredine 19. stoljeća. Opravdanost kontekstualizacije koja zahvaća stoljetno razdoblje argumentirat će se postavkom kako je upravo u tom razdoblju došlo do ključnih promjena u poimanju Habsburške Monarhije kao države, ali i do stvaranja novih političkih, društvenih i kulturnih koncepata, koji su utjecali na poimanje o stanovništvu, njegovoj socioekonomskoj važnosti, značenju društvenih i ekonomskih podjela, kao i o njegovoj političkoj reprezentativnosti, kulturnim razlikama i narodnosnim identifikacijama. Naravno, svi ti kompleksni procesi uključivali su mnogobrojne diskontinuitete, različite društvene interese i sukobe, a u svrhu da ih se osmišljeno interpretira, korištena je novija inozemna literatura o Habsburškoj Monarhiji, koja pruža poticaje za reinterpretacije starijih historiografskih stajališta i za detaljnije historiografsko istraživanje i interpretiranje dosad marginaliziranih povijesnih izvora, poput ove ankete koja je u središtu rada.

Već je istaknuto da je cilj ovog anketnog poduhvata je bio donijeti topografsko – etnografsko – statistički opis hrvatskih zemalja, a uzor su mu činila djela koja su u Habsburškoj Monarhiji bila poznata pod skupnim nazivom *Staatskunde*, te je zbog toga posebno poglavlje namijenjeno upravo tom žanru. O tome će se pisati u trećem poglavlju. O toj su temi radove objavljivali povjesničari Andras Vári⁵² i Borbala Zsuzsanna Török⁵³, te Mirna Zeman⁵⁴ i David F. Lindenfeld⁵⁵. Također se koristilo studije nastale u prvoj polovici 19. stoljeća autora Christiana Carla Andrea⁵⁶, Josepha Bisinger⁵⁷, Johanna Csaplovicsa⁵⁸, Karla Czörniga⁵⁹,

⁵⁰ Markus, T. (1996) Hrvatski politički pokret 1848. – 1849.: osnovna zbivanja i ideje, *Povijesni prilozi*, Vol. 15, No. 15, str. 11 – 58; Markus, T. (2000) *Hrvatski politički pokret 1848. – 1849. godine: ustanove, ideje, ciljevi, politička kultura*. Zagreb: Dom i svijet.

⁵¹ Stančić, N. (2002) *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*. Zagreb: Barbat.

⁵² Vári, A. (2005) The Functions of Ethnic Stereotypes in Austria and Hungary in the Early Nineteenth Century. U: Wingfield, N. M. (ur.), *Creating The Other. Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe*. New York, Oxford: Berghahn Books, str. 39 – 55.

⁵³ Török, B. Z. (2016) *Exploring Transylvania. Geographies of Knowledge and Entangled Histories in a Multiethnic Province, 1790 – 1918*. Leiden: Brill; Török, B. Z. (2014) Measuring the Strength of a State: Staatenkunde in Hungary around 1800. In: Kontler, L.; Romano, A.; Sebastiani, S.; Török, B. Z. (ed.), *Negotiating Knowledge in Early – Modern Empires: a Decentered View. Studies in Cultural and Intellectual History*. New York: Palgrave Publishers, str. 235 – 260.

⁵⁴ Zeman, M. (2013) *Reise zu den „Illyriern“. Kroatien – Stereotype in der deutschsprachigen Reiseliteratur und Statistik (1740 – 1809)*, München: Oldenbourg.

⁵⁵ Lindenfeld, D. F. (2008) *The Practical Imagination: The German Science of State in the Nineteenth Century*. Chicago: University of Chicago Press.

⁵⁶ Andre, Ch. C. (1823) *Neueste Zahlenstatistik der europäischen und aussereuropäischen Staaten*. Stuttgart und Tübingen.

⁵⁷ Bisinger, J. C. (1808) *General – Statistik des Österreichischen Kaiserthumes*. Wien und Triest.

Johanna Demiana⁶⁰, Johann Christian von Engela⁶¹, Joseph Haina⁶², Josepha M. Liechtensterna⁶³, Pàla Magde⁶⁴, Josepha Rohrera⁶⁵ i Martina Schwartznera⁶⁶, ali i onodobne enciklopedije i leksikone na koje su ovi autori izravno utjecali.⁶⁷

U četvrtom poglavlju slijedi analiza rezultata Statističko – topografskih upitnika Banskoga vijeća, pokušaj donošenja ujedno i analize činjeničnog stanja njihovih rezultata, ali i analize diskursa tih istih podataka. Pokušat će se prodrijeti u taj samo naoko statičan i homogen svijet i to obrađujući teme za koje postoje podaci u većini anketnih listina. Točnije, pokušat će se uloviti u koštac sa zamkama interpretacije njezinih rezultata. Pritom se također koristi arhivsko gradivo iz Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu, fondova Banska vlada, Bansko vijeće i Namjesničko vijeće, te Križevačka županija. Nadalje, objavljeni izvori koji su služili za komparaciju podataka su *Schematismus cleri Dioecesis Zagrabiensis pro ano MDCCCLI*, djelo austrijskog statističara Huga Brachellia *Statistik der Österreichischen Monarchie* iz 1857. godine, te listovi *Danica*, *Narodne novine*, *List Društva gospodarskoga hervatsko – slavonskoga* i *List mesečni hervatsko – slavonskoga Gospodarskoga Društva*. Na koncu, i naši autori Adalbert Adam Barić⁶⁸, Dragutin Seljan⁶⁹, Vinko Sabljarić⁷⁰, Imbro Ignjatijević

⁵⁸ Csaplovics, J. (1829) *Gemälde von Ungern. Erster Theil*. Pesth; Csaplovics, J. (1819) *Slavonien und zum Theil Croatien. Erster Theil*. Pesth: Hertleben's Verlag.

⁵⁹ Czörnig, C. (1855) *Etographische Karte der österreichischen Monarchie*. Wien.

⁶⁰ Demian, J. A. (1806) *Darstellung der Österreichischen Monarchie nach dem neuesten statistischen abziehungen. Wierten Theils*. Wien; Demian, J. A. (1806 - 1807) *Statistische Beschreibung der Militär – Graenze. Erster und Zweyter Band*. Wien; Demian, J. A. (1805) *Statistische Darstellung des Königreichs Ungern. Erster Band*. Wien; Demian, J. A. (1805 - 1806) *Statistische Darstellung des Königreichs Ungern und dazu gehörigen Länder. Erster und Zweyter Theil*. Wien; Demian, J. A. (1797) *Versuch über die Staatskräfte der österreichischen Monarchie, in Beziehung auf Europa*. Germanien.

⁶¹ Engel, J. Ch. (1798) *Staatskunde und Geschichte von Dalmatien, Croatien und Slawonien*. Halle.

⁶² Hain, J. (1852) *Statistik des österreichischen Kaiserstaates. Erster Band*. Wien.

⁶³ Liechtenstern, J. M. (1817) *Grundlinien einer Statistik der Österreichischen Kaiserthums*. Wien; Liechtenstern, J. M. (1823) *Handbuch der historischen Wissenschaften. Erster Band*. Leipzig; Liechtenstern (1791) *Staatsverfassung der Österreichischen in Grundriss*. Wien; Liechtenstern, J. M. (1820) *Wollständiger Umriss der Statistik der österreichischen Kaiserstaats*. Wien.

⁶⁴ Magda, P. (1834) *Neueste Statistisch – geographische Beschreibung des Königreichs Ungarn, Croatien, Slavonien und der ungrischen Militär – Grenze*. Leipzig.

⁶⁵ Rohrer, J. (1827) *Statistik des österreichischen Kaiserthums. Erster Band*. Wien.

⁶⁶ Schwartzner, M. (1798, 1809, 1811) *Statistik des Königreichs Ungern. Erster, Zweyter u. Driter Theil*. Pesth und Ofen.

⁶⁷ *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste. Erste Section*. (1852). Leipzig; *Allgemeines geographisch – statistisches Lexikon aller Österreichischen Staaten. I – XV*. (1845 – 1853). Wien; *Geographisch – statistisches Handwörterbuch des Österreichischen Kaiserthumes* (1827) Wien; *Österreichische National – Encyclopädie. Erster Band, Fünfter Band* (1835) Wien.

⁶⁸ Barić A. A. (2001 – 2002) *Statistika Europe 1792*. Zagreb: Pravni fakultet.

⁶⁹ Seljan, D. (2005) *Zemljopis pokrajina ilirskih ili Ogljedalo zemlje*. Zagreb: Dom i svijet.

⁷⁰ Sabljarić, V. (1866) *Miestopisni riečnik kraljevinah Dalmacije Hervatske i Slavonije*. Zagreb.

Tkalac⁷¹ i Nikola Škrlec Lomnički⁷² su u svojim studijama analizirali stanje u Hrvatskoj i Slavoniji, pa se stoga i njihovi radovi trebaju uvrstiti u rad.

Ograničenost ovog tipa izvora je rezultirala usmjeravanjem pažnje pitanjima identifikacija stanovništva Hrvatske i Slavonije, kojima je posvećeno zasebno poglavlje. Pritom su polazište za promišljanje identiteta i identifikacija autori čija se tumačenja temelje na kulturnom pluralizmu, fluidnosti identifikacija, te relacijskom i situacijskom pristupu društvenim grupama i (samo)identifikacijama ljudi. Etničku se grupu stoga promatra kao kontekstualan, relacijski, situacijski i interaktivan fenomen, a kao podloga za analizu su služila djela sociologa Rogersa Brubakera⁷³ i Duška Sekulića⁷⁴, francuskog dvojca Philippa Poutignata i Jocelyne Streiff – Fenar⁷⁵, te povjesničara Jeremyja Kinga⁷⁶.

U Zaključku će se pokušati odgovoriti na pitanje koji je doprinos djela iz opusa *Staatskunde* i Statističko – topografskih upitnika Banskoga vijeća hrvatskoj historiografiji 19. stoljeća i što njihovi rezultati govore o životu stanovništva sredinom 19. stoljeća u hrvatskim zemljama, odnosno u kojoj i kolikoj se mjeri uspjelo opojmiti sredinu 19. stoljeća u hrvatskim krajevima preko tih izvora. Način života i kultura variraju ovisno o spolu, dobi, vjerskoj i etničkoj pripadnosti, stupnju obrazovanja i zanimanju, te ekološkim uvjetima, pa je jedno od središnjih pitanja rada jesu li te varijacije „narodne kulture“ dohvatljive i preko ovog materijala.

⁷¹ Tkalac, I. I. (2004) *Hrvatsko gospodarstvo sredinom 19. stoljeća: izvještaji carsko – kraljevskom ministarstvu u Beču*. Zagreb: Dom i svijet.

⁷² Škrlec Lomnički, N. (2005) *Stanje Hrvatskog gospodarstva krajem 18. stoljeća*. Zagreb: Dom i svijet.

⁷³ Brubaker, R. (2006) *Ethnicity without Groups*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press; Brubaker, R. – Cooper, F. (2000) Beyond „identity“, *Theory and society*, 29, str. 1 – 47.

⁷⁴ Sekulić, D. (2007) Etničnost kao društvena konstrukcija, *Migracijske i etničke teme*, 23 (4), str. 347 – 371.

⁷⁵ Putinja, F. – Stref-Fenar, Ž. (1997) *Teorije o etnicitetu*. Beograd: Biblioteka XX vek.

⁷⁶ King, J. (2002) *Budweisers into Czech and Germans*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.

2. POVIJESNO – INTERPRETATIVNI OKVIR

U Uvodu je navedeno da je nužno analizu građe smjestiti u konkretan vremenski i teritorijalni okvir, budući se upravo tada događaju promjene u poimanju teritorija i stanovništva mimo kojih se ne može interpretirati građa korištena u disertaciji. Stoga je u ovom poglavlju cilj prikazati ključne povijesne procese koji su se odvijali na prostoru Habsburške Monarhije u razdoblju od druge polovice 18. do sredine 19. stoljeća. Izdvajajući i analizirajući ključne aspekte povijesnih promjena u navedenom razdoblju, nastojat će se pružiti odgovarajuću kontekstualizaciju temi ovoga rada.

Razdoblje od cijeloga jednog stoljeća koje je uzeto u razmatranje nije se odlikovalo pravocrtnim kontinuitetom, poglavito ne na razini političke povijesti. Terezijansko i jozefinsko razdoblje reformskih zanosa i naglašene centralizacije zamijenilo je u posljednjem desetljeću 18. stoljeća razdoblje obnove staleške ustavnosti. Konačne epohalne promjene naznačene Francuskom revolucijom i unutarnja previranja koja su pokazivala još uvijek političku moć plemstva, usmjerila su do sljedeće revolucionarne 1848. Habsburšku Monarhiju na put konzervativnijeg franciskanzima. Ipak, ukoliko se i politička kretanja franciskanskoga razdoblja mogu činiti reakcionarnima, zasade druge polovice 18. stoljeća ostale su prisutne i aktualne u želji za uređenjem društva na novim osnovama, u samom poimanju stanovništva, pogledu na međuovisnost njegovog i državnog prosperiteta.⁷⁷ Stoga ukoliko se i na razini ekonomske i socijalne povijesti ne može govoriti o stoljetnom pravocrtnom kontinuitetu, svakako možemo govoriti o krivudavoj putanji koja je akceptirala mnogobrojne imperativne kretanja prema novom tipu društvenog uređenja i odnosa. Uostalom, to se vidjelo i u razvojnoj putanji odnosa između ugarskog i hrvatskog plemstva. Staleški definiran i uokviren, taj je odnos u prvoj polovici 19. stoljeća počeo poprimati i prva obilježja nacionalnog distingviranja, sa sukladnim implikacijama i u socijalnoj i u ekonomskoj sferi. Stoga u prvome dijelu ovoga poglavlja treba iznijeti osnovna obilježja terezijanskih i jozefinskih reformi, njihovu uklopljenost, ali i specifičnost, kako vremensku, tako i kvalitativnu, u odnosu na europska kretanja. U drugom dijelu poglavlja obradit će se razdoblje od stupanja na prijestolje Franje I./II. do 1848., dok će treći dio poglavlja biti posvećen godini 1848.

⁷⁷ Usp. Iveljić, I. (2010) *Banska Hrvatska i Vojna krajina od prosvijećenog apsolutizma do 1848. godine*, Zagreb: Leykam international, str. 39.

2.1. *SATTELZEIT*⁷⁸ U HABSBURŠKOJ MONARHIJI

„Nisu li Hrvatska, Slavonija, a osobito Vojna krajina još uvijek ostale *terra incognita*“, pitao se 1804. austrijski statističar Johann A. Demian u svom djelu *Statistische Darstellung des Königreichs Ungarn*.⁷⁹ Upoznavajući čitatelje i nadležne institucije metodom novouspostavljenih statističkih znanosti s tom „nepoznatom zemljom“, Demian je iznosio bitne preokupacije državne uprave i intelektualnog *milieu*a vremena u kojem je živio. Istraživati i upoznavati teritorij države, njezine prirodne resurse i stanovništvo, njegovu privrednu snagu i kulturne osobitosti, bio je imperativ društvenoga poretka i dio njegove epohalne preformulacije, koja je u razdoblju od otprilike sredine 18. do sredine 19. stoljeća, oslanjajući se na spoznaje Reinharta Kosellecka, dovela do temeljite preobrazbe ključnih društvenih koncepata, od njihovih klasičnih značenja prema modernim definicijama. Te semantičke promjene reflektirale su socijalne, političke, ekonomske i kulturne promjene spomenutog razdoblja, istovremeno utječući na njihov sadržaj.⁸⁰

Sagleda li se u spomenutom razdoblju političke, društvene, ekonomske i kulturne procese na području Habsburške Monarhije, vidjet će se da je i ona prolazila *Sattelzeit*, obilježen specifičnostima njezinog ustrojstva, geopolitičkog i društvenog konteksta. Uostalom, britanski povjesničar Robert J. W. Evans ističe da moderna povijest Habsburške Monarhije počinje upravo 1740. godine, s preuzimanjem grupe kraljevstava od strane Marije Terezije, i to zbog dalekosežnosti i sveobuhvatnosti promjena koje su utjecale na političke i društvene strukture i institucije u tim kraljevstvima.⁸¹ Habsburška Monarhija je sve do razdoblja kojim se ovaj rad bavi predstavljala tipičan primjer ranonovovjekovne složene ili „kompozitne države“, koju je karakterizirala sastavljenost od teritorija koji su bili u različitim odnosima prema svom vladaru. To je bio politički, pravni i upravni mozaik.⁸² Država se sastojala od nekolicine teritorija, povezanih vladajućom kućom i nekim drugim faktorima. Socijalna elita tih teritorija

⁷⁸ Pojam *Sattelzeit* označava razdoblje između otprilike 1750. i 1850. godine, koje odlikuju korjenite društvene i političke promjene u brojnim domenama života, poput ekonomskih aktivnosti, političkih poredaka i pokreta, odnosa moći, razvoja znanosti i medija, te nastanka novih društvenih normi.

⁷⁹ Demian, J. A. (1805) *Statistische Darstellung der Königreichs Ungarn. Erster Band*. Wien, str. IV.

⁸⁰ Koselleck, R. (2004) *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*. New York: Columbia University Press; Schuurmans, Frank (1999) Koselleck, Reinhart. In: Boyd, K. (ed.), *Encyclopedia of Historians and Historical Writing. Vol. 1*. London – Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers, str. 663 – 664.

⁸¹ Evans, R. J. W. (2008) *Austria, Hungary, and the Habsburgs 1683 – 1867*. Oxford: Oxford University Press, str. 57.

⁸² Gustafsson, H. (1998) *The Conglomerate State: A Perspective on State Formation in Early Modern Europe*, *Scandinavian Journal of History*, vol. 23, issue 3 – 4, str. 189 – 213.

bila je u različitom odnosu spram vladara i imala je svoje privilegije, zakone, često i stalešku skupštinu te je u pitanjima oporezivanja i novačenja vojske pregovarala s vladarom. U takvim je državama vladala jezična raznolikost, a ideja da to čini državu manje državom nije postojala prije modernog nacionalizma. Međutim, ideje o jačoj upravnoj i političkoj integraciji itekako su postojale. Vladari su nastojali, u želji da što uspješnije iskoriste resurse, zanemarivati stare privilegije i uspostavljati centraliziraniji upravni sustav.⁸³ Općenita kretanja u Habsburškoj Monarhiji od sredine 18. stoljeća su slijedila kontinentalni imperativ jačanja monarhijske države, njezine opsežnije centralizacije i birokratizacije, neodvojive od pokušaja implementiranja reformi „odozgo“ u mnogim područjima društvenog života. Nastojalo se rekonceptualizirati sâm pojam države i nametnuti njezinu drugačiju ulogu u smislu kretanja prema modernoj teritorijalnoj državi za koju granice imaju konstitutivno značenje, a što je, s druge strane, zahtijevalo i da se teritorij i stanovništvo unutar tih granica opojme i tretiraju kao resurs. Na njih su svakako snažno utjecali francuski duh sredine 18. stoljeća i pruski protestantski model *Staatsbildunga* (izgradnje države).⁸⁴ Osamnaesto je stoljeće obilježeno velikim teritorijalnim promjenama za Habsburšku Monarhiju, koje će snažnije potaknuti imperativ dalekosežnih državnih i društvenih reformi. Doba prosvijećenog apsolutizma je početak izgradnje profesionalne uprave, odnosno država u modernom smislu zapravo nastaje kroz pojavljivanje profesionalne državne uprave. Mirjana Gross, primjerice, nužno povezuje snažnu državnu centralizaciju i sustavnu modernizaciju.⁸⁵ Iskra Iveljić piše da Marija Terezija nije bila ni pripremljena ni obrazovana da preuzme vladarsku ulogu niti je bila osobno sklona svim prosvjetiteljskim idejama i reformama, ali je bila dovoljno politički razborita da shvati nužnost promjena i okupi oko sebe istaknute političare, pravnike, liječnike i časnike sposobne provesti ih, među kojima su najistaknutiji bili dugogodišnji državni kancelar knez Wenzel Anton Kaunitz – Reitberg, barun Josef von Sonnenfels, barun Gerard van Swieten, Johann Ignaz von Felbiger, grof Friedrich Wilhelm Haugwitz i general barun Ernst Gideon Laudon.⁸⁶ Charles Ingrao piše da su Habsburgovci postizali najveće uspjehe kada bi se bili prisiljeni suočiti s nekom velikom sigurnosnom krizom. Tada bi do izražaja dolazila njihova spretnost u vođenju konsenzualne politike i implementiranju praktičnih

⁸³ Ibid.

⁸⁴ Evans, *Austria, Hungary, and the Habsburgs*, str. 56.

⁸⁵ Gross, M. (1985) *Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850. – 1860*. Zagreb: Globus, str. 11.

⁸⁶ Iveljić, *Banska Hrvatska*, str. 24.

rješenja.⁸⁷ Dok je u desetljećima oko 1700. godine propuštena prilika za ustanovljavanjem habsburške države, samodovoljne „Austrije“ kao pandana drugim političkim entitetima koji su počeli činiti novi europski poredak moći⁸⁸, dijelom i stoga što je Karlo VI. više posvećivao jačanju dinastičke legitimnosti nego procesu izgradnje države⁸⁹, Marija Terezija uslijed nepovoljnih vanjskopolitičkih okolnosti nije mogla odgađati otpočinjanje procesa reformi u Carstvu. Neuspjesi u ratu protiv Pruske nedvojbeno su ukazali da je sustav koji je počivao na triarhiji vlasti između Krune, aristokracije i visokog katoličkog klera dotrajao i da je pružao slab temelj habsburškoj moći. Ona je počivala na svega nekoliko stotina aristokratskih obitelji, koje su činile multikulturalnu elitu u suradnji s dinastijom, dok tradicije ostalih slojeva (od srednjeg i nižeg plemstva, do stanovnika gradova i seoskog stanovništva) nisu bile ukorijenjene u habsburškoj vlasti, već su lojalnost dugovale raznolikim entitetima (kraljevstvima, pokrajinama, vojvodstvima, županijama i sl.) podložnima Pragmatičkoj sankciji, koji su čuvali svoje zakone, sudove, carine, čime su otežavali suptilno upravljanje središnjoj vlasti. Štoviše, za takvo upravljanje nije postojao niti jedan od osnovnih preduvjeta, a to je bilo znanje o tako raznolikoj zemlji, koje je bilo vrlo neprecizno. Multikulturalnim područjem Habsburške Monarhije vladala je birokratska i statistička inkoherenca.⁹⁰ Terezijanizam (i jozefinizam) se mogu promatrati i kao svjetonazorski sklopovi u procesu razvoja države.⁹¹ Znatno dio reformi odražavao je i zasade kamentalizma, kao austrijsko – njemačke inačice merkantilizma s elementima fiziokratizma pa i ranog liberalizma. Franz Szabo kamentalizam naziva „znanošću administracije“, kojoj je cilj popraviti upravljanje resursima i produktivnost, te time dovesti do općeg blagostanja u državi. Zato su reducirali privilegije plemstva i poticali efikasnost administracije.⁹² Kamentalizam je nastojao potaknuti razvoj obrta, trgovine i manufakture, ekonomski ojačati seljaštvo kao najbrojniju kategoriju poreznih obveznika, povećati poreze, centralizirati i profesionalizirati javnu upravu koju bi trebali voditi sposobni i obrazovani pojedinci. Istaknuli su skrb o općem dobru, odgovornost i obveze, a ne samo prava nositelja državne vlasti. Također su smatrali da je produktivnost društva direktno proporcionalna životnom standardu, zdravlju i sreći ljudi.⁹³ Zajedničko obilježje vladavine prosvijećenih apsolutista su mnogobrojni administrativni propisi i zakoni

⁸⁷ Ingraio, Charles W. (1994) *The Habsburg Monarchy 1618 – 1815*. Cambridge: Cambridge University Press, str. 242 – 243.

⁸⁸ Evans, *Austria, Hungary, and the Habsburgs*, str. 36 – 41.

⁸⁹ Ingraio, *The Habsburg Monarchy*, str. 242.

⁹⁰ Okey, Robin (2001) *The Habsburg Monarchy c. 1765 – 1918*. London: Macmillan Press Ltd., str. 12.

⁹¹ Karaman, I. (2000) *Hrvatska na pragu modernizacije (1750 – 1918.)*. Zagreb: Naklada Ljevak, str. 59.

⁹² Szabo, A. J. F. (2018) Cameralism, Josephinism, and Enlightenment: The Dynamic of Reform in the Habsburg Monarchy, 1740 – 1792, *Austrian History Yearbook*, 49, str. 1 – 14.

⁹³ Evans, *Austria, Hungary, and the Habsburgs*, str. 120.

koji se referiraju prema „narodu“ kao objektu politike. Paralelno se razvijalo i patriotizam, koji ima važnu ulogu kao osnova za identifikaciju stanovništva s reformskim ciljevima vladajućih. Patriotizam je nužno dolazio „pod ruku“ s prosvjetiteljskim reformama jer imaju zajedničke sastavnice, a to su otkriti i utjecati na široke društvene slojeve i „obične“ ljude, mjeriti i koristiti resurse zemlje i emancipirati „narodni jezik“.⁹⁴ Plansko i organizirano djelovanje u cilju postizanja boljitka zemlje predstavlja i prikupljanje podataka o trenutnom stanju u zemlji. „Lozinka“ kameralista je bila „zadrži novac u državi“ (*keep money at home*) čineći sve što možeš u svrhu povećanja produktivnosti.⁹⁵ Teorijsko uporište toj i takvoj državnoj ulozi nalazi se u *Staatskunde*.

2.1.1. Uloga stanovništva

U idućim desetljećima dva su čimbenika, prema Robinu Okeyu, ležala u podnožju reformskog procesa u Habsburškoj Monarhiji – konsolidiranje vojske i financija te utjecaj prosvjetiteljstva (koje je uključivalo rastuću sekularizaciju gledišta, povjerenje u razum kao arbitra problema) kao intelektualnog temelja za promjene.⁹⁶ Robert Evans dodatno nijansira reformske procese, ističući da su se strukturalne promjene sastojale od političko – socijalnih, kulturno – ideoloških i dinastičko – militarističkih elemenata. Pri tome su se prvi u bitnome sastojali od zamjenjivanja i reorijentiranja aristokratske i provincijalne oligarhije središnje upravljanoj i standardiziranoj državnoj službi, s pisanim formama i birokratskim normama. Kulturno – ideološki elementi sastojali su se od mijenjanja i reorijentiranja naglaska na ulogu Katoličke crkve i religijskih propisa prema državnom patriotizmu i identitetu, utemeljenima na sve snažnijim materijalnim konceptima opće dobrobiti, dok dinastičko – militaristički elementi obuhvaćaju poticanje nove uloge vojske kao ujedinjujućeg i integrativnog faktora u obrani dinastičke države.⁹⁷ Da bi se ti svi ključni elementi mogli ostvariti, morao se iz temelja redefinirati odnos vlasti prema podanicima. U želji za što boljim iskorištavanjem resursa otkrile su se potrebe seljaštva, građanstva i nekatolika. I službeno se priznaju tvrdnje kameralista koji su upozoravali da je elitizam hendikepirao produktivnost i moć Monarhije, pa se sada probija mišljenje da produktivnost društva – i njegova porezna baza – ovisi o brojnosti, životnom standardu, zdravlju i sreći svojih podanika. Iako su se

⁹⁴ Ibid., str. 61.

⁹⁵ Tribe, K. (1984) Cameralism and the Science of Government, *The Journal of the Modern History*, vol. 56, No. 2, str. 263 – 284.

⁹⁶ Okey, *The Habsburg Monarchy*, str. 25 – 26.

⁹⁷ Evans, *Austria, Hungary, and the Habsburgs*, str. 36 – 41.

kameralisti, kao inspiratori nove privredne strategije države, u nekim bitnim polazištima razlikovali od zagovaratelja prosvjetiteljstva (prvi su bili primarno okupirani dobrobiti države, dok su se potonji orijentirali na ljude), i jedni i drugi smatrali su stanovništvo najvažnijim državnim elementom te su uzdizali prednosti sekularnog, racionalnog, obrazovanog društva, koje bi imalo „slobodne ruke“ u pokušaju dohvaćanja materijalnog blagostanja.⁹⁸ Međutim, to naglašavanje aspekta „oslobađanja“ se ne smije pojednostavljeno konceptualizirati kao svojevrsno pravocrtno povijesno kretanje prema humanizaciji, poštivanju prava pojedinca, smatrajući ga korelativom prosvijećene svijesti. Ovdje, slijedeći Michela Foucaulta, radije valja razumijevati slobodu unutar preobrazbi tehnologija moći. Ona je tako tek sredstvo primjene instrumentarija sigurnosti, koji ne može operirati dobro, osim u uvjetima slobode kakva je dana u 18. stoljeću, u kojima se više ne teži izuzecima i privilegijama povezanim s osobom, već mogućnosti pokreta, promjene i procesa cirkulacije ljudi i stvari.⁹⁹ Foucault te transformacije tehnologija moći situira u razdoblje od sredine 16. do kraja 18. stoljeća, koje obilježava raspadanje feudalnih struktura i stvaranje teritorijalnih i administrativnih država, kada se postavljaju pitanja „kako biti vladan, od koga, do koje mjere te s kojim ciljevima i metodama“.¹⁰⁰ U tom procesu, nastavlja Foucault, nije toliko važna etatizacija društva, koliko governmentalizacija države¹⁰¹, kao taktika vlasti koja omogućuje kontinuirano definiranje onoga što potpada ili ne potpada pod domenu države, onoga što je javno ili privatno, što je ili nije unutar državne kompetencije.¹⁰² Takva država više nije prvenstveno definirana svojom teritorijalnošću, nego stanovništvom, njegovim opsegom, gustoćom i teritorijem koji pokriva.¹⁰³ Stanovništvo u takvoj preorijentaciji moći postaje i konačni cilj vladanja, a pritom cilj nije samo vladati, nego i poboljšavati uvjete života stanovništva. Stanovništvo tako postaje cilj i instrument vladanja. Interes svakog pojedinca koji čini stanovništvo i interes kao interes cjelokupnog stanovništva, bez obzira na individualne interese i težnje, bit će ključni cilj i instrument vladanja, što je zahtijevalo nove taktike i tehnike vladavine.¹⁰⁴ Sada stanovništvo postaje objekt koji vlada mora uzimati u obzir pri svojim promatranjima i znanju, kako bi vladala učinkovito na racionalno reflektiran način, pri čemu je konstitucija

⁹⁸ Ingrao, *The Habsburg Monarchy*, str. 181 – 182.

⁹⁹ Foucault, M. (2009) *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France 1977 – 1978*. New York: Picador, str. 48 – 49.

¹⁰⁰ Ibid., str. 88 – 89.

¹⁰¹ U „governmentalnost“ spada skup institucija, procedura, analiza i taktika koje omogućavaju sprovođenje posebne vrste moći sa stanovništvom kao ciljem, političkom ekonomijom kao glavnim oblikom znanja i aparatom sigurnosti kao ključnim tehničkim instrumentom države. Ibid, str. 108.

¹⁰² Ibid., str. 109.

¹⁰³ Ibid., str. 110.

¹⁰⁴ Ibid., str. 105 – 106.

znanja vladavine neodvojiva od konstitucije znanja o svim procesima stanovništva. Nova znanost „političke ekonomije“ i karakteristični oblik vladavinske intervencije uvest će se putem referencije na stalnu i višestruku mrežu odnosa između stanovništva, teritorija i bogatstva.¹⁰⁵ Svô to novo umijeće vladanja, ističe Foucault, daje novi značaj i problemu suvereniteta, koji zahtijeva dubinsko upravljanje ljudima, u svim njihovim detaljima, što je vodilo razvoju serije specifičnih vladavinskih aparatura, s jedne, i seriji znanja, s druge strane.¹⁰⁶ Taj skup analiza i formi znanja na koncu je doveo do razvoja znanosti o državi i njezinim različitim dimenzijama, elementima i faktorima snage.¹⁰⁷ Foucaultovo razumijevanje mehanizama moći kao intrinzičnog dijela svih društvenih odnosa, koji su istovremeno i njihova posljedica i uzrok¹⁰⁸ te njihove imanentne povezanosti s utemeljenjem odgovarajućeg znanja, izazovno je i za razmatranje u ovome poglavlju. Koncept governmentalizacije države se može povezati s konceptom racionalizacije Maxa Webera, koji nalazi svoju primjenu u racionalno – legalnom tipu vlasti. Racionalizacija se temelji na provođenju impersonalnih pravila koje provodi birokratski sustav, što predstavlja samu bit governmentalizacije države. Birokratski je sustav pritom sastavljen od hijerarhije položaja i uloga, koja djeluje na osnovi meritokratskih načela. Weber smatra da su racionalizacija, kao i njezina manifestacija birokracija, sastavni dijelovi modernoga doba, u njezinom su temelju i jamče njezinu učinkovitost i napredak.¹⁰⁹

Usporede li se Foucaultove zamisli o općem procesu restrukturiranja tipa vladavinske moći u europskim monarhijama i o tipu znanja i diskursa koji se sukladno tome međuovisno pojavljuju s ranije ukratko iznesenim Koselleckovim tvrdnjama, kao i s tvrdnjama niza suvremenih autoriteta na području habsburške historiografije, može se ponovno uvidjeti da su promjene u Habsburškoj Monarhiji, poglavito od druge polovice 18. stoljeća uistinu slijedile te opće obrasce. Međutim, iako je bitno pokušati istraživački osvijestiti i razumjeti opće obrasce promjene kako bi se moglo potpunije objasniti i komparirati partikularne slučajeve, uvijek treba imati na umu konkretnu povijesnost i specifičnost potonjih. A ta specifičnost državnog ustroja Habsburške Monarhije, udruženog s geopolitičkim i društvenim kontekstom njezina razvoja od sredine 18. do sredine 19. stoljeća, svjedoči i o utjecajima i učincima općih

¹⁰⁵ Ibid., str. 106.

¹⁰⁶ Ibid., str. 107 – 108.

¹⁰⁷ Ibid., str. 100 – 101.

¹⁰⁸ Ibid., str. 2.

¹⁰⁹ Usp. Nisbet, R. (2007) *Sociološka tradicija*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga., str. 169, 173 – 174.

obrazaca promjene, ali i o njihovim nesigurnostima, krivudanjima, ovisnima o interesima različitih dijelova Carstva koje su te promjene iščitavale u terminima vlastitih pokrajinskih interesa i željele ih prilagoditi njima ili pak o interesima društvenih grupa, koje su iskazivale privrženost tradicionalnim mehanizmima moći i sukladnim im znanjima.

Razmotrivši krajnju bilancu stoljetnog procesa uoči revolucionarnih događaja 1848. godine, Pieter Judson je zaključio da se čitavo to vrijeme društvo u Habsburškoj Monarhiji mijenjalo na način koji je „povratak tradicionalnim putovima činio malo vjerojatnim“.¹¹⁰ U svojoj ambicioznoj reinterpretaciji „moderne“ (od Marije Terezije do 1918. godine) habsburške povijesti, Judson je nastojao sintetizirati tumačenja novije historiografije o Habsburškoj Monarhiji. Propitkujući poglede tradicionalne historiografije, koja je već od raspada Monarhije rutinski sagledavala tu tvorevinu kao osuđenu na propast uslijed nepomirljivih nacionalnih interesa i napetosti, pokušao je izvesti interpretaciju kojom bi naciocentrične poglede, obilježene pogledom na jezične grupe ili etnički definirane nacije kao na građevne blokove povijesti i središte analize, zamijenio stavljanjem samoga Carstva u središte istraživanja, tj. perspektivu njegovih zajedničkih institucija, praksi i kultura.¹¹¹ Takvim se postupkom, po njegovu mišljenju, uspješnije može razumjeti kako su se lokalna društva angažirala s habsburškom dinastijom u njenim nastojanjima da od sredine 18. stoljeća stvori ujedinjujuću imperijalnu državu; kako su imperijalne institucije, administrativne prakse, kulturni programi pomogli oblikovanje lokalnih društava te kako su se građani suočavali s tim praksama i institucijama, često ih prilagođavajući vlastitim svrhama i reinterpretirajući ih u skladu s vlastitim interesima. Taj proces izgradnje Carstva pružio im je kolektivna iskustva koja su prelazila jezične, vjerske i pokrajinske podjele.¹¹² Slijedeći autore koji su već razmatrani u ovom poglavlju, i Judson ističe da su u 18. stoljeću habsburški vladari pokušali primijeniti unificirani i centralizirani skup institucija na različite teritorije kojima su vladali, i koji su uvelike funkcionirali prema vlastitim zakonima, institucijama i upravnim tradicijama.¹¹³ No, ta težnja je u praksi zahtijevala fleksibilnost, jer se izgrađivanje Carstva u suočavalo s mijenjajućim lokalnim, imperijalnim i europskim uvjetima, što je zahtijevalo dovitljive strategije, ovisne o potpori različitih saveznika u društvu.¹¹⁴ Stoga je kasniji

¹¹⁰ Judson, P. M. (2016) *The Habsburg Empire: A New History*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard, str. 154.

¹¹¹ Ibid., str. 4.

¹¹² Ibid.

¹¹³ Ibid., str. 5.

¹¹⁴ Ibid., str. 6.

politički nacionalizam u Habsburškoj Monarhiji bio proizvod imperijalnih struktura i pokrajinskih tradicija, a ne *sui generis* ekspresija transhistorijskih etničkih grupa. Koncepti nacionalnosti i ideje carstva bili su radi svoje koherentnosti međuovisni i kao povezani predmeti razvijali su se u dijalogu, ne u opoziciji.¹¹⁵ On odbija koncept po kojem postojanje jezičnih različitosti određuje društvene odnose i institucionalni razvoj te naglašava da su često imperijalne institucije i administrativne prakse oblikovale nacionalistička stremljenja.¹¹⁶ A te imperijalne institucije i administrativne prakse uključivale su ono što je Foucault, u razdoblju koje se ovdje obrađuje, prepoznao kao novi kolektivni, politički subjekt stran pravnim i političkim mišljenjima ranijih razdoblja – stanovništvo. Ono se pojavljuje sada, kao što je već naglašeno, kao objekt (prema kojemu su usmjereni mehanizmi u svrhu određenih efekata na nju) i kao subjekt (jer je pozvana da se odnosi na određeni način).¹¹⁷ Administrativne prakse, s kojima će se na različitim razinama sofisticiranosti i uspješnosti ovaj rad suočiti (monarhijskoj, pokrajinskoj hrvatskoj), u nastojanju režima da konsolidira kontrolu nad različitim teritorijima, podrazumijevale su mapiranje njihove geografije, brojenje stanovništva i proučavanje njegovih životnih uvjeta.¹¹⁸ Judson zaključuje, na tragu onoga što je iznio Foucault, da su takvi administrativni projekti otkrivali novo razmišljanje o odnosu između vlasti i podanika, koje je sada ljude promatralo komparativno i izmjenjivo, a ne više u pojmovima tradicionalne hijerarhije privilegija.¹¹⁹

Pogleda li se sâm početak poglavlja, od tuda i Demianova želja da upozna Hrvatsku, Slavoniju i Vojnu krajinu, da one prestanu biti *terra incognita*. Ali od tuda, od tih poticaja imperijalnih projekata, ali i utjecaja širih transformativnih procesa koji su prikazani, i želja pokrajinskih društvenih elemenata u prvoj polovici 19. stoljeća da se upuste u slično istraživanje i upoznavanje „svoga“ stanovništva, da istraže njegovu „prirodu“, karakteristike i na koncu da te spoznaje politički oblikuju jezikom kolektiva s distinktivnim kulturnim obilježjima. Stoga u nastavku treba tu međuigru i prožimanje imperijalnog kao cjeline i posebnog (koje se manifestira pokrajinski, ali i sve više nacionalno) pokušati što konkretnije rasvijetliti, usredotočujući se na slučaj Hrvatske i Slavonije.

¹¹⁵ Ibid., str. 9 – 10.

¹¹⁶ Ibid., str. 13.

¹¹⁷ Foucault, *Security*, str. 42 – 43.

¹¹⁸ Judson, *The Habsburg Empire*, str. 17.

¹¹⁹ Ibid., str. 18.

2.2. SATTELZEIT U HRVATSKIM ZEMLJAMA

Navedena obilježja „kompozitne države“ se mogu verificirati poznavanjem osnovnih činjenica habsburške, ugarske odnosno hrvatske povijesti. Tako je u 18. stoljeću ilustrativan, ali i od iznimnog značaja bio pristanak Ugarskog sabora na Pragmatičku sankciju 1723. godine, kojom su Ugarska i habsburške Nasljedne Zemlje proglašeni „nedjeljivo i nerazdruživo“ povezanima te su obvezani na zajedničku obranu u slučaju agresije stranih sila. U zamjenu za dragovoljno (iako privremeno) odricanje staleža od daljnjeg uplitanja u pitanje odnosa između Ugarske i Habsburgovaca, vladar je potvrdio staleški državni ustav i privilegije plemstva. Pragmatička sankcija određivat će odnos između Ugarske i Habsburgovaca do 1918. godine (osim kratkog razdoblja nakon ugarske Deklaracije neovisnosti 1849. godine) i svojim uopćenim i donekle nejasnim opisima izazivati česte rasprave o tumačenju¹²⁰ i pravom značenju svojih odredbi, što će upravo svjedočiti imanentnim napetostima unutar „kompozitnih država“ između centralizatorskih i integrativnih težnji vladara i dinastija te autonomnih težnji monarhijskoj zajednici pripadnih staleža kraljevstava i pokrajina, koje će se ponegdje u 19. stoljeću transformirati i u nacionalne zajednice. Složenosti habsburškog mozaika, posebice njegovog ugarskog dijela, doprinio je autonomni status Kraljevstva Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, izražen najjače u institucijama staleškoga Hrvatskog sabora i bana. Primjerice, Hrvatski je sabor na spomenutu Pragmatičku sankciju, upravo želeći naglasiti svoju autonomiju u odnosu na Ugarski sabor, pristao samostalno već 1712. godine. Za vladanja Marije Terezije, podređivanjem triju slavonskih županija banu i Hrvatskom saboru (uz tri hrvatske županije) prekinuta je predosmanska tradicija njihove podložnosti Ugarskom saboru i uspostavljen je redovni civilni život u toj regiji.¹²¹ Oko podložnosti slavonskih županija, ali i drugih institucija civilne Hrvatske nastavit će se voditi prijepori između ugarskih i hrvatskih staleža, uz uvijek prisutnu ulogu bečkih vlasti, koje će potporu određenim staleški i interesnim grupacijama uvijek davati u skladu s vlastitim interesom. Već ovim u najkraćim crtama izvedenim problemima Habsburške „kompozitne“ Monarhije, s usredotočenošću na njezin ugarski dio, se može uvidjeti svu složenost njezine državne konstitucije. Od druge polovice 18. stoljeća, uslijed potrebe za dubljim političkim, upravnim i socijetalnim promjenama, koje će se u stoljetnom razdoblju odraziti na strukturalnu promjenu društvenoga poretka, pitanja o centralizaciji i autonomiji,

¹²⁰ Kontler, L. (2007) *Povijest Mađarske: Tisuću godina u Srednjoj Europi*. Zagreb: Srednja Europa, str. 205.

¹²¹ Iveljić, *Banska Hrvatska*, str. 25.

jezgrama i periferijama Carstva, postupno će se postaviti na nova načela, nabijena novim konceptualnim aparatom, političkim i kulturnim značenjima. O tome se pisalo u *Staatskunde*.

Sada se treba pozabaviti konkretnim mjerama centralizacije koje su bile usmjerene učinkovitijem poimanju i upravljanju državnim resursima na prostoru Banske Hrvatske i Vojne krajine, a u svrhu državnog prosperiteta. Te mjere su, kako će se vidjeti nešto kasnije, izazivale često negodovanje hrvatskog plemstva te su, u usporedbi s reformama provođenima na području Cislajtanijske, bile tek parcijalne, ali su ipak sadržavale klice transformativnog potencijala koje će dugoročno utjecati na pojavu novih društvenih slojeva kao relevantnih društvenih aktera, na odnose s Ugarskim kraljevstvom, kao i na novi tip opojmljivanja i definiranja vlastite političke zajednice.

Osnovni je cilj upravnih reformi Marije Terezije u Banskoj Hrvatskoj uspostava kraljevske reprezentacije u upravi na koju se Dvor može osloniti pri provođenju odredbi i koja će moći kontinuirano djelovati i bez odredaba Hrvatskog sabora, a motivi su uređenje porezne uprave, jačanje vojske i poticanje lokalnog gospodarstva. Prvo dalekosežno zadiranje kraljevske vlasti u organizaciju hrvatske uprave bila je regulacija županija 1759. godine. Početkom 1756. naređeno je banskom namjesniku da sazove Sabor i da ga ne raspušta dok se god ne provedu sve kraljevske odredbe i ne ispune zahtjevi Dvora. Sâm rad Sabora nije donio očekivane rezultate, pa u vrijeme njegova zasjedanja Dvor povlači radikalnije poteze: mijenja političko vodstvo zemlje i naređuje reformu županijskih uprava. Novi ban postaje grof Franjo Nadasdy, a kraljičina uputa banu pokazuje važnost obnove banskog autoriteta i namjeru Dvora da daljnja poboljšanja uvodi preko bana kao kraljevskog predstavnika bez sazivanja Sabora. U isto je vrijeme kraljica iskoristila pravo imenovanja velikih župana koje joj pripada prema ugarskom zakonu: velikim županom Zagrebačke županije imenovan je Ivan Juršić, a velikim županom Križevačke županije grof Janko Drašković. Za podbana je postavljen Adam Najšić, a za protonotara dotadašnji tajnik ugarskog kancelara Petar Škrlec. Tim je imenovanjima na čelo javne uprave u Hrvatskoj došao krug ljudi koje Dvor ocijenio sposobnima i voljnima da provedu promjene s ciljem razvoja zemlje. U prvim se godinama njegova banovanja o najvažnijim poslovima više ne odlučuje na Saboru, nego na kraljevinskim konferencijama. Konferencije je uz bana činio izabran krug ljudi, što je omogućilo lakše donošenje odluka i izbjegavanje interesnih sukoba županijskog plemstva. Godine 1759. je sustav novog uređenja županija izrađen na Dvoru i poslan staležima u obliku dekreta. Tom je reformom povećan utjecaj izvršne vlasti na lokalnu razinu, jer je do tada jedini izravni predstavnik kralja u Hrvatskoj bio ban, a sada su to postali i veliki župani. Kraljevske odredbe koje se mogu

provesti na lokalnoj razini, ban otada može proslijediti izravno velikim županima i na taj način ubrzati proces jer veliki župan ima na raspolaganju županijske skupštine kao instrument daljnje organizacije provedbe naloga na području vlastelinstva. Iako se Sabori i dalje sazivaju, na njima se više ne obavljaju županijski poslovi, nego poslovi koji se odnose na cijelu Bansku Hrvatsku. Na lokalnoj razini inertnost saborskog tijela zamjenjuju županijske skupštine koje preuzimaju daljnje izdavanje odredaba što postaje osobito bitno za gospodarski razvoj na lokalnoj razini pa novim uređenjem županije postaju odlučujući instrument kraljevske vlasti u Hrvatskoj i Slavoniji. Godine 1767. pokrenut je novi projekt reorganizacije uprave: osnivanje institucije izvršne vlasti u Banskoj Hrvatskoj kao glavnog predstavnika kraljevske izvršne vlasti u zemlji. Te je godine, po uzoru na Ugarsko namjesničko vijeće, utemeljeno Kraljevsko vijeće za kraljevine Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju, često nazivano i Hrvatsko kraljevsko vijeće. Osnivanjem te institucije učinjen je presedan u tadašnjoj upravnoj praksi Banske Hrvatske jer predstavništvo kraljevske upravne i izvršne vlasti na razini cijele zemlje dobiva stalan kolegijalni oblik i preuzima sve upravne ovlasti koje je ban dotad dijelio s Hrvatskim saborom. Hrvatski je sabor protestirao protiv te kraljičine odluke, no Vijeće je s radom započelo 20. kolovoza 1767. Hrvatsko kraljevsko vijeće preuzelo je vrhovnu upravu nad svim političkim, gospodarskim i vojno – gospodarskim poslovima u zemlji, a primarni zadatak nove institucije bilo je ispitivanje stanja u zemlji kao bi se kraljevske odredbe nadalje mogle prilagoditi lokalnim prilikama. Osnutkom Vijeća Hrvatski sabor potpuno gubi svoju upravnu funkciju, te je od 1773. do 1790. godine. Bansom Hrvatskom vladano bez sazivanja Sabora. Vijeće je ukinuto 1779. kao dio plana stvaranje jedinstvene uprave u zemljama krune sv. Stjepana. Ugarsko namjesničko vijeće tada postaje nadležno i za područje Banske Hrvatske kao vrhovna politička vlast, što možemo interpretirati i kao novu mjeru centralizacije s ciljem daljnjeg učinkovitijeg upravljanja zemljom.¹²²

Značajna je bila i socijalna uloga države, u što se ubrajaju mjere za podizanje državnog školstva i zdravstvenog sustava. Marija Terezija 1770. utvrđuje da „školstvo jest i ostaje *politicum*“, odnosno političko pitanje. Pod utjecajem prosvjetiteljstva i kameralista, koji naglašavaju da je u interesu gospodarskog prosperiteta imati obrazovanje radnike, temelj obrazovanja postaje niže školstvo. Brigu o školstvu u Banskoj Hrvatskoj od 1767. preuzima Hrvatsko kraljevsko vijeće. Godine 1777. za Ugarsku je izdan temeljni dokument uređenja školskog sustava: *Ratio educationis totiusque rei litterariae per regnum Hungariae et*

¹²² Horbec, I. (2005) Upravne reforme Marije Terezije. U: *Povijest Hrvata. Od kraja 15. stoljeća do kraja Prvoga svjetskog rata. Druga knjiga*. Zagreb: Naprijed, str. 242 – 252.

provincias eidem adnexas, kao prvi upravno – pravni dokument o razvoju i regulaciji obrazovnog sustava u Ugarskoj. U bitnom je sadržavao sljedeće: Vrhovna uprava školstva u Ugarskoj pridržana je kralju, koji je njome upravljao preko Namjesništva i Hrvatskog kraljevskog vijeća. U obje institucije imenovano je Školsko povjerenstvo, koje će sjednice držati jednom tjedno i raspravljati o školskim i ekonomskim predmetima te preko Vijeća podnositi mišljenja kralju. Kraljevske odredbe Vijeće je prosljeđivalo kraljevskom ravnatelju školstva, a predlagalo je izbor učitelja, nadziralo školski fond te redovito obavještavalo Dvor o stanju školstva. Cijela je Ugarska podijeljena na školska okružja, od kojih je za prostor Banske Hrvatske osnovano zagrebačko okružje. Na čelo svakog okružja postavljen je vrhovni ravnatelj škola koji je odgovarao političkoj upravi i brinuo da se za upravitelje škola postave sposobni ljudi i da se izvršavaju propisi. Imenovani su i kraljevski školski nadzornici za pučke narodne škole, koji su ih redovito obilazili i brinuli za postavljanje učitelja. Kameralisti su također pledirali da država preuzme aktivnu ulogu u poboljšanju javnog zdravstva, ističući da populacijska politika nema smisla ukoliko vladar ne brine o očuvanju zdravstvenih prilika. Pedesetih i šezdesetih godina Kraljica je donijela niz sanitarnih regulacija za područje Banske Hrvatske, a Hrvatsko kraljevsko vijeće je po svom osnutku preuzelo brigu o zdravstvu na području Banske Hrvatske. Već u rujnu 1767. Vijeće je svim županijama prosljedilo Kraljičinu odredbu da plemićki suci i njihovi zamjenici ispituju stanje zdravstva na području svoga kotara te o stanju izvijeste svoje podžupane, koji će potom ispitati nedostatke i svoje mišljenje dostaviti Vijeću.¹²³

Oslanjajući se ovdje na istraživanja Karla Kasera, može se zaključiti da je upravo od polovice 18. stoljeća i institucija Vojne krajine, u razmjerima europskih monarhija specifične tvorbe, prolazila značajne strukturalne promjene, koje su išle u pravcu jasne teritorijalizacije Krajine, pojedinstvenjavanja njezinog upravnog, sudskog i gospodarskog aparata, a odatle i općeg društvenog uređenja.¹²⁴ Tijekom prosvijećenog apsolutizma Vojna krajina je doživjela niz promjena. U skladu s centralističkom, ali i reformnom politikom, nastojalo se od Krajine stvoriti učinkovit vojni organizam koji bi se dobrim dijelom sam uzdržavao. Ključne reforme se provode za vrijeme Marije Terezije s ciljem organizacije nove uprave vojnog značaja.¹²⁵ Zbog svoje isključivo vojne strukture Krajina je pripadala izravno pod zapovjedništvo gradačkog Dvorskog ratnog vijeća kojega su podržavali unutrašnjoaustrijski staleži.

¹²³ Horbec, *Razvoj uprave*, str. 112 – 120.

¹²⁴ Kaser, K. (1997) *Slobodan seljak i vojnik. Rana krajiška društva (1545. – 1754.). Tom I*, Zagreb: Naprijed.

¹²⁵ Iveljić, *Banska Hrvatska*, str. 136 – 139.

Postupnim ukidanjem utjecaja unutrašnjoaustrijskih staleža na Vojnu krajinu i prebacivanjem zapovjednog težišta u Beč otvarala se mogućnost za centralizaciju uprave u tom dijelu Monarhije. Reorganizacije koje su obuhvaćale Vojnu krajinu trebale su potvrditi njezin poseban status i uskladiti je s centralizmom prosvijećeno – apsolutističkog tipa. Bečki Dvor se od početka 18. stoljeća preko Dvorske komore sve više uplitao u uređenje Krajine. Organizacija koju je pokušala provesti Komora je naseljeno vojno stanovništvo željela podvrgnuti u upravno-pravnim i gospodarskim stvarima te samo u vojnim stvarima prepustiti vojnim vlastima, no u Lici i Krbavi su se tamošnji krajišnici tome uporno odupirali. Odlučne promjene dogodile su se između 1745. i 1770. godine. Dugoročna posljedica tih promjena bilo je srastanje različitih ranih krajiških društava u jedinstveno povećano društvo. Vanjski znak tog procesa stapanja bila su 1754. obznanjena Krajiška prava. Promjene su bile tako brze i korjenite, da bi se moglo govoriti o strukturnom rezu. Dva su razloga bila bitna za odlučujuće promjene koje su se zbivale: preuzimanje financiranja cijele Vojne krajine od države i reorganizacija obrambenog sistema Krajine. Obje su bile u uzajamnoj izravnoj vezi. Te strukturne promjene su bile obilježene reorganizacijom i pojedinstvenjavanjem uprave, pojedinstvenjavanjem sudstva, zemljišno – posjedovnih prava, pojedinstvenjenje obavljanja vojne službe i završavanje teritorijaliziranja područja Vojne krajine.¹²⁶ Varaždinska krajina je prva 1745. doživjela reorganizaciju te je podijeljena na Križevačku i Đurđevačku pukovniciju. Godinu dana nakon toga je uslijedio preustroj Karlovačke krajine u Slunjsku, Ogulinsku, Otočku i Ličku pukovniciju, zatim 1747. preustroj Slavonske krajine u Brodsku, Gradišku i Petrovaradinsku pukovniciju, a konačno 1750. preustroj Banske krajine u Glinsku i Kostajničku pukovniciju. 11 regimena, koje su bile nositelji vojne, upravne, gospodarske i sudske vlasti, odnosno upravno – teritorijalnih jedinica s ingerencijom nad civilnom i vojnom vlasti. Pukovnik je nositelj sveukupne vlasti. Osnovan je Generalni krajiški inspektorat 1765., koji je posebnu pažnju posvećivao administraciji, unapređivanju poljoprivrede i vojne službe. Na liniji istih ciljeva ujedinjena je 1783. Generalkomanda banska i varaždinska sa sjedištem u Zagrebu, a 1786. osnovana je jedinstvena Generalkomanda u Zagrebu za Karlovačku, Bansku i Varaždinsku krajinu. Za formiranje novih upravnih i sudskih organa te nabavku moderne vojne opreme morala su se osigurati i odgovarajuća financijska sredstva. Vojna krajina pretvorena u privrednu cjelinu morala bi samofinanciranjem snositi planirane velike troškove. Osnovno načelo autarkičnosti Krajine ogledalo se u činjenici što krajišnici za svoje usluge

¹²⁶ Buczynsky, A. (2005) Vojna krajina u 18. stoljeću. Širenje krajiškog sustava na oslobođena hrvatska područja. U: *Povijest Hrvata. Od kraja 15. stoljeća do kraja Prvoga svjetskog rata. Druga knjiga.* Zagreb: Naprijed, str. 274 – 287.

nisu bili plaćeni u novcu, nego su nagrađivani zemljom. Vojne vlasti i bečki Dvor našli su se pred problemom pronalaženja načina za stjecanje gotova novca u Vojnoj krajini. Okolnosti nisu bile nimalo ohrabrujuće. Poljoprivredna je proizvodnja bila na vrlo niskoj razini, obrtničke i trgovačke aktivnosti su bile gotovo zamrle, infrastruktura i trgovišta su bila minimalno razvijena. Izlaz se vidio u stvaranju vojnih komuniteta – povlaštenih krajiških gradova. Bečki je Dvor pristupio ustroju tih gradova kako bi intenzivirao trgovinu i obrt, a istodobno koncentrirali i nadzirali civilnu djelatnost, tj. trebali bi biti nukleusi tržišnog gospodarstva. Godina 1787. bila je prekretnica u upravnom i gospodarskom pogledu u povijesti Vojne krajine. Tada je provedena reforma koja je temeljito promijenila sustav Krajine – objavljen je Kantonski propis (*Cantonsregulativ*). Ustrojeni su kantoni kao isključiva upravna područja analogna pukovnijama, koja su reducirana na status vojnih i taktičkih jedinica. Časnički kadar pukovnije ubuduće se bavio samo vojnim odnosima krajiškog sustava, upravni časnici i dočasnici kantona obavljali su sve civilne poslove. Zagovornici novog sustava smatrali su da će civilni poslovi, a pogotovo poljoprivredna djelatnost kao druga obveza krajišnika, mnogo bolje napredovati pod budnim okom specijaliziranog kantonskog upravitelja. No, krajiško gospodarstvo se nije popravilo. Od stvaranja kantona do njihova ukidanja 1800. Habsburška je Monarhija gotovo jedanaest punih godina ratovala, bio je mobiliziran vrlo velik broj krajišnika, pa se oni zbog preopterećenosti ratnim dužnostima nisu bili u stanju brinuti i o svojim poljoprivrednim obvezama.¹²⁷

S porazom Napoleona 1815. i ponovnom uspostavom krajiškog sustava na cjelokupnom području Drave, Save i Dunava do krajiških luka na Jadranu stvoreni su potrebni preduvjeti za nastavak reformi. Istodobno se odvijao i proces nove upravne i komandne integracije koja ukida tradicionalnu podjelu na generalate.

Što se tiče situacije u Dalmaciji, „Pokrajina se uspostavom Druge austrijske uprave geostrateški primirila“.¹²⁸ U državno – pravnom okviru u kojem se našla, uživala je status krunske zemlje. Provodila se upravnosudska reforma, a vlast je povjerena časnicima – namjesnicima, koji sjedinjuju civilnu i vojnu vlast. Namjesnik – guverner je istodobno civilni i vojni upravitelj. Uz njega djeluje Zemaljska vlada koja je izravno podložna ministarstvima u Beču. Krunovina je podijeljena na četiri okruga – okružna kapetanata sa središtima u Zadru,

¹²⁷ Iveljić, *Banska Hrvatska*, str. 136 – 139, 176; Kaser, K., *Slobodan seljak*, str. 100 – 119, 157 – 247; Valentić, M. (1981) *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom: 1849. – 1881.* Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest i Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske i Školska knjiga, str. 20.

¹²⁸ Trogrlić, M. – Šetić, N. (2015) *Dalmacija i Istra u 19. stoljeću.* Zagreb: Leykam international, str. 29.

Splitu, Dubrovniku i Kotoru. Svaki okrug se dijelio na kotareve ili preture, oni na općine, a općine na mjesta ili sela, pri čemu se općinski načelnici, uprave i vijeća imenuju, a ne biraju.¹²⁹

2.3. TRANSFORMACIJE „NATIO HUNGARICA“ I „NATIO CROATICA“

2.3.1. Transformacija „natio Hungarica“

Već spomenuti Pieter Judson tvrdi da prevladavajući stav u historiografiji, koji ističe da je nakon Francuske revolucije i iskustva ratova protiv Napoleona Habsburška Monarhija za vrijeme vladanja Franje I. prihvatila smjer konzervativne politike, treba donekle podvrgnuti reviziji. On doduše priznaje da je nakon radikalnih strukturnih reformi usmjerenih ka integriranoj i prosperitetnoj državi, vlast napustila smisleni reformski sadržaj u svojoj praksi centralizacije te joj je svrha postala „zaštita statusa quo, a ne stvaranje novoga društva“.¹³⁰ Međutim, naglašava da ono na što moramo obratiti pozornost, a što se po njemu često previđa, je fenomen da su viziju o tome kakva bi Habsburška Monarhija mogla biti artikulirali sada više različiti dijelovi društva, a manje sama država.¹³¹ Učinci razdoblja reformi, iako nejednakog intenziteta ovisno o različitim teritorijima Carstva, postavili su temelje za drugačije socijetalno, ekonomsko i kulturno poimanje uređenja društvenog poretka, pa su se stoga i u ovome razdoblju koje je do sada, samo s gledišta vladavinske strukture bilo rutinski prozivano konzervativnim, nastavila kretanja koja su u biti povratak tradicionalnom poretku činila malo vjerojatnim. Judson konkretno izdvaja da je, kao posljedica reformskog razdoblja, seljacima Habsburška Monarhija sada simbolizirala nadu za punu emancipaciju od feudalaca. Nastajućoj srednjoj klasi ona je simbolizirala mogućnost društvene mobilnosti i domovinu (*fatherland*) orijentiranu prema dobrobiti za čitavo društvo, dok je krunovinsko plemstvo (naročito u Ugarskoj) iskoristilo djelomično povlačenje države da bi ponovno naglasilo svoje tradicionalne moći, često upotrebljavajući novu retoriku nacionalnih prava kako bi legitimiralo ljudima svoju svrhu.¹³² Ono što je čitavo vrijeme, još od početaka terezijanskih reformi ostalo izazov bilo je izražavanje društvenog odnosa prema novoj državi u smislu kulturne i emocionalne identifikacije i teškoće integriranja plemićkih nacija u unificiranu

¹²⁹ Ibid., str. 30.

¹³⁰ Judson, *The Habsburg Empire*, str. 154.

¹³¹ Ibid.

¹³² Ibid.

državu.¹³³ Inzistira da krajem 18. stoljeća po tom pitanju Habsburška Monarhija nije bila nikakav izuzetak, jer da niti druge države još nisu bile centralizirane i unificirane te da su u većini postojale raznolike jezične populacije, pa je razlika jedino mogla biti u kvantitativnom stupnju raznolikosti institucija i jezika, a ne u kvalitativnom.¹³⁴ Međutim, ta „kvantitativna“ razlika ipak će se pokazati bitnom za daljnji državnopravni i politički ustroj Habsburške Monarhije, a najveći izazov stremljenjima dinastije i krugovima središnje vlasti u njihovoj želji za što potpunijom centralizacijom države predstavljala je Ugarska. To kraljevstvo, koje nije bilo dijelom Svetog Rimskog Carstva Njemačke Narodnosti te još i prvih desetljeća 18. stoljeća opterećeno borbom protiv Osmanskog Carstva, izgradilo je u, u svojim plemićkim strukturama, čvrsti stav i osjećaj distinktivnosti prema ostatku Carstva. Kao što se već vidjelo na primjeru izuzetno značajne Pragmatičke sankcije za priznaje „nedjeljivosti i nerazdruživosti“ s habsburškim Nasljednim zemljama, ugarsko plemstvo inzistiralo je na priznavanju staleškog državnog ustava i svojih privilegija. Kao što je dobro sumirala Andrea Komlosy, ideju ugarske nacije nosilo je plemstvo, na temelju svojeg statusa, koje mu je ostvarivalo materijalni temelj.¹³⁵ Iako su habsburški vladari pokušali nametnuti svoje državne i društvene reforme, one su u Ugarskoj budile otpor zbog svojih centralizatorskih nastojanja, reduciranja županijskog samoupravljanja i oporezivanja plemstva.¹³⁶ Habsburgovci naprosto nisu imali dovoljno resursa da bi Ugarskoj nametnuli nove političke strukture. Ugarski sabor i županije ideološki su opravdavali svoju poziciju nazivajući se „natio Hungarica“ te im je ta historijska „nacionalnost“, prema vlastitom tumačenju, davala određena prava, na koja se kralj trebao „zakleti“.¹³⁷ Habsburški vladari bili su prisiljeni tretirati Ugarsku izdvojeno i često pregovarati s njenim plemstvom, ali iako je Ugarska strukturalno u vrijeme reformi ostala donekle periferna prema institucionalnom razvoju Habsburške Monarhije, to ne znači da u njoj nisu provođene određene dalekosežne reforme (terezijanski urbar, obrazovna reforma) te da se i u njoj nije odvijala aktivnost izgradnje države (proširila se državna služba, centralizirala i profesionalizirala administracija), ali i te nove službe bile su rezervirane za pripadnike plemstva¹³⁸, zadržavajući njegovu vodeću političku i društvenu ulogu. Doduše, ugarsko plemstvo imalo je ambivalentan odnos prema Habsburgovcima. S jedne strane

¹³³ Ibid., str. 49.

¹³⁴ Ibid.

¹³⁵ Komlosy, A. (2015) Cohesion, Nation – Building, and Regional Integration in The Habsburg Monarchy. In: Berger, S.; Miller, A. (ed.), *Nationalizing Empires*, Budapest – New York: Central European University Press, str. 385.

¹³⁶ Ibid.

¹³⁷ Judson, *The Habsburg Empire*, str. 43 – 44.

¹³⁸ Ibid., str. 44 – 45.

odlučno u otporu bečkim stremljenjima centralizaciji i mogućnosti svakog izazova svojim društvenim privilegijama, s druge je strane u ključnim trenucima po sam opstanak Monarhije surađivalo sa svojim vrhovnim vladarom. Tako je ono, bojeći se mogućnosti radikalnije društvene preobrazbe koja je potencijalno dolazila s napoleonskim osvajanjima, iznevjerilo nadanja francuskog vladara da bi moglo okrenuti leđa Habsburgovcima, ostajući vjerno svojoj dinastiji.

Ta nevoljka simbioza, utemeljena na zaziranju od mogućnosti društvene preobrazbe, bila je istaknuta za čitavoga vladarskoga razdoblja Franje I. On je zaključio da mu položaj ovisi o održavanju mreže povlastica i institucija povezanih sa „starim režimom“, ali je istovremeno zadržao i središnje organe svojih prethodnika, sada kao puki birokratski stroj.¹³⁹ Njegovo nasrtljivije centralizatorsko ponašanje u razdoblju od 1811. do 1825. godine, kada je, uvjetovano tradicionalnim neslaganjima oko iznosa oporezivanja, odbio sazivati Ugarski sabor i pokušao vladati putem kraljevskih povjerenika, svršena je još jednim kompromisom. No, iako je te 1825. godine većina plemstva željela učvrstiti stari ustav, Laszlo Kontler upozorava da se iz tradicije prosvjetiteljstva, iz njegovih ostataka na kulturnom i društvenom području razvijao živahni nacionalni romantizam, a na području društveno – političkih ideja program poboljšanja prožet načelima liberalizma.¹⁴⁰ Događao se u tom razdoblju proces transformacije od plemićke prema etnojezičnoj nacionalnosti. Korespondirajući s europskom idejom „nacionalnog buđenja“, novi koncept ugarske nacije nije više bio ograničen na plemstvo, nego je uključivao i mobilizirao i druge građane i podanike, ako su bili govornici mađarskog ili ako su bili spremni usvojiti mađarski jezik i kulturu.¹⁴¹ To je svjedočilo tome da, iako je Ugarska, i trudom vlastite plemićke klase, ostajala izdvojena iz mnogih društveno reformskih procesa u Habsburškoj Monarhiji, ona nije mogla biti izuzeta i nepogođena kretanjima u Monarhiji, ali i šire u Europi. Štoviše, ekonomska konjunktura početkom 19. stoljeća, bazirana na rastućim cijenama agrarnih proizvoda (pretežito žitarica) dovela je do materijalnog napretka u Ugarskoj i čitavoj srednjoj Europi, što je poticalo i političke i intelektualne impulse¹⁴², koji će stajati u pozadini reformskog pokreta, u kojemu će sudjelovati i dijelovi aristokracije, ali i dobrostojeće niže plemstvo i neplemićki

¹³⁹ Kontler, *Povijest Mađarske*, str. 278.

¹⁴⁰ Ibid., str. 230.

¹⁴¹ Komlosy, *Cohesion*, str. 385.

¹⁴² Kontler, *Povijest Mađarske*, str. 233.

intelektualci.¹⁴³ Upoznavanje, promatranje i analiziranje svojeg kraljevstva te usporedba s drugim zemljama, kako unutar Habsburške Monarhije, ali i jednako tako izvan nje, ponukali su ove društvene grupacije na formuliranje različitih reformskih političkih koncepcija. No, gotovo sve one su želju za društvenim reformizmom povezivale s tradicijom ugarske političke distinktivnosti te je u razdoblju prije revolucije 1848. Ugarska bila jedini dio Habsburške Monarhije u kojoj se razvila samosvjesna, široka opozicija režimu. Dok su i drugdje postojale žalbe na pretjeranu centralizaciju, ovdje su one artikulirane kao poseban opozicijski program, i u Ugarskom saboru u i civilnom društvu.¹⁴⁴ Potonje je počelo cvasti 1830 – ih i 1840 – ih godina, kada su razna gospodarska, kulturna i ina građanska udruženja razbijala barijere među staležima.¹⁴⁵ Međutim, prožimanje želje za društvenom reformom sa željom za političkom distinktivnošću, koja se sada morala definirati i u kulturnim terminima, u Ugarskoj – konfesionalno i jezično vrlo heterogenoj – je nagovještavalo mogućnost unutarnjeg otpora i opozicije. Jezično pitanje, koje se u Ugarskom saboru postavljalo od kraja 18. stoljeća, i koje je bilo sredstvo otpora plemstva prema habsburškom centralizmu, sada je s društvenim reformskim pokretom dobilo novo značenje. Ono je, naime, impliciralo članstvo širih slojeva u nacionalnoj zajednici, od kojih je većinski dio nije govorio mađarski jezik.¹⁴⁶

Kao što je sintetizirao Kontler, mađarski reformski liberalizam se temeljio na ideji širenja plemićkih prava na neplemiće, s nadom da će tijekom tranzicije plemstvo, kao predvodnik tog procesa, moći sačuvati svoj položaj i politički utjecaj istovremeno stječući kapital i moralni autoritet. Takvo širenje političkih prava rezultiralo bi zamjenom staleške „natio Hungarica“ modernom mađarskom nacijom slobodnih građana. Korijeni reformatora bili su uglavnom među plemstvom koje je govorilo mađarski, pa im je bilo prirodno da se šira ugarska nacija (koja bi podarila svima jednaka državljanska prava) treba odrediti u smislu ugarske historijske prošlosti i države te da bi njenom javnom sferom trebao dominirati mađarski jezik. Širenje individualnih prava u konceptu „jedinstva mađarske političke nacije“ trebalo je kolektivna prava učiniti suvišnima.¹⁴⁷

Pri takvoj koncepciji, Judson ističe dva ključna problema s kojima će se ona kao takva suočiti. Prvo, u pojmovima prava elite, dok je latinski bio službeni jezik, nije bilo

¹⁴³ Ibid., str. 240.

¹⁴⁴ Judson, *The Habsburg Empire*, str. 151.

¹⁴⁵ Kontler, *Povijest Mađarske*, str. 242 – 243.

¹⁴⁶ Judson, *The Habsburg Empire*, str. 152 – 153.

¹⁴⁷ Kontler, *Povijest Mađarske*, str. 245 – 246.

nejednakosti u ugarskoj političkoj klasi. Ali, kada se počeo naglašavati mađarski kao službeni jezik, to je bilo neprihvatljivo hrvatskom plemstvu, a kasnije i Transilvancima i Srbima, te je uzrokovao napukline među dijelovima ugarske elite. Drugo, postavljanje jezične upotrebe kao definirajuće kvalitete nacije implicirala je da nacija nije konstituirana samo od elite, nego i od ostalih stanovnika koji govore mađarski.¹⁴⁸ Prema Judsonu, to pitanje reprezentiranja neelitnih interesa je nešto s čime se ugarsko plemstvo nije željelo suočiti, ali zato su to iskorištavali Habsburgovci.¹⁴⁹ Tu im se isplatila politika osnovnog pučkog obrazovanja na vernakularima, koju su počeli provoditi još u sklopu terezijanskih i jozefinističkih reformi¹⁵⁰, pa su sada nastavili podupirati upotrebu vernakulara u obrazovanju i javnom životu, što je bila privlačnija alternativa za mnoge od nametanja mađarskog.¹⁵¹ Kontlerovim riječima, ideja „jedinstvene političke nacije“ bila je strana vođama preporodnih pokreta nemađarskih naroda, koji su isticali ulogu jezika i narodnosti u formiranju nacije. Isprva su se oni zadovoljavali obranom od mađarizacije i traženjem jezičnih i kulturnih prava, no puka činjenica da jezik i njegovi govornici određuju teritorij (stvaran ili imaginaran) podrazumijevala je nastojanje za traženjem političkog suvereniteta nad njim. Dodatni problem bio je što su samo dijelovi različitih narodnosti živjeli u kompaktnim blokovima pa je bilo teško razgraničenje „nacionalnog teritorija“.¹⁵² Kako je zaključio Judson, tako je, iz perspektive nositelja ugarskog političkog programa, kratkoročno naglasak na patriotskoj neovisnosti putem jezične prakse mobilizirao u Ugarskoj opoziciju prema Beču, ali je dugoročno on potkopao način na koji su mnogi nemađarski govoreći Ugri razumjeli svoje vlastite identitete, što je prijetilo podjeli Ugarske.¹⁵³ Iako su Kontlerov i Judsonov pogled uvelike sukladni, valja primijetiti bitnu pojmovnu razliku. Dok Kontler govori o „nemađarskim narodima“, Judson ističe „nemađarski govoreće Ugre“, izbijajući time mogućnost bilo kakvog etnički esencijalizirajućeg prizvuka. Upravo to smatram ključnim i za ovaj rad – naglasak da se radi o stvaranju potpuno novog pojma o narodnostima, njihovim karakteristikama, kategorijama pripadnosti i međusobnim odnosima. Prva kulminacijska točka toga procesa, koji je slijedom specifičnog habsburškog konteksta postao suputnik širokog rekonceptualiziranja svijeta

¹⁴⁸ Judson, *The Habsburg Empire*, str. 153 – 154.

¹⁴⁹ Ibid., str. 152.

¹⁵⁰ Već se u to vrijeme javljaju pokrajinski patrioti, i to kao zagovornici habsburškog reformskog programa, koji su napredak seljaštva vidjeli u vernakularu. Na njemački se gledalo prvenstveno kao na moderni administrativni jezik, a kulturno kao na primjer drugim vernakularima kako se razvijati. Percepcija u krunovinama je, međutim, bila, poglavito u Ugarskoj, u kojoj je pitanje jezika bilo vezano i uz društvene privilegije, da se radi o pokušajima germanizacije. Ibid., str. 81.

¹⁵¹ Ibid., str. 153.

¹⁵² Kontler, *Povijest Mađarske*, str. 246 – 247.

¹⁵³ Judson, *The Habsburg Empire*, str. 154.

pokrenutog ovdje još sredinom 18. stoljeća, događala se od 1830 – ih zaključno s revolucijom 1848./49.

To izrazito složeno pitanje sada će biti povezano s razvojem i transformacijom poimanja hrvatske narodnosti, čija problematika će uostalom biti izražena i u temeljnom istraživačkom objektu ovoga rada – Statističko – topografskim upitnicima Banskoga vijeća.

2.3.2. Transformacija „natio Croatica“

Politički i društveni razvojni procesi u Provincijalu bili su zrcalni onima u Ugarskoj. Pri tome se mora napomenuti da je ta krunovina činila teritorijalnu, ali i razvojnu periferiju u okviru Habsburške Monarhije. Obilježen također višestoljetnim srazom s Osmanskim carstvom i sustavom Vojne krajine koji je podvrgnut središnjim vlastima u Beču presijecao njezin teritorij, taj sastavni dio Kraljevine Ugarske, još je uvijek zadržavao razmjerno jaku feudalnu strukturu. No, iako relativno nerazvijena i periferna pokrajina Habsburškoga carstva i Kraljevine Ugarske te, kao što je Demian u citiranom odlomku primijetio – „nepoznata zemlja“, ona je imala tradicionalne institucionalne preduvjete kojima se prema Beču i „natio Hungarica“ mogla postavljati kao autonomni politički faktor. Kako je argumentirao Nikša Stančić, gornji sloj feudalnog društva („staleži i redovi“ – plemstvo, svećenstvo, slobodni kraljevski gradovi i njihova inteligencija) u Banskoj Hrvatskoj je ušao u 19. stoljeće s osjećajem vlastitog kolektivnog identiteta te su činili „natio Croatica“. Ta plemićka nacija bila je institucionalizirana u staleškoj državi i u svojoj ideologiji određena teritorijalno, a ne etnički. Ona se podudarala s područjem na kojem su plemstvo i njegove staleške političke ustanove (sabor, ban) imale vlast, s područjem na koje se odnosilo njezino „povijesno pravo“, tj. na koje su se protezali posjedi i vlast staleža i njihovih institucija, a koje je u prošlosti bilo šire od realnog političkog teritorija Hrvatske i Slavonije i koje je u ideologiji hrvatskog plemstva obuhvaćala teritorij toga kraljevstva u njegovu opsegu prije osmanskih osvajanja („Regna Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae“). Realno, teritorij koji su obuhvaćale političke institucije hrvatskog plemstva bio je ograničen na Bansku Hrvatsku.¹⁵⁴ Dakle, zaključuje Stančić, „natio Croatica“ je raspolagala oblikovanom ideologijom s projekcijom svoje individualnosti u prošlost, bila je politički operacionalizirana u zaštiti svoje zasebnosti i identiteta, s projekcijom vlastite budućnosti, tj. s političkim programom koji se sastojao od

¹⁵⁴ Stančić, N. (2002) *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb: Barbat, str. 95 – 96.

očuvanja ili od obnove „povijesnih prava“, odnosno samostalnosti i teritorijalne cjelovitosti kraljevstva. Taj se program temeljio na predodžbi o povijesnim „municipalnim pravima“ kraljevstva, koja je 1715. godine priznao Ugarski sabor kao osnovicu zasebnog položaja Hrvatske u sklopu zemalja ugarske krune.¹⁵⁵

Kao što se može vidjeti iz prikazanog, političko i društveno samopoimanje hrvatskog plemstva bilo je podudarno s onim ugarskog. Štoviše, hrvatsko plemstvo nije dovelo u pitanje činjenicu da je ono pripadalo Ugarskom kraljevstvu, naglašavajući pri tome municipalna prava povezana s pripadnim mu teritorijem. Nije stoga niti čudno što je hrvatsko plemstvo bilo podudarno s ugarskim u opoziciji habsburškim reformnim procesima u drugoj polovici 18. stoljeća. Kada se nakon 1790. godine otvorila mogućnost obnove staleške ustavnosti, u želji da povrati i očuva svoj politički i društveni položaj, hrvatsko plemstvo, kao dio Kraljevine Ugarske spremno je surađivalo s ugarskim plemstvom na obnovi staleške ustavnosti. Ono što će veliki dio njegovih pripadnika, međutim, iznenaditi, bila je sada žestina pokušaja ugarskog plemstva da što više minorizira municipalna prava. Tako su se hrvatski staleži i redovi u političkom pogledu našli u defanzivnom položaju, prisiljeni braniti hrvatska prava, izloženi pritisku i bečkog središta i Ugarske.¹⁵⁶ Nominalno je koncepcija reformirane ugarske države, koju sam pokušala obrazložiti u prethodnom potpoglavlju, priznavala postojanje „hrvatske nacije“, s obzirom na svoj kriterij da su za nju potrebni ne samo jezik, nego i historijska prošlost i država¹⁵⁷, ali ju je pokušavala teritorijalno krajnje ograničiti (samo na užu Civilnu Hrvatsku, odnosno njezine tri županije) i potpuno politički i kulturno podčiniti ugarskoj, odnosno iz izvanugarskog očišta mađarski definiranoj, nacionalnosti. Odupiranja, s jedne strane tendencijama bečkog centralizma, a s druge strane, ugarskim presizanjima, obilježiti će politički čitavu prvu polovinu 19. stoljeća u Hrvatskoj i Slavoniji, i dovesti do različitih popuštanja, kompromisa, ali i pokušaja laviranja između centara moći. Međutim, ono što je bilo još značajnije je činjenica da je Hrvatska užu Ugarsku, ali i ostatak Monarhije, iako na različitoj razini intenziteta, slijedila i u društvenim procesima. Naime, kako je to definirala Iskra Iveljić, razdoblje kraja 18. i početka 19. stoljeća nije bilo prožeto samo otporima, nego i sazrijevanjem kasnostaleškog društva te postupnim prihvaćanjem uvođenja

¹⁵⁵ Ibid., str. 96 – 97.

¹⁵⁶ Iveljić, *Banska Hrvatska*, str. 34; Sikirić Assouline, Z. (2006) *U obranu hrvatskih municipalnih prava i latinskoga jezika*, Zagreb: Srednja Europa, str. 7 – 8, 35 – 37.

¹⁵⁷ Kontler, *Povijest Mađarske*, str. 245 – 246.

reformi i u redovima hrvatske elite – plemstvu, svećenstvu i građanstvu.¹⁵⁸ I ta povjesničarka, slijedeći rezultate novije historiografije, zaključuje kako su odbačena tumačenja o socijalnoj i ekonomskoj stagnaciji te o posvemašnjoj reakcionarnosti vodećih ličnosti razdoblja prije revolucije 1848. Ipak, upozorava da opća slika ukazuje na složenu situaciju u kojoj se isprepliću želja za napretkom, ali i stabilnošću, kretanje k ranom kapitalizmu i snaga feudalne aristokracije, policijski nadzor i stroga cenzura, ali i procvat kulture i umjetnosti.¹⁵⁹

U uvjetima ekonomske konjunktura, koja je početkom 19. stoljeća zahvatila agrar i trgovinu agrarnim proizvodima i u Hrvatskoj, počela se, u kontekstu te relativno slabe razvijene pokrajine formirati „honoratska“ interesna skupina plemstva i imućnog građanstva, društvena elita koja je u svoje ruke preuzela provođenje društvenih promjena na osnovama građanskog liberalizma u varijanti konzervativnog liberalizma. Ona je bila dovoljno snažna da suzbije liberalnije projekte, te je promjene ograničila na mjeru koja je i u novim uvjetima osiguravala njezinu gospodarsku, društvenu i političku moć. U vrijeme kada se već pripremao nestanak staleškog sustava ti su slojevi postali nositelji projekta nacije kao zajednice novog tipa, kolektiviteta koji nije ograničen na određeni društveni sloj, već intencionalno obuhvaća pripadnike svih društvenih slojeva.¹⁶⁰ Taj društveni sloj, koliko god je hrvatsko plemstvo početkom 19. stoljeća bilo usredotočeno na obnovu svoje staleške autonomije, ipak je reflektirao opće monarhijske reformske utjecaje, koji su se ukorijenili i u određenim reformskim institucijama na području Hrvatske i Slavonije te utjecali polako na rekonceptualiziranje svijeta pod utjecajem niza ideja koje potpadaju pod zajednički nazivnik prosvjetiteljstva, kao prethodnice mlađoj generaciji, koja ih od 1830 – ih godina povezuje s romantičarskim idejama o naciji.

I tijekom narodnog preporoda se radilo na konstrukciji nacionalnog identiteta i centralizaciji, a opet je u središtu bilo stanovništvo. To stanovništvo je trebao imenovati. Prema Ivani Žužul, „ideja kulturnog pluralizma je mogla zadobiti kakav-takav legitimitet jedino presvučena ilirskom oznakom – etiketom književnog i kulturnog zajedništva. Tim se projektom, zabašurenim u (ne)političko ruho, barem donekle mogla ostvariti politika

¹⁵⁸ Iveljić, *Banska Hrvatska*, str. 34.

¹⁵⁹ Ibid., str. 39.

¹⁶⁰ Stančić, *Hrvatska nacija*, str. 108 – 109.

afirmacije u okviru Monarhije marginaliziranih hrvatskih zemalja.¹⁶¹ Budući da vjeroispovijest nije mogla postati identifikator tog željenog zajedništva, posegnulo se za jezikom. No, i to je za preporoditelje bio zahtjevan zadatak, budući da puk koji nastanjuje naše krajeve uopće ne zna imenovati jezik kojim govori, o čemu će biti više riječi u sljedećem poglavlju, te su, dapače, jezici u mnogim slučajevima služili kao razlikovni, a ne ujedinjujući i unificirajući element među stanovništvom.¹⁶² Nadalje, Žužul smatra da je gorljivo zanimanje hrvatskih preporoditelja za jezik, njegovo imenovanje i upotrebu u javnom životu, posljedica izjednačavanja te brige s brigom za narod. Zamišljali su „ilirski jezik“ kao *koine* koja neće potirati razlike između etničkih grupa, nego ih njegovati, a s ciljem jače kulturne i političke diferencijacije unutar Monarhije. U konačnici to im je osiguralo nove načine razmišljanja o sebi kao o međusobno povezanim sraslim skupinama, ali ne udruženim svojom lojalnošću kralju ili dužnosti prema Crkvi nego osjećajem jezičnog jedinstva, a to zamišljanje identiteta jezične zajednice je u skladu s tadašnjim sveobuhvatnim interesom za pučku kulturu i domaću tradiciju. Smatrali su da će jedinstveno polje komunikacije u konačnici omogućiti kulturnu homogenost, a koja može dovesti i do političke homogenosti.¹⁶³

2.4. O ZNAČAJU 1848. GODINE

Revolucionarne godine 1848./1849. se donose daljnje mjere centralizacije i modernizacije. U travnju 1848. sastavljena je samostalna mađarska vlada i realna unija Austrije i Mađarske pretvorena je u personalnu. Ugarski sabor je predviđao centraliziranu državu, izjednačavao Mađarsku i Ugarsku, a zalaganje za osobnu građansku i vjersku ravnopravnost nije bilo praćeno i nacionalnom ravnopravnošću, kulturnom ili vjerskom autonomijom. S druge strane, glavni problemi Hrvatske su bili problem teritorijalne cjelovitosti, nepostojanje domaće vlade, odsutnost „političke i nacionalne svijesti kod seljaštva“.¹⁶⁴

U Hrvatskoj je i prije 1848. društvenim i političkim razvojem, programima o promjenama sustava društvenih i političkih odnosa, te nacionalnim i političkim programima bio pripreman teren za promjene koje će biti provedene tijekom te godine. U skladu s tim promjenama, a o čemu će biti više rečeno u nastavku ovoga poglavlja, hrvatski pokret je proveo epohalne

¹⁶¹ Žužul, I. (2015) *Tijelo bez kosti: kako se zamišljao nacionalni identitet u tekstovima hrvatskih preporoditelja*. Zagreb: Meandarmedia, str. 123 – 124.

¹⁶² Ibid., 165.

¹⁶³ Ibid., str. 167 – 175.

¹⁶⁴ Markus, T. (2000) *Hrvatski politički pokret 1848. – 1849. godine: ustanove, ideje, ciljevi, politička kultura*. Zagreb: Dom i svijet, str. 51 – 52.

promjene društvenih odnosa i političkog sustava.¹⁶⁵ Dapače, prema Petru Koruniću, tih godina se oblikuju posve novi sistemi, i to društveni, politički, državni, privredni i sistem kulture. Zahtjev za formiranje hrvatske političke i državne zajednice, kojega se zatim pokušalo realizirati preko organizacija te nove političke zajednice je doveo do formiranja homogene hrvatske političke zajednice. Proces ujedinjenja svih hrvatskih pokrajina stvara pretpostavke za utemeljenje svih nacionalnih organizacija i institucija i time integracijskih nacionalnih osnovica te razvoj i homogenizaciju subzajednica (kulturnih, političkih, državnih, ekonomskih, socijalnih).¹⁶⁶

Uz traženje teritorijalne cjelovitosti Hrvatske i zahtjeva za stvaranjem samostalne vlade odgovorne Saboru „*kojega članovi imaju biti ljudi narodu povoljni i od noviega duha napredka i slobode*“¹⁶⁷, traži se i uvođenje narodnog jezika u javne poslove, sloboda tiska, vjere, učenja i govora, porezna jednakost, ukinuće kmetstva, osnivanje nacionalne banke, organizacija narodne garde, pravo udruživanja, puštanje političkih zatvorenika, ukidanje unutarnjih carina, upotreba narodnog jezika u vojsci, osnivanje sveučilišta, uvođenje porote itd., dakle cilj je osiguravanja građanskih tekovina revolucije i modernizacija društva, dok od „općih vrijednosti“ koje su se oblikovale u hrvatskoj politici od početka revolucije na prvom mjestu treba spomenuti nacionalizam, zato što hrvatska politika tada postaje nacionalna.¹⁶⁸ Tri osnovna pitanja dominiraju dalmatinskom 1848.: sjedinjenje Dalmacije s ostalim hrvatskim zemljama, uvođenje hrvatskog jezika u škole, sudove i urede te razrješenje kolona i kmetova od zemljišnih odnosa.¹⁶⁹

Vlasta Švoger opisuje i analizira tekstove koji izlaze u zagrebačkim *Saborskim novinama*, *Slavenskom Jugu*, *Südslawische Zeitungu* i *Jugoslavenskim novinama* u razdoblju od lipnja 1848. do početka 1852. godine. U njima su u tom periodu tekstove objavljivali “vodeći hrvatski, slovenski i srpski intelektualci liberalne orijentacije, političari, književnici, učitelji, svećenici, pripadnici slobodnih profesija, ali i visokopozicionirani državni službenici. Sudeći prema jeziku i stilu pisanja ti su listovi bili namijenjeni obrazovanom slavenski/hrvatski orijentiranom čitateljstvu i ostvarili su relativno velik utjecaj na javno mnijenje u urbanim

¹⁶⁵ Stančić, N. (2010) *Godina 1848. u Hrvatskoj. Središnje državne institucije u transformaciji*. Zagreb: FF press, str. 11.

¹⁶⁶ Korunić, P. (1998) Hrvatski nacionalni program i društvene promjene za revolucije 1848/49. godine, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 31, No. 1, str. 12 – 15.

¹⁶⁷ Markus, T. (1996) Hrvatski politički pokret 1848. – 1849.: osnovna zbivanja i ideje, *Povijesni prilozi*, Vol 15, No. 15, str. 17.

¹⁶⁸ Markus, *Hrvatski politički pokret*, str. 35.

¹⁶⁹ Trogrlić – Šetić, *Dalmacija i Istra*, str. 42.

sredinama Hrvatske, Slovenije i Vojvodine Srpske”.¹⁷⁰ Prema objavljenim tekstovima u navedenim tiskovinama, ti su se intelektualci zalagali za teritorijalno ujedinjenje i široku autonomiju hrvatskih zemlja, te za uvođenje političkih sloboda i građanskih prava svih naroda u Monarhiji. Također su zagovarali pravnu državu, parlamentarizam i trodiobu vlasti¹⁷¹, nepovredivost privatnog vlasništva i slobodno stjecanje imetka, bavljenje različitim zakonom dopuštenim gospodarskim djelatnostima, ukidanje privilegija pojedinim društvenim grupama, ukidanje kmetstva i unutarnjih carinskih granica unutar Monarhije, te uvođenje jedinstvenog poreznog sustava.¹⁷² U svrhu modernizacije su tražili i modernizaciju poljoprivredne i stočarske proizvodnje, obnovu i izgradnju prometnih puteva, te obnovu postojećih i osnivanje novih obrtničkih škola sa stručnim kadrovima.¹⁷³

Ujedno se rada i građansko društvo. Stvaraju se nove nacionalne osnove: nove nacionalne i vrijednosti i organizacije i institucije. Te su nacionalne organizacije i institucije (novine i časopisi, političke stranke i društva, novi hrvatski sabor, Bansko vijeće, gradske i županijske skupštine) postale nosioci organizacije, javnog rada i homogenizacije hrvatske narodne zajednice, nosioci novog nacionalnog programa, nacionalnog suvereniteta, političkog i državnog sistema itd. „Sve su te društvene promjene, promjene društvenih sistema (...) potakle transformaciju hrvatske narodne zajednice prema formiranju hrvatske nacije.“¹⁷⁴

Važno je naglasiti da su hrvatski zahtjevi isticali očuvanje cjelovitosti Habsburške Monarhije i realnu uniju, a i tisak i službena politika su se zalagali za „legalnu“ politiku, opstanak Habsburške Monarhije, tražeći pritom podršku od kralja i suprotstavljajući se mađarskoj vladi.¹⁷⁵ Ivan Kukuljević je isticao gledište Francuske revolucije o slobodi, jednakosti i bratstvu kako prema pojedincima, tako i prema narodima, kao opće načelo. Drugo naglašavano načelo je slavenska solidarnost, treće načelo je nezavisnost i ravnopravnost unutar Ugarske, a četvrto načelo je ujedinjenje hrvatskih krajeva i povezivanje sa slovenskim pokrajinama na temelju unutarnje samouprave.

¹⁷⁰ Švoger, V. (2007) *Zagrebačko liberalno novinstvo 1848. – 1852. i stvaranje moderne Hrvatske*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, str. 494.

¹⁷¹ Ibid., str. 495.

¹⁷² Ibid., str. 498.

¹⁷³ Ibid.

¹⁷⁴ Korunić, P. (1999 – 2000) Osnove građanskog društva u Hrvatskoj za revolucije 1848 – 49. godine, *RADOVI – Zavod za hrvatsku povijest*, Vol. 32 – 33, str. 84 – 85.

¹⁷⁵ Markus, *Hrvatski*, str. 68 – 69.

S druge strane, mađarska javnost je tretirala hrvatski politički pokret kao djelo malobrojnih panslavističkih fanatika ili, kao djelo proaustrijskih reakcionara, dok su sebe prikazivali liberalima.¹⁷⁶

Veliki problem hrvatske politike u proljeće 1848. je bilo nezasjedanje Hrvatskog sabora na kojem bi se, kao legalnom i najvišem državnom tijelu, mogle stvoriti odluke i smjernice za daljnje djelovanje. Istodobno, Mađari su održali sabor koji je donio ustavne zakone i odredio time pravac daljnjeg djelovanja hrvatskog pokreta. Kralj je u travnju 1848. odobrio sazivanje Hrvatskog sabora, s argumentom da je ban oduvijek imao pravo sazivati državne staleže na saborsko zasjedanje. Markus ističe da je unatoč virilistima i vrlo ograničenom državnom pravu, Hrvatski sabor je bio prva građanska ustanova u Banskoj Hrvatskoj.¹⁷⁷ Andrija Uhernik je napisao da ovakav Hrvatski sabor mora voditi računa o interesima cijelog naroda, a ne samo jednog sloja, pri čemu zastupnik mora biti domoljub, slavenskog osjećaja i potpuno vješt narodnom jeziku. Na otvaranju Sabora 5. lipnja 1848. Jelačić se zakleo na vjernost kralju, domovini i narodu. U govoru je istaknuo da zastupnici više ne predstavljaju privilegirane staleže, nego cjelokupni narod i da moraju svojim djelovanjem potvrditi načela jednakosti, slobode i bratstva, da moraju biti odani domovini i vjerni kralju. Istaknuo je da je interes održati savez s Ugarskom, ali na načelima jednakopravnosti. Sabor je također odredio financijske, vojne i trgovačke poslove kao zajedničke za Monarhiju kojima bi upravljao središnji austrijski parlament i odgovorna mu vlada, svi bi ostali poslovi bili autonomni za Hrvatsku. Također se tražilo priključenje Dalmacije na temelju povijesti i etničke povezanosti. Većina zastupnika bila je za potpuno ukidanje Vojne krajine i njeno priključenje Banskoj Hrvatskoj. Sabor je potvrdio Jelačićevo ukidanje kmetstva i istaknuo neograničeno pravo seljaka na urbarijalnu zemlju. U *Manifestu Naroda Hrvatsko – Slavonskoga* 9. srpnja 1848. upućenog europskim nacijama, zalaže se za Austriju kao zajednicu slobodnih i ravnopravnih nacija, uz naglasak na konfederalnim načelima, jer se suverenitet nacionalnih država shvaća kao temelj opstanka preuređene Austrije koja može postojati samo kao savez prilično labavo povezanih država.¹⁷⁸ Markus poentira da je ranije hrvatski nacionalni pokret imao pretežno kulturno značenje, a hrvatska politika je ostajala staleška, no od ožujka 1848. ta politička elita dobiva nacionalni, a ne staleški, karakter, težeći izgradnji moderne nacionalne zajednice na političko državnoj osnovi. Ujedno i zahtjev za cjelovitošću Trojednice dobiva

¹⁷⁶ Ibid., str. 85.

¹⁷⁷ Ibid., str. 115 – 118.

¹⁷⁸ Ibid., str. 119 – 120.

novi nacionalni sadržaj jer nastoji da se dijelovi jednoga naroda ujedine u jedinstvenu političku cjelinu.¹⁷⁹

Nacionalizam je značio i prihvaćanje ideje „demokracije“ u modernom smislu (nacionalni suverenitet, građanska i vjerska jednakost, sloboda tiska, udruživanja, parlamentarizam itd.). Nastojalo se postići slobodu, ravnopravnost i jednakost za sve narode, bez obzira na njegovu veličinu. Hrvatski građanski liberali su smatrali da je već Francuska revolucija u načelu riješila pitanja slobode i jednakosti svakog čovjeka. Takav individualizam su povezivali s kolektivom, tj. političkom slobodom i nezavisnošću njegove narodne zajednice, kojoj kao kolektivu pripada.¹⁸⁰ Prema njihovom viđenju, teritorijalno cjelovita Trojedna kraljevina bi bila organizirana na liberalnim osnovama: kao zakonodavna država, jer bi putem Hrvatskog sabora, imala unutrašnje nezavisno zakonodavstvo, te bi bila pravna država, jer bi se ustrojila na pravnom i normativnom sustavu. Polazeći od parlamenta kao ključne institucije države, zagovarali su Habsburšku Monarhiju kao zajedničku državu s ograničenim vanjskim suverenitetom, kao parlamentarnu monarhiju, dok bi sve druge nacionalne države u njoj, a to su države pojedinih naroda, putem nacionalnih parlamenata sačuvale unutrašnji suverenitet. Na taj bi način svi narodi u Monarhiji, unutar zasebnih nacionalnih država, postigli slobodu.¹⁸¹ Za njih je stoga „neograničena monarhija“ neprihvatljiva. Razvija se i ideja o javnosti. Hrvatski su preporoditelji prihvatili javnost, javno mnijenje i slobodni tisak kao institucije koje u građanskom društvu vrše ulogu čuvara demokratskog poretka. Prihvatili su javnost kao regulativ i kritički javni odnos spram svake vlasti. Nadalje, javnost po njima znači da sva prava i dužnosti, svi poslovi unutar narodne zajednice, koji se tiču svih njezinih članova, moraju biti javni. Prema tome, hrvatski su se građanski liberali zalagali za uvođenje institucije javnosti i slobodnog javnog mnijenja kao liberalne i demokratske institucije. Štoviše, javnost je „najbolje i najuspješnije sredstvo“ obrazovanja naroda, ali i institucija kojom će se i pojedinci i narod najlakše obraniti od svakog apsolutizma, bezakonja, tiranije i zlorabe vanjske vlasti.¹⁸² Nastajuća masovna društva, s mitovima o naciji, državi i tehničkom progresu kao temeljnim vrijednostima su potencirala sve veći značaj države u svim segmentima društvenog života.¹⁸³

¹⁷⁹ Ibid., str. 149.

¹⁸⁰ Korunić, *Osnovice*, str. 94.

¹⁸¹ Ibid., str. 95.

¹⁸² Markus, *Hrvatski*, str. 160; Korunić, *Osnovice*, str. 96, 97 – 99.

¹⁸³ Markus, *Hrvatski*, str. 379.

Jelačić je u rujnu 1848. godine ustrojio Bansko vijeće koje, nasuprot starom kolegijalnom sustavu, treba imati osobnu odgovornost svih članova pojedinih odsjeka, te ga je smatrao svojim savjetodavnim tijelom.¹⁸⁴ Dana 5. siječnja 1849. se nastavio rad na izradi zakonskih osnova Velikog saborskog odbora. Što se tiče županija, Odbor je pošao od uvjerenja da su županije svojevrsne nacionalne institucije nužne za zaštitu nacionalnih interesa i napredak zemlje. Treba razdvojiti upravnu i sudsku vlast, svaki službenik mora biti pravno odgovoran za svoje službene postupke onima koji su ga imenovali. Nadalje, treba zadržati županijske skupštine, koje bi odlučivale o najvažnijim županijskim privrednim i društvenim pitanjima. Žalbe se više ne bi slale kralju, već autonomnoj vladi, te bi kralju ostalo jedino imenovanje velikog župana, dok bi ostale službenike birala hrvatska vlada. Skupštine bi mogle predlagati, ali ne i donositi ili odbacivati zakone.¹⁸⁵ Što se tiče izvršne vlasti, ona bi pripadala banu, kao kraljevom namjesniku, a kraljeve naredbe bi morale biti supotpisane od bana i jednog ministra, a odluke u poslovima koje su prepušteni središnjim institucijama i koje se tiču Hrvatske, postaju valjane tek uz supotpis odgovarajućeg hrvatskog ministra. Vlada je kolektivno, a svaki ministar osobno odgovoran Hrvatskom saboru. Zajednički poslovi ne bi značili odstupanje od temelja hrvatskog državnog suvereniteta, jer bi Hrvatska s kraljem i austrijskim pokrajinama potpisala novi međudržavni ugovor, jednostrano neraskidiv, te jer bi Hrvatska imala svog legitimnog predstavnika kod središnjih institucija sa svojevrsnim pravom veta.¹⁸⁶ Što se tiče djelatnosti Hrvatskoga sabora, važan cilj hrvatskog pokreta 1848. je bio povratak širokih ovlasti Sabora, kao suvremene zakonodavne ustanove i najvišeg državnog tijela. Za njega Osnova predviđa dvostupne izbore: biranje izbornika u kotarovima, a zatim saborskih zastupnika u okružjima, pri čemu bi pravo izbora imao svaki građanin (implicite muškarcima) bez obzira na vjeroispovijest, punoljetan, zdravog razuma, krivično neprogonjen i vlasnik nepokretne imovine ili ako plaća šest forinti srebra. Zastupnički mandat traje tri godine, a svake godine se ponovno bira trećina zastupnika. Zastupnik ne predstavlja samo svoj okrug, županiju ili grad, već cijeli narod i zemlju, što je bitno obilježje modernog građanskog predstavničkog sustava. Zastupnici imaju neograničenu slobodu izražavanja mišljenja i imunitet te ih se može krivično goniti samo ako to prihvati većina zastupnika. Za prihvaćanje zakona se pozitivno mora izjasniti većina obaju domova, a može ga proglašavati samo kralj sa Hrvatskim saborom.¹⁸⁷ Školstvo Osnova zamišlja kao jedno od temelja novog

¹⁸⁴ Ibid., str. 196.

¹⁸⁵ Ibid., str. 294 – 296.

¹⁸⁶ Ibid., str. 297 – 299.

¹⁸⁷ Ibid., str. 300.

hrvatskog građanskog društva, uvjerenju da je ono osnovica zaštite nacionalnih interesa i prekretnica u prijelazu od tradicionalnog feudalno – polustaleškog društva prema modernoj građanskoj političkoj zajednici. Predviđa se laičko ustrojstvo školstva, ističe potreba profesionalizacije učiteljstva. Za održavanje i napredak školstva uglavnom se treba brinuti država, osim za pučke škole, za koje se trebaju brinuti općine.¹⁸⁸

Bansko vijeće je 29. kolovoza 1849. proglasilo Oktroj, čime završava razdoblje organiziranog hrvatskog nacionalnog i političkog pokreta, a Hrvatski sabor je kralj formalno raspustio 7. travnja 1850. godine.

Značaju unutrašnjeg odsjeka Banskoga vijeća je posebnu pažnju posvetila Iskra Iveljić. Banska vlada je bila privremena i od vladara nepotvrđena, ali nezavisna hrvatska vlada koja je djelovala od 1848. do 1850. godine¹⁸⁹ Hijerarhijski ustrojen kadar joj je bio obrazovan, s tim da se prednost davala završenom pravu na zagrebačkoj Kraljevskoj akademiji, te se zahtijevalo poznavanje stranih jezika. Načelnici su imali pravo samostalnog rješavanja tekućih poslova, čime je učinjen korak k svrsishodnijoj upravi.¹⁹⁰ Autorica poentira da, makar je Vijeće ponekad donosilo proturječne odluke i ustručavalo se poduzeti odlučnije korake k modernizaciji, te nisu djelovali kao organizirana i jedinstvena cjelina, se ne može poreći da su pokušavali izboriti autonomiju Trojednice i učiniti sve da se Hrvatski sabor može sastati i donijeti dalekosežnije odluke.¹⁹¹ Dapače, osim što se bavilo tekućim poslovima, Bansko vijeće je pripremalo i organiziralo rad na nacrtima zakona koji su na osnovi načela postavljenih od Sabora trebali regulirati političke odnose i urediti unutrašnju upravu na novim osnovama. Ono je trebalo izvršiti pripreme za nastavak rada Sabora na izgradnji samostalnih političkih institucija i za njegove modernizacijske zahvate u upravi, ali i u društvu općenito.¹⁹²

2.4.1. Rađanje novog vrijednosnog sustava

Petar Korunić također smatra da su se za revolucije 1848./1849. zbile promjene društvenih sistema koje su dovele do početka formiranja i razvoja građanskog društva, koji se temeljio na liberalnim i demokratskim osnovicama: građansko/civilno društvo, novi politički sistem

¹⁸⁸ Ibid., str. 309.

¹⁸⁹ Iveljić, I. (1989) O značenju unutrašnjeg odsjeka Banskog vijeća (1848. – 1850), *RADOVI – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta*, 22, str. 71.

¹⁹⁰ Ibid., str. 76.

¹⁹¹ Ibid., str. 92.

¹⁹² Stančić, *Godina 1848.*, str. 91.

koji je kompatibilan tom novom društvu, liberalna i demokratska načela, građanske slobode, demokracija, javnost i javno mnijenje, tj. „građanska javnost“ i sloboda javnog mnijenja, parlamentarizam i trodioba vlasti, nacionalni suverenitet, ideja napretka, formiranje i organizacija nacionalnih političkih i kulturnih institucija, patriotizam i nacionalizam, nacionalni identitet, nacija i ideja solidarnosti.¹⁹³ Naglašava da je važno imati na umu da su hrvatski preporoditelji taj hrvatski nacionalni i politički program, a to je prvi moderni nacionalni program u povijesti hrvatskog naroda uopće, ne samo prilagodili novom građanskom/civilnom društvu, nego su ga u javnosti izložili putem novih institucija koje donosi taj novi društveni i politički sustav, utemeljen na liberalnim i demokratskim osnovicama: putem političkih novina, časopisa, brošura, letaka. Zatim su ga prihvatile nove političke institucije: političke novine i časopisi, politička društva i stranke, Hrvatski sabor, Bansko vijeće, saborski odbori, gradske i županijske skupštine. To je, ističe Korunić, početak nove etape hrvatske povijesti zato što je 1848. godine Hrvatski sabor, u ime cjelokupnog hrvatskog naroda, taj nacionalni i politički program uklopio u svoje zakonske odluke, te kao zahtjev uputio kralju na sankciju. Bio je to program oko čijih će se osnovica okupiti hrvatski narod, koje se potaknuti da se postupno utemelje sve najvažnije integracijske nacionalne osnovice (na području kulture, političkog sistema, uprave, obrazovanja, privrede itd.), na kojima se formira moderna hrvatska nacija.¹⁹⁴

Iskra Iveljić ističe da se od početka 1840 – ih godina osniva čitav niz i mreža udruga, koje su bile važne i jer su značile „početak artikuliranja moderne građanske kulture“. Važan su dio moderniteta jer se protive staleškom principu i funkcioniraju, ne u uskoj privatnoj sferi, već na temelju građanske jednakosti.¹⁹⁵

Prema Robertu Nemesu, udruge su bile najvažniji oblik organiziranoga grupnog života u 19. stoljeću u središnjoj Europi. Naziva ih i „podružnicama gradske društvenosti“ (*outlet of urban sociability*). Doduše, imaju malo članova, i to osoba iz redova plemstva i etabliranih profesionalaca, koje ujedinjuju patriotski osjećaji i politički angažman.¹⁹⁶ Djelujući podvrgnute državnim zakonima i propisima te definirajući svoj djelokrug unutar točno određene zajednice, definirane narodnosno i/ili teritorijalno, društva i udruženja su imala ne

¹⁹³ Korunić, *Osnovice*, str. 70, 77 – 80.

¹⁹⁴ Ibid., str. 86.

¹⁹⁵ Iveljić, I. (2016) Kulturna politika u Banskoj Hrvatskoj 19. stoljeća, *Historijski zbornik*, LXIX, br. 2, str. 340 – 341.

¹⁹⁶ Nemes, R. (2001) Associations and Civil Society in Reforma – Era Hungary, *Austrian History Yearbook*, 32, str. 30, 35, 40.

samo karitativnu, nego i širu integrativnu i simboličku ulogu u formiranju modernog građanskog društva. Također, akteri osnivanja humanitarnih društava, u velikom dijelu potekli iz materijalno, kao i ugledom viših društvenih slojeva, nisu u osnivanju društava bili isključivo vođeni filantropskim motivima, nego i raznim drugim interesima, a sudjelovanje u takvim projektima donosilo je i mogućnost veće i jače društvene afirmacije unutar zajednice kojoj su pripadali.

Za primjer može poslužiti *Zaklada bana Jelačića za nemoćne vojnike i njihove obitelji* osnovana 1850. godine s ciljem pomoći ranjenim vojnicima i obiteljima ranjenih i poginulih boraca iz godina 1848. i 1849. s područja Kraljevina Dalmacije, Slavonije i Hrvatske, Srpske Vojvodine i Vojne krajine. Bila je pokrajinska zaklada te je brinula i za vojnike narodne straže. Događaji iz 1848./49., politički pokret u Hrvatskoj i ratna situacija oštrije su definirali pripadnosti narodnim identitetima te pospješivali emotivno oduševljenje prema „domorodnim sinovima“. Tijekom 1849. i 1850. su bili prikupljani dobrovoljni prilozi, koji su predstavljali temeljnu glavnica *Zaklade*. Banski namjesnik Mirko Lentulay šalje „Okružno pismo“ datirano 24. listopada 1849. u kojem „nalaže“ svim oblastima, „i pozivlju se takodjer sve duhovne oblasti putem dotičnih duhovnih stolovah, da sakupe što više moguće prinesakah“ i pošalju ih u „državnu peneznicu“ u Zagreb.¹⁹⁷ *Narodne novine* redovito su izvještavale o donatorima i donacijama.¹⁹⁸ Novac su darovali pojedinci, tridesetnice, poglavarstva gradova (Rijeka, Karlovac), županije (Zagrebačka, Torondalska), vjerske organizacije (Duhovni stol djakovački), a sakupljao se u Zagrebu i Beču.¹⁹⁹ Veliku ulogu i doprinos osnivanju *Zaklade* su dale i žene, jer su upravo one (grofice i barunice) u *Narodnim novinama* izdavale proglase o prikupljanju novca za udrugu.

Zbog svega navedenoga, Pieter Judson izrijeckom piše da 1848. godine nastaje javnost, u modernom smislu tog pojma.²⁰⁰ Ističe da su u prošlosti političke borbe suprotstavljale krunovinske sabore i pokrajinsko plemstvo s državom, dok je preostalo stanovništvo to

¹⁹⁷ HR – DAZG – 785 – Zaklada bana Jelačića za nemoćne vojnike i njihove obitelji, kut. 2, Okružno pismo, 24. 10. 1949.

¹⁹⁸ „Za zavod Jelačić bana dao je gosp. Antun Cerovski, zemljavier Županie Zagrebačke, 10 fr. srebra.“ – *Narodne novine*, Zagreb, 5. I 1850., br. 4, str. 11, „Njegovo veličanstvo car Ferdinand i njeno veličanstvo carica Maria Anna blagoizvolili su podariti 500 fr. sr. za utemeljenje Jelačić – zavoda za nemoćne vojnike.“ – *Narodne novine*, Zagreb, 30. VIII 1849., br. 128, str. 451, „Biskup djakovački presvietli gosp. Josip Strossmayer je za zavod bana našeg 2 000 fr. sr. podpisao.“ – *Narodne novine*, Zagreb, 14. XII 1849., br. 216, str. 690, itd.

¹⁹⁹ Mnoge istaknute ličnosti i državni dužnosnici su bili pozvani da doniraju novac. *Zakladi* uplaćuju Ivan Perkovac, Mato Mrazović, Eugen Kvaternik, Ivan Kukuljević, Vjekoslav Babukić, Dimitrije Demeter, Albert Krajačić i drugi. Iz donacijskih popisa je vidljivo da su novac darivali u više navrata, no isto tako nerijetko se uz pojedino ime mogu naći opaske „neda“, „kad bude imao kaže“ i „nemože dati“.

²⁰⁰ Judson, *The Habsburg Empire*, str. 156.

pasivno promatralo, zato što je „stari režim“ tretirao „narod“ kao nezreo za sudjelovanje u javnim poslovima. No, sada se aktivira i politizira taj „narod“. Ujedno se značenje „nacije“ pomiče od sociopolitičke jedinice koja promovira prava vladajuće elite prema masovno utemeljenom fenomenu definiranom u širim kulturnim terminima. Sada ona više nije plemstvo zastupljeno u saboru, nego postaje totalitet ljudi vezanih jezikom i kulturnim tradicijama, a neki su tvrdili i krvlju.²⁰¹

Tomislav Markus također smatra da se u Banskoj Hrvatskoj sredinom 19. stoljeća može govoriti o počecima stvaranja modernog masovnog društva. Pri tome misli na formiranje društva u kojima jačaju ustanove, na čelu s državom i nacijom, a pojedinac slabi i nužno je da pripada kolektivitetu, jer bi inače mogao biti marginaliziran ili, čak, ostraciran. Isticanje individualnih prava u takvom društvu ne polazi iz nastojanja da se zaštiti autonomija pojedinca, nego iz kolektivističkih i egalitarnih premisa, tj. suprotstavljanja tradicionalnom staleškom ustrojstvu. Procesu su išli u smjeru nepriznavanja da pojedinac može imati ikakva prava, osim ako nije dio mase. Pri tome se čovjeka sve više sagledava kroz prizmu njegove društvene funkcije – u modernom društvu pod „slobodom“ se smatra što veća moć društva, odnosno države, kao temeljne ustanove, i nacije kao temeljne zajednice. Iz toga slijedi da „sloboda“ označava nezavisnost određenog naroda i njegovu nepotčinjenost drugom narodu.²⁰²

Za kraj poglavlja svakako treba prenijeti riječi Nikše Stančića, prema kojemu je hrvatski pokret 1848. označio prekretnicu u hrvatskoj povijesti. Ukinuo je feudalne odnose i staleško društvo te započeo izgrađivati institucije građanskog društva, a samostalnost sjeverne Hrvatske (Hrvatske i Slavonije) u sklopu habsburških zemalja iskazivala se u samostalnim središnjim političkim institucijama kojima je pokret raspolagao – banu i Saboru te Banskom vijeću kao samostalnoj hrvatskoj vlasti. Pritom društvene elite nisu srušile tradicionalne političke institucije staleškog sustava, već su ih preuzele i ispunile novim društvenim i političkim sadržajima.²⁰³

U ovome je poglavlju pružen povijesno – kontekstualni i interpretativno – teorijski okvir rada. U tu svrhu nastojalo se, oslanjajući se na suvremenu historiografsku literaturu, izdvojiti i

²⁰¹ Ibid., str. 199.

²⁰² Markus, *Hrvatski*, str. 394.

²⁰³ Stančić, *Godina 1848.*, str. 65.

prikazati ključne povijesne procese koji su se odvijali na prostoru Habsburške Monarhije u razdoblju od druge polovice 18. do sredine 19. stoljeća. Pri tome su društveni procesi na prostoru Banske Hrvatske i Vojne krajine slijedili glavne razvojne putanje čitavog habsburškog prostora, izražavajući, međutim, i specifičnosti. Dok su te specifičnosti već nastojane biti prikazane u pripadajućim potpoglavljima, te će se one odražavati i u poglavljima koja slijede, čineći povijesno – kontekstualni dio ovoga rada izrazito slojevitim, za teorijsko – interpretativni dio važno je da su i na ovom prostoru pitanja stanovništva, njegovog imenovanja, klasificiranja, identificiranja i definiranja, postajala iznimno, i socijalno i politički – važna. Stoga će u sljedećim poglavljima biti namjera ta pitanja oprimjeriti podrobnijim analizama onoga što se naziva *žanrom Staatskunde*, kao i njegovom premijernom inačicom u Banskoj Hrvatskoj – Statističko – topografskih upitnika Banskoga vijeća. Pokušaj njezinog provođenja, kao i struktura njezinih pitanja i klasifikacija, nisu se slučajno pojavili u kontekstu događaja nakon 1848. godine, te upravo taj povijesni dokument može dobro poslužiti za testiranje interpretativnih okvira postavljenih u ovome radu, ali i za razmišljanje o povijesnoj stvarnosti društva sredinom 19. stoljeća na više razina.

3. STAATSKUNDE

Na početku rada je eksplicitno navedeno da je njegov cilj interpretacija podataka iz Statističko – topografskih upitnika Banskoga vijeća u okviru opusa *Staatskunde*. U ovom poglavlju stoga slijedi objašnjenje tog pojma – što uopće podrazumijeva *žanr Staatskunde*, koji je bio cilj tih djela, ali i tko su njihovi autori, te kojom su se metodologijom u radu služili.

U kontekstu Habsburške Monarhije nalazimo od 18. stoljeća niz etnografsko – topografsko – statističkih studija koje su formirale čitav novi žanr – *Staatskunde*. Autori tih studija uglavnom su bili zaposleni u državnoj službi i prosvjetnim institucijama, a glavna im je svrha bila prikupljati i analizirati podatke neophodne državnoj administraciji radi uspješnijeg upravljanja zemljom. Uostalom, Božena Vranješ – Šoljan naglašava da su ciljevi ekonomskih teorija koje su od kraja 18. stoljeća razvijali državni službenici bili upravljanje i povećanje državnog bogatstva²⁰⁴, a David Lindenfeld podcrtava da je za *Staatskunde* „država i objekt i subjekt istraživanja“.²⁰⁵ Uostalom, jedan od njih, Joseph Rohrer, ističe da „proučavatelj naroda nije samo dobar čovjek, nego i dobar građanin, dobar javni sluga“²⁰⁶, s kojim mišljenje dijeli Daniel Neugeboren, koji smatra da je znanstvenik javni djelatnik koji utječe na „svoju naciju i svoje vrijeme“.²⁰⁷ Znanje o zemlji je trebalo povećati patriotizam, odnosno, prema Josephu von Sonnenfelsu, znanje o vlastitoj zemlji ima za cilj uvjeriti ljude da je njihova dobrobit nužno povezana s dobrobiti države, da su državni zakoni mudri i da ih zato treba slijediti.²⁰⁸ Također je bitno naglasiti da ti autori nisu pripadali samo jednoj etničkoj ili nacionalnoj grupi, već su činili socijalnu grupu unutar Monarhije, svojevrsnu *Gelehrtenrepublik*²⁰⁹ ili *Republic of Letters*²¹⁰. Crpeći podatke iz različitih dostupnih izvora (predmodernih statističkih iskaza, novina, knjiga, putopisa), cilj im je bio stanje u državi prikazati i objasniti na znanstveni način. Imperativ tih studija bio je biti dio znanosti. Wolfgang Kessler, govoreći o motivima „putnika“ s njemačkog govornog područja, tvrdi da

²⁰⁴ Vranješ – Šoljan, B. (2009) *Stanovništvo Banske Hrvatske: demografske prilike Banske Hrvatske u kontekstu društveno – povijesnih promjena od 1850- do 1910*. Zagreb: Educa, str. 34.

²⁰⁵ Lindenfeld, D. F. (2008) *The Practical Imagination: The German Science of State in the Nineteenth Century*. Chicago: University of Chicago Press, str. 1.

²⁰⁶ Rohrer, J. (1827) *Statistik des österreichischen Kaiserthums. Erster Band*. Wien, str. VIII – IX (Vorrede).

²⁰⁷ Neugeboren, D. G. (1790) Über die Lage und Hindernisse der Schriftstellerei in Siebenbürgen, *Siebenbürgische Quartalschrift*, 1, str. 2.

²⁰⁸ Török, *Exploring Transylvania*, str. 42.

²⁰⁹ Vári, A. (2005) The Functions of Ethnic Stereotypes in Austria and Hungary in the Early Nineteenth Century. U: Wingfield, N. M. (ur.), *Creating The Other. Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe*. New York, Oxford: Berghahn Books, str. 46.

²¹⁰ Török, *Exploring Transylvania*, str. 8.

je putovao onaj tko je morao (*Es reiste, wen musste*), a pod „*muss des Reisens*“ smatra konkretne službene državne zadaće, jer su putovanja potreba bečkoga Dvora da se najprije izvidi situacija u državi da bi se potom mogle provesti reforme s ciljem modernizacije.²¹¹ Uostalom, Rohrer piše da svaki vladar, da bi mogao uspješno vladati, najprije treba upoznati državu.²¹² To su pokušavali postići donoseći znanstveno stilizirane podatke o geografskom položaju i smještaju pokrajine/države, njezinoj povijesti, klimi, vrsti tla koje prevladava, prirodnim bogatstvima i razvoju poljoprivrede, organizaciji uprave i važećem pravu, stanju školstva, stupnju razvoja obrta i trgovine. Međutim, donose i podatke o stanovništvu: uporabnim jezicima, pripadnosti vjeroispovijesti, njihovim uvjetima stanovanja i običajima. Petar Korunić navodi deset kategorija o kojima te studije „svjedoče“, a to su vjera stanovništva, pripadnost jezičnim zajednicama, pripadnost regionalnoj ili nacionalnoj kulturi, stupanj obrazovanja stanovništva, pripadnost „domovini“ u kojoj žive, spolne strukture, socijalni položaj ljudi, odnos selo – grad, broj i status civilnog i vojnog stanovništva, podaci o postojanju etničkih grupa i etničkih zajednica na određenom teritoriju.²¹³ Iako konstruirane na način da posreduju stvarnost onakvom kakvom je ona doista i bila, autori studija su zapravo od regija koje su opisivali i analizirali kreirali mnogo više od pukih geografskih cjelina, odnosno, u njihovim djelima one (kao i njihovo stanovništvo) su postajale povijesni i kulturni entitet i pojam, neizbježno stvarajući i određenu reprezentativnu sliku tako opisanih pokrajina i njihova stanovništva. Dakle, za analizu njihovih djela je nužno uz konkretnu analizu podataka koje donose, analizirati i diskurs, odnosno kontekstualizirati njihove zaključke.

Kao što je već istaknuto, prema Michelu Foucaultu, ideja o zemlji koja ima „stanovnike“, a ne puk, plebs ili podanike, koja se razvija u 18. stoljeću, je bila nova i imala je drugačije implikacije. Stanovništvo postaje politički subjekt, novi kolektivni subjekt suprotan juridičkim i političkim mišljenjima ranijih razdoblja. Ona se sada pojavljuje kao objekt (prema kojem su usmjereni mehanizmi u svrhu određenih efekata na nju) i kao subjekt (jer je pozvana da se odnosi na određeni način). Za organiziranje modernih političkih društava zadatak politike nije da vidi u ustanovljenju čovjekova ponašanja skup zakona nametnut od Boga ili nužan zbog čovjekove „zle prirode“, nego politika mora djelovati unutar elemenata

²¹¹ Zeman, M. (2013) *Reise zu dem „Illyriern“*. Kroatien – Stereotype in der deutschsprachigen Reiseliteratur und Statistik (1740 – 1809). München: Oldenbourg, str. 89.

²¹² Rohrer, J. (1804) *Versuch über die slawischen Bewohner der österreichischen Monarchie. Erster Theil*. Wien, Vorrede (III – IV).

²¹³ Korunić, P. (2010) Početak moderne statistike u Hrvatskoj i Slavoniji od 1850. do 1857. godine, *Historijski zbornik*, god. LXIII, br. 1, str. 31.

realnosti. Stanovništvo se počinje shvaćati kao skup procesa kojima se mora upravljati, a pritom zavisi od niza varijabli (klima, resursi, trgovačka aktivnost, zakoni, običaji, moralne i religijske vrijednosti i dr.). Prema tome, stanovništvo više nije puka kolekcija podanika u individualnom ili kolektivnom odnosu sa suverenom voljom, već je ona skup elemenata u kojima možemo notirati konstante i regularnosti i u odnosu na koju možemo identificirati brojne modificirajuće varijable o kojima ona zavisi. U jednom pravcu je populacija ljudska vrsta, a u drugom je javnost, tj. populacija viđena iz aspekta njenih mišljenja, oblika ponašanja, načina izvođenja stvari, običaja, strahova, predrasuda, zahtjeva, a to je ono što netko dobiva obrazovanjem, uvjerenjima, kampanjama; to je čitavo polje novih realnosti u smislu da su to podesni elementi za mehanizme moći, podesan prostor unutar kojega i u odnosu na kojega pojedinac mora djelovati. S takvim poimanjem stanovništva je povezan i novi koncept vlasti (*government*) koji počinje limitirati suverenost vlast. Vlast se sada definira kao ispravan način „aranžiranja“ stvari kako bi ih se vodilo ne do „općeg dobra“, nego do odgovarajućeg cilja za svaki od stvari kojima se vlada. To umijeće vladavine je povezano s razvojem administrativnog aparata teritorijalnih monarhija, ali i sa skupom analiza i formi znanja, koje su dovele do „znanosti o državi“ – *Staatskunde*. Dakle, stanovništvo je i cilj i instrument vladanja, i subjekt i objekt vladine manipulacije. Zato je konstitucija znanja vladavine neodvojiva od konstitucije znanja o svim procesima stanovništva. Vlada je sada „trokut“: stanovništvo – teritorij – bogatstvo, za što je potrebno dubinsko upravljanje tim stanovništvom.²¹⁴

Upravo je zato nosivi pojam nove znanstvene paradigme *Staatskunde* baš „stanovništvo“.²¹⁵ Cilj *Staatskunde* je imati pred sobom kartu zemlje i stanovništva, budući da se na njih gleda kao na resurse. Kao elementi ključni za razvoj države su isticali ljudi (stanovništvo) i zemlja (tlo). Pod utjecajem prosvjetiteljstva, te sastavnice razvoja su morale biti podvrgnute i regulirane znanstvenim zakonima. Prema Andrasu Vàriju, *Staatskunde* se razvijala u dva smjera: jedna grupa autora je stvarala radove s ciljem prikaza statistike cijele zemlje ili čitavih carstava, poput Christiana Carla Andrea, Josepha C. Bisingerera, Johanna von Csaplovicsa, Karla Czörniga, Johanna A. Demiana, Johanna Christiana von Engela, Carla Bernharda von Hietzingerera, Josepha Marxa Liechtensterna, Pàla Magde, Josepha Rohrera, Martina Schwartnera itd. Drugi smjer je bio „povratak geografskom pristupu, što je rezultiralo

²¹⁴ Foucault, *Security*, str. 109.

²¹⁵ Ibid., str. 108.

topografskim leksikonima, koji su donosili opise naselja abecednim redom²¹⁶, poput *Allgemeines geographisch – statistisches Lexikon aller Österreichischen Staaten* Franza Raffelspergera (Beč, 1846.), *Österreichische National – Encyklopädie* (Beč, 1835. – 1837.), *Ritter's geographisch – statistisches Lexikon* (Leipzig, 1864. – 1865.), *Allgemeine Weltkunde oder geographisch-statistisch-historische Übersicht aller Länder* (Pešta, 1835., 1840. i 1847.) Georga Augusta Gallettia, *Geographisch-statistisches Wörterbuch des österreichischen Kaiserstaates* (Beč, 1809.) Karla Georga Rumia, *Geographisch – statistisches Handwörterbuch des österreichischen Kaiserthumes* (Beč, 1827.) Franza Gräffera i *Geographisch – statistisches Handwörterbuch* (Weimar, 1817.) Georga Hassela. Autori tih opsežnih djela su različitih struka (geografi, statističari, lingvisti, etnografi) te su upoznati s radovima svojih „kolega“ i u svojim se djelima koriste njihovim podacima, hvale njihova istraživanja ili ih, pak, kritiziraju i ispravljaju. Za primjer se može uzeti Christian C. Andre, koji se u predgovoru svoje studije *Neueste Zahlenstatistik der europäischen Staaten* obrušava na studije Liechtensterna tvrdeći da su podaci koje on donosi netočni i da ne smiju služiti kao putokaz drugim istraživačima.²¹⁷ Sličnoga je stava i Demian, koji u knjizi *Statistische Darstellung des Königreichs Ungern* tvrdi da su Liechtensternove brojke i izračuni pogrešni²¹⁸, dok Carl B. Hietzinger piše da su podaci Ignaza de Luce „ganz unkritisch“.²¹⁹ S druge strane, Martin Schwartner u svojim studijama koristi podatke Liechtensterna, ali i Demiana, Bisingeru i Engela te, dapače, njihove radove držim pravim „izvorima statistike“, uz bok državnim, pokrajinskim i gradskim ispravama i dokumentima²²⁰, a Joseph Rohrer se oslanja na Schwartnerove studije.²²¹ U predgovorima svojih studija ovi autori opisuju koji će im biti glavni alat za rad. Hietzinger tvrdi da ne treba opisivati sadašnjost, već ju objašnjavati, i to objašnjavati svaki pojedini gradivni element države i nacije, a metoda koja će omogućiti ta znanstvena objašnjenja je – statistika.²²²

²¹⁶ Vári, *The Functions*, str. 41.

²¹⁷ Andre, Ch. C. (1823) *Neueste Zahlenstatistik der europäischen und aussereuropäischen Staaten*. Stuttgart und Tübingen, str. 8 – 12.

²¹⁸ Demian, J. A. (1805), *Statistische Darstellung des Königreichs Ungern. Erster Band*. Wien, str. 69.

²¹⁹ Hietzinger, C. B. (1817), *Statistik der Militärgränze des österreichischen Kaiserthums. Erster Theil*. Wien, str. 1.

²²⁰ Schwartner, M. (1809) *Statistik des Königreichs Ungern. Erster Theil*. Ofen, str. 12.

²²¹ Rohrer, *Versuch*, str. 3.

²²² Hietzinger, *Statistik der Militärgränze*, str. 9 – 13.

3.1. MJESTO I ULOGA STATISTIKE

Jason Hansen navodi da je sve do kraja 19. stoljeća prevladavala tendencija da se o populaciji misli u brojčanim terminima, te da je to utjecalo na korištenje statistika za stvaranje slike nacionalnog prostora. Brojke su jamčile sigurnost kvantitativnim znanostima, a geografske i jezične karte, kojima su te brojke služile kao temelji, su bile sredstvo za učvršćivanje tih reprezentacija. I one su, poput brojki, davale „auru objektivnosti“.²²³ Drugim riječima, potreba za razvojem države i sagledavanjem „objektivne“ situacije na terenu je iznjedrila razvoj nove znanosti – statistike. Statistički su podaci jamčili točnost, na temelju kojih su se mogli planirati svi daljnji koraci.

Kako su autori djela *Staatskunde* koristili statistiku? Prema Josephu Hainu, središnja točka u definiranju statistike je država – *Staat*, odnosno prikaz njezine „objektivne sadašnjosti“. Statistika sadrži „u punom opsegu pojam zajednice i države, sve iz njihova sadržaja što se može brojčano izraziti“.²²⁴ Isti autor donosi još neke definicije svojih suvremenika, poput Remerove da je statistika „znanost o ustroju države“, Mannertove kako je statistika „prikaz snaga države“, Hasselove da je statistika sistematski prikaz države i njenog stanja, njezine vanjske i unutarnje djelatnosti“²²⁵. Liechtenstern drži da je statistika „jasna i živa spoznaja nacije u svim pravcima njezina postojanja i u svim mogućim uvjetima njezina razvoja“ i kao takva neodvojiva od političke znanosti.²²⁶ Schwartner statistiku imenuje znanošću koja povezuje povijest i politiku te koja sistematski obuhvaća sve što je državni interes.²²⁷ Nastavlja da je statistika „najnovija zaustavljena povijest države“ ili „sistematska priča svih državnih znamenitosti“ te da ju odlikuju detaljnost i sveobuhvatnost.²²⁸ On uz termin statistika, u zagradu stavlja pojam *Staatskunde*. Liechtenstern također poistovjećuje statistiku i *Staatskunde*. Piše da niti jedna historijska grana ne ocrta državu kao *Staatskunde* te da poznavanje *Staatskunde* nije moguće bez znanja matematike, fizike, ekonomije, filozofije, povijesti i geografije. Također daje upute kako pisati *Staatskunde*: najprije treba prikupiti podatke, zatim ih komparirati s podacima iz drugih izvora, ali i s podacima iz matematike, fizike, ekonomije prava i tehnike. Tada dolazi uobličavanje tih podataka u novu cjelinu.²²⁹

²²³ Hansen, J. D. (2015) *Mapping the Germans. Statistical Science, Cartography and the Visualization of the German Nation, 1848 – 1914*. Oxford: Oxford University Press, str. 4 – 7.

²²⁴ Hain, J. (1852) *Statistik des österreichischen Kaiserstaates. Erster Band*. Wien, str. 1.

²²⁵ Ibid., str. 8.

²²⁶ Liechtenstern, J. M. (1823) *Handbuch der historischen Wissenschaften. Erster Band*. Leipzig, str. 657 – 658.

²²⁷ Schwartner, *Statistik des Königreichs Ungern*, str. 4.

²²⁸ Ibid., str. 48.

²²⁹ Liechtenstern, *Handbuch*, str. 667 – 668.

Zaključuje da je statistika neophodna svakoj znanosti te ju naziva „konačnom točkom povijesti“.²³⁰ Rohrer također piše da upravo statistika omogućava dubinski pogled u stanje države, zato što je zadaća statističara „prikazati naciju u vlastitom zemaljskom okružju, zajedno s nacionalnim kapitalom, koji uključuje proizvode i aktivnosti ljudi“.²³¹ Adalbert Adam Barić, profesor na varaždinskom Političko – kameralnom studiju²³², na statistiku gleda kao na „općenito poznavanje sadašnjeg ustroja i stanja neke zemlje, a pod stanjem se misli na sve njezine osobine i predmete: tako u svakoj državi treba postojati teritorij, moraju se naći građani koji će teritorij nastaviti, a pod terminom osobine mislimo na pažnje vrijedne osobine, one koje imaju veze sa svrhom države u cijelosti. Dakle, ukupnost svih okolnosti bit će statistika. To znanje treba biti filozofsko, a ne materijalno, odnosno, ne onako kako se stvar ukazuje samo svojim očima, nego moram znati uzrok, a moram znati i razlog, a tada ću imati filozofsko znanje. (...) Također, statistika mora oblikovati sud o političkim zbivanjima, o pozitivnosti ili negativnosti mnogih pojava u državi; naime sa svojim znanjem mora biti korisna, a za to mora posjedovati pouzdana načela. Zbog toga je statistika spremno prepoznavanje sadašnjih interesa naroda i država iz uzroka tih interesa, spremno zauzimanje stava o tome i spremna primjene toga znanja na nastale situacije.“²³³ Dakle, zadaća statistike u 18. stoljeću je bila preduvjet za praktičnu politiku, a ključan je pojam u spomenutom procesu razvoj države.²³⁴ Statistika je stoga primijenjena znanost, s tim da tadašnja statistika odgovara kategoriji „intelektualne strategije“ Davida F. Lindenfelda, odnosno pojmovlju koje istovremeno podcrtavaju brojni autori.²³⁵

Kao „glavni dijelovi“ te tadašnje „statistike“ su bili smatrani tlo, stanovništvo, poljodjelstvo, rudarstvo, industrija, obrt, promet, „duhovna kultura“ (*geistige Cultur*), državni ustroj i državna uprava.²³⁶ Dakle, onaj tko se upustio u pisanje *Staatskunde*, trebao je u svom djelu obuhvatiti sva ova područja, jer samo takva sveobuhvatna analiza stanja u državi može dovesti do detektiranja problema i manjkavosti i potom iznalaženja njihovih rješenja.

²³⁰ Ibid., str. 659.

²³¹ Rohrer, *Statistik*, str. 4.

²³² U Varaždinu je 1769. godine utemeljen Političko – kameralni studij, škola za izobrazbu državnih činovnika. Adalbert A. Barić je na tom studiju predavao znanost o politici, trgovini i financijama, a temeljeno na djelu „Temeljna načela znanosti o politici, trgovini i financijama“ Josepha von Sonnenfelsa. Četiri godine nakon osnutka su preseljeni u Zagreb, te potom inkorporirani u Pravni fakultet. Usp: Barić A. A. (2001 – 2002) *Statistika Europe 1792*. Zagreb: Pravni fakultet.

²³³ Barić A. A. (2001 – 2002) *Statistika Europe 1792*. Zagreb: Pravni fakultet, str. 5 – 6.

²³⁴ Ibid.

²³⁵ Lindenfeld, *The Practical Imagination*, str. 8.

²³⁶ Hain, J. (1852) *Statistik des österreichischen Kaiserstaates. Erster Band*. Wien, str. 9 – 10.

3.2. RESURSI DRŽAVE

Tlo i stanovništvo su smatrani temeljnim snagama (*Grundkräfte*) države, pri čemu je stanovništvo ipak važnije jer je „pokretno“. Ono je, prema Hainu, „duša države, njezina moć, njezino bogatstvo i njezina slava“.²³⁷

Jasno da autori studija pišu o onim prirodnim resursima ili/i djelatnostima stanovništva koja imaju, bilo potencijalnu, bilo stvarnu moć donošenja dobiti, preradom proizvoda ili izvozom. Tlo, klima i reljef se opisuju i analiziraju kao početna točka svake studije. Shodno tome, autori pišu o uzgoju duhana, krmnoga bilja, voća i povrća, rudama, svilogojstvu, jer „niti jedna druga industrijska grana nije u stanju postati trajni izvor blagostanja kao svilarstvo“²³⁸ itd.

Za primjer će poslužiti prikaz rijeka naših krajeva. Rijeke su resurs i prijevozno sredstvo, ali i potencijalna opasnost i šteta do koje dolazi uslijed njihova izlivanje. Prema Demianu, problem Drave je što nigdje nema dovoljno visoku i čvrstu obalu, jer je sačinjena od pijeska. Često se izliva iz korita, ali zahvaljujući tim poplavama je plodna „svaka dolina“ i uz Dravu i uz Savu.²³⁹ Također obavještavaju o pokušajima utvrđivanja nasipa, akcijama čišćenja i regulacija rijeka, isušivanjima močvara. Hietzinger upozorava da taj posao zahtijeva suradnju lokalnog stanovništva i vlasti i da je to pravi put k napretku zemlje.²⁴⁰

Schwartner, uz opis zemlje, daje i svoje viđenje situacije na terenu. Zamjećuje da stanovništvo „buja“ u onim krajevima gdje plodno tlo dolazi „u paru“ s razvojem industrije te zaključuje da u takav razvoj u budućnosti treba ulagati.²⁴¹ Dvije grane kojima ovaj autor posvećuje najviše pažnje su svilarstvo i uzgoj i prerada duhana, dok su dva grada koje imenuje onodobnim „centrima“ proizvodnje i trgovine Karlovac i Rijeka. Tako piše da je u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji te u Vojnoj krajini svilarstvo vrlo razvijeno te da se u cijeloj Ugarskoj ne proizvodi svila koja se po udobnosti može usporediti s onom iz Srijema.²⁴² Grad Karlovac je po „živosti trgovine“ prvi grad u Hrvatskoj. „Trgovački duh“ (*Handelsgeist*) je u tom gradu očit te jedinstven u Hrvatskoj.²⁴³ Grad Rijeku naziva gradom koji je po marljivosti svojih stanovnika prednjači u Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji. Također piše da je po

²³⁷ Ibid.

²³⁸ Schwartner, str. 339, 375 – 378.

²³⁹ Demian, J. A. (1806) *Statistische Darstellung des Königreichs Ungern und dazu gehörigen Länder. Zweyter Theil*. Wien, str. 27; Magda, P. (1834) *Neueste statistisch – geographische Beschreibung des Königreichs Ungarn, Croatien, Slavonien und der ungarischen Militär – Grenze*. Leipzig, str. 9.

²⁴⁰ Hietzinger, *Statistik*, str. 86.

²⁴¹ Schwartner, str. 106 – 113.

²⁴² Ibid.

²⁴³ Ibid., str. 413 – 416.

mногоčemu iznimka – gradu su jedinstvene mjere i novac, a donosi i podatke o uvozu i izvozu luke Rijeka.²⁴⁴

I stanovništvo se promatra kao resurs za državu. Treba donijeti i brojčano stanje i sliku tih ljudi – tko su uopće oni, koje su im osobine i (potencijalne) sposobnosti. Za početak – tko su ti ljudi? Svi autori uočavaju višejezični i višekulturni sastav stanovništva Monarhije. Iz očišta procesa izgradnje novog građanskog i industrijskog društva i svih povijesnih pojava vezanih uz etničku i nacionalnu identifikaciju stanovništva u Habsburškoj Monarhiji, „uz tu multikulturalnu identifikaciju koja se stalno mijenja i razvija“, Petar Korunić razlikuje nekoliko etapa u tom razvoju:

a) Prva etapa ili razdoblje predmodernosti traje od sredine 18. stoljeća do 1845. godine. Tada su prisutne vjerska, pokrajinska, regionalnu i govorna neknjiževna jezična identifikaciju stanovništva. Od početka 19. stoljeća, novi književni standardni jezik, jezik pismenosti i obrazovanja, postupno postaje najvažnija vrijednost za nacionalnu identifikaciju.

b) Druga etapa ili počeci modernosti traje od 1846. do 1851. godine. To razdoblje obilježili su popisi stanovništva 1846. i 1851. godine, kada se pokušalo statistički istražiti i etničke strukture stanovništva u Habsburškoj Monarhiji. Etničku identifikaciju i etničke strukture stanovništva određivalo se prema "narodnom jeziku" kojim govori stanovništvo u pojedinim pokrajinama: *Sprache, Muttersprache, Familiensprache, Umgangssprache, Lebende Sprache*. To je početak službene državne odluke da se administrativnim putem (u tijeku obavljanja popisa stanovništva, preko upisnih formulara i upisnih tabela) pokuša odrediti i ispitati stanje jezične i etničke identifikacije stanovništva na čitavom prostoru Habsburške Monarhije.

Filip Tomić ističe da je to nastojanje da se putem administrativnih odluka jezična identifikacija formira i modelira „odozgo“. Od tada jezik postaje ključna osnovica u određivanju nacionalne pripadnosti. Ono što je u tome predstavljalo problem je još uvijek nepostojanje čvrstih standardnih jezičnih osnovica u većini zemalja habsburške krune, odnosno nerazvijenost književnog jezika.²⁴⁵

c) Utemeljenje modernosti traje od 1851. do 1880. godine. Od školske godine 1850./1851. u svim je školama i na svim fakultetima, u njihovim najvažnijim dokumentima (imenicima i maticama) uvedena jezična, a time i „nacionalna“ identifikacija učenika (*Nationalität*). Državne su vlasti, putem zakonskih odredbi ministarstva, naredile da se u svim školama, od pučkih preko gimnazija do sveučilišta, uvede obavezna identifikacija učenika: i vjerska i

²⁴⁴ Ibid., str. 350

²⁴⁵ Tomić, F. (2014) *Etnička rasprostranjenost, demografska i socijalna struktura srpskoga naroda u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji 1890. – 1910*. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet, str. 78.

socijalna i pokrajinska i državna. Sve su škole, napose srednje, i fakulteti dobili službene formulare u kojima se upisuju svi ti podaci. Tri jezika su pokazivala „nacionalnu“ identifikaciju učenika i studenata: materinski jezik (*Muttersprache*), nastavni jezik (*Unterrichtssprache*) i javni ili komunikacijski jezik u pokrajini (*Lebende Sprache*). Sve su škole i svi fakulteti morali u svojim službenim dokumentima (imenicima i maticama) uvesti i „nacionalnu“ identifikaciju učenika i studenata. Na taj je način država, putem školskih zakona i procesa školovanja, uz vjersku identifikaciju, sada odgajala mlade ljude i u svojoj „nacionalnoj“ identifikaciji. Jezik i „nacionalnost“ (*Sprache und Nationalität*) postali su jednoznačni. To je odluka i internacionalnih kongresa.²⁴⁶ Standardizacija jezika, njegovo uvođenje u obrazovni sustav i javnu upotrebu je važan element i usmjeravanja samoidentifikacije stanovništva s određenom zajednicom. Moderna država ne može funkcionirati bez „visoke kulture“ čija je jezgrena sastavnica jezik. Bez njene potpore jezik ne može zaživjeti i preživjeti u javnim poslovima, školama i medijima. Imperativ modernizacije je stoga nalagao, kao bitan svoj uvjet, i standardizaciju jezika.²⁴⁷

Prema Dubravku Škiljanu, u homogenizaciji zajednice standardni jezik igra važnu ulogu, jer njegova „jednaka raspodijeljenost“ među svim članovima kolektiva predstavlja ujedno i njihovu simboličku vezu i stvara privid jedinstvenosti. Taj standardizirani „materinji jezik“ upravo tu određenu zajednicu promovira u primarno mjesto konstituiranja i kolektivnog i individualnog identiteta, a jednojezičnost proglašava „prirodnim“ stanjem stvari.²⁴⁸

d) Razdoblje modernosti traje od 1880. do 1918. godine. Nakon trideset godina, pripremajući se za popis stanovništva 1880. godine, državne su statističke institucije zaključile da napokon mogu u upisne formulare unijeti rubriku o jezičnoj identifikaciji, vjerujući da je sada bar jedan član porodice školovan i pismen i da će moći, u ime svih ukućana, odgovoriti na pitanje kojim jezikom govore. Od tada u svim popisima stanovništva, od 1880. do zadnjeg popisa u

²⁴⁶ Održano je sveukupno devet zasjedanja Međunarodnoga statističkog kongresa: 1853. u Bruxellesu, 1855. u Parizu, 1857. u Beču, 1860. u Londonu, 1863. u Berlinu, 1867. u Firenci, 1869. u Haagu, 1872. u St. Petersburgu i 1876. u Budimpešti. Kongres je radio u sekcijama koje su svoje zaključke iznosile pred plenarnu skupštinu na izglasavanje, a koji bi potom poprimili oblik rezolucija. Jedna od rasprava koju je Kongres vodio odnosila se na problematiku statistike nacionalnosti. Odnosno, europski su statističari raspravljali o tome koji je najegzaktniji statistički pokazatelj nacionalnosti te kako metodološki provesti njezino popisno ispitivanje. Već se na prvom zasjedanju 1853. godine pojavio prijedlog kako bi kategorija „govornog jezika“ (*langue parlée*) trebala biti sastavni dio svakog popisa stanovništva. Na zasjedanju 1872. godine je odlučeno kako se nacionalnost treba mjeriti popisom stanovništva na individualnoj razini te kako je najpouzdaniji pokazatelj za to upravo jezik. Zagrebački statistički ured, osnovan 1875. godine, bio je nadležan za provedbu popisa stanovništva 1880. godine na području Hrvatske i Slavonije. Na temelju zaključaka Međunarodnoga statističkog kongresa, u taj je popis bilo uključeno i pitanje o jeziku kao pokazatelju nacionalnosti, a ono je bilo definirano kao pitanje o materinjem jeziku. Prema: Tomašegović, N. (2019) Međunarodni statistički kongres (1853-1876) i suvremene recepcije u Hrvatskoj, *Analiz Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, No. 57, str. 199 – 220.

²⁴⁷ Tomić, *Etnička rasprostranjenost*, str. 79 – 80.

²⁴⁸ Škiljan, D. (2002) *Govor nacije*. Zagreb: Golden marketing, str. 117 – 124.

Habsburškoj Monarhiji 1910. godine, uvodi se jezična identifikacija stanovništva. Ključna identifikacijska oznaka za „nacionalnost“ (*Nationalität*) kod svih naroda u toj Monarhiji, pa tako i u svim hrvatskim pokrajinama, od tada je bio jezik: materinski jezik (*Muttersprache*) ili jezik obitelji (*Familiensprache*) ili javni/službeni jezik u pokrajini (*Umgangssprache*).²⁴⁹

Što se tiče identitetskih markera stanovništva, prema tumačenjima onovremenih autora, u Habsburškoj Monarhiji su najbrojniji Slaveni. Korunić je izradio sljedeću tablicu kombinirajući podatke tadašnjih autora Franza Sartorija, Georga Hassela, Christiana Carla Andrea i Josepha Lichtensterna, a koja prikazuje stanje u Habsburškoj Monarhiji 20 – ih i 30 – ih godina 19. stoljeća:

Tablica br. 1: „Etničke strukture“ u Habsburškoj Monarhiji 20 – ih i 30 – ih godina 19. stoljeća:

NARODNOST	BROJNOST
Slaveni	14 875 000
Nijemci	5 850 000
Talijani	4 400 000
Mađari	4 100 000
Rumunji	1 800 000
Židovi	470 000
Cigani	110 000
Armeni	13 000
Grci	4 000
Ostali	2 500

Izvor: Korunić, P. (2011) Problem određivanja naziva jezika i narodnosti u ideologiji hrvatskih i slovenskih iliraca 1835. – 1848. (Etnička identifikacija stanovništva). U: Sapunar Knežević, A. (ur.), *Zbornik o Stanku Vrazu, hrvatskom pjesniku i književnom kritičaru*. Samobor: Gradska knjižnica Samobor, str. 111.

Slaveni su, uz Nijemce, Mađare i Talijane, jedna od „glavnih nacija“ (*Hauptnation*) u Monarhiji. Prema Hainu narodi u Habsburškoj Monarhiji se sastoje od četiri „glavna naroda“ (*Hauptstämme*): Slavena (*Slaven*), Romana (*Romanen*), Nijemaca (*Deutschen*) i azijskih naroda (*asiatische Stämme*), koje sačinjavaju Mađari (*Magyaren*), Židovi (*Juden*), Cigani (*Zigeuner*) i Armeni (*Armenier*).²⁵⁰ No, kod Slavena postoje brojne „nacionalne razlike“ (*National – Werschiedenheit*), koje ih dijele u više skupina (*Zweige*). Te skupine oni imenuju

²⁴⁹ Korunić, *Naselja i stanovništvo hrvatskih pokrajina*, str. 33 – 37.

²⁵⁰ Hain, *Statistik*, str. 190

kao narod (*Volk*), pleme (*Stamm*) ili nacija (*Nation*), a „grane“ na koje se Slaveni dijele su: Slovaci (*Slowacken, Slowaken*), Rusini (*Russniaken, Ruthenier, Russniacken, Ruthenen*), Srbi (*Raatzten, Ratzen, Servier, Serbler*), Slovenci (*Slovenen, Wendeln, Winden, Wenden, Vandelen*), Hrvati (*Croaten, Chorwaten, Kroaten*), Dalmatinci (*Dalmatiner, Dalmatinern*), Slavonci (*Slavonier, Slavoniern*, koji se granaju na Šokce i Bunjevce: *Schoksen und Bunyevesen*) i Iliri (*Illyrier*). Brojke, ovisno o autorima, variraju. Što se tiče Uskoka i Morlaka, oni nisu zasebni narodi, već „bjegunci“ (*Flüchtlinge*). Stanovnici hrvatskih zemalja su Slaveni, s tim da su „mnoga slavenska plemena odvojena i međusobno si strana kroz religiju, političke odnose i različite jezike“.²⁵¹ Upravo jezik Hietzinger smatra „najsigurnijim biljegom naroda“. I njegov „kolega“ Schwartner piše da je dijalekt mnogih slavenskih sela u Ugarskoj različit i da upravo to služi kao razlikovni element među njima.²⁵² Johann Csaplovics piše da se narod može promatrati kao narod dokle god ima vlastiti jezik te nastavlja da Srbi i Hrvati govore različitim jezicima.²⁵³ Također tvrdi da razlika u jeziku odgovara razlici u vjeroispovijesti. Piše i da se katolici od pravoslavaca razlikuju i po nošnji i po pismu – latinično pismo naziva hrvatskim (*Croatisch*), a ćirilično srpskim (*Raazische*).²⁵⁴ Johann Engel piše da katolici u Slavoniji većinom govore hrvatski (*Kroatische Mundart*).²⁵⁵ Liechtenstern također navodi da se jezik Slavena (za koji koristi termin *Slavisch*) sastoji od više narječja koja ih razlikuju, među koje ubraja i *Kroatisch* i *Slavonisch*.²⁵⁶ Taj se „slavonski“ jezik u Slavoniji govori paralelno i u istoj mjeri kao i hrvatski, a „najčišći“ se slavonski govori u Srijemu i u gradu Požegi. Morlaci, pak, govore grubim slavenskim jezikom, koji je pomiješan s dosta talijanskih i turskih riječi, a i sam se dijeli na više narječja.²⁵⁷

U jednu od slavenskih „grana“ spadaju i Hrvati, različito nazivani: *Croaten, Chorwaten, Chroboten, Kroaten, Sloweno – Horwaten*. Oni imaju svoj vlastiti hrvatski jezik (*Croatichen Dialect*), koji je pak dio ilirskog jezika i ogranak velike slavenske jezične grupe.²⁵⁸ U hrvatskom jeziku ima dosta varijacija te postoji više narječja hrvatskog jezika ili, slikovitije

²⁵¹ *Österreichische National-Encyklopädie. Fünfter Band.* (1835) Wien, str. 57-58.

²⁵² Schwartner, *Statistik*, str. 125.

²⁵³ Csaplovics, J. (1829) *Gemälde von Ungern. Erster Theil.* Pesth, str. 217.

²⁵⁴ Csaplovics, J. (1819) *Slavonien und zum Theil Croatien, Erster Theil.* Pesth, str. 206.

²⁵⁵ Engel, J. C. (1798) *Staatskunde und Geschichte von Dalmatien, Croatien und Slawonien.* Halle, str. 250.

²⁵⁶ Liechtenstern, J. M. (1791) *Staatsverfassung der Österreichischen im Grundriss.* Wien, str. 70 – 71;

Liechtenstern, J. M. (1817) *Grundlinien einer Statistik der österreichischen Kaiserthums.* Wien, str. 41;

Liechtenstern, J. M. (1820) *Wollständiger Umriss der Statistik der österreichischen Kaiserstaats.* Wien, str. 187.

²⁵⁷ Adelung, J. C. – Severin Vater, J. (1809) *Mithridates oder allgemeine Sprachenkunde. Zweyter Theil.* Berlin, str. 642.

²⁵⁸ *Österreichische National – Encyklopädie. Fünfter Band,* str. 610.

rečeno, „koliko je opsegom malen ovaj narod, toliko u njihovom govoru ima razlika“.²⁵⁹ Hrvati žive u najvećem dijelu Hrvatske i Vojne krajine, a ima ih i u nekoliko sela u zapadnoj Ugarskoj. „Geografska imena“ Hrvata su Zagorci (*Gebirgsbewohner*), *Medzimurci* (*zwischen der Mur und Drau*) i *Podrawljani* (*an der Drau*).²⁶⁰ Isto tako, ime Hrvati ponekad nose i stanovnici Istre i „Turske Hrvatske“, no oni „prema jeziku spadaju među Srbe“²⁶¹, što je tvrdnja suprotna prisutnoj u većini etnografsko – statističkih studija iz prve polovice 19. stoljeća o direktnoj vezi etničkog identiteta i jezika. Uz brojčano dominantne Hrvate, u Hrvatskoj žive i Mađari, Nijemci i Srbi, nazivani *Raizen* i *Serben*.²⁶² Hain piše da Hrvati dolaze pod imenima *Sloveno – Kroaten* i *Serbo – Kroaten*, dok su Srbi *Srbi ili Slavonci* u Slavoniji, te *Šokci i Bunjevci* u Vojvodini i Banatu.²⁶³

Slavoniju (*Toth – Orszag*) nastanjuju Slavonci (*Slavonier oder Slavinen*), koji su se tu naselili još u 7. stoljeću, Iliri (*Illyrier*), koji su došli iz Srbije i Albanije u vrijeme Leopolda I., njemački kolonisti (*Deutsche Colonisten*), naseljeni u vrijeme Marije Terezije i Josipa II., Mađari (*Ungarn*), koji su prije upada Turaka bili vrlo brojni, a danas obitavaju još samo u okolici Osijeka, i Romi (*Zigeuner, Neubauern*).²⁶⁴ Slavonci se dijele na Šokce i Bunjevce (*Schokaczen und Bunyewczen*), a jezik im se naziva slavonski – *Slavonisch*.²⁶⁵ Uz njih u Slavoniji žive i Srbi, Židovi, Vlasi – Rumunji (*Walachen, Wlaschen*) i Grci (*Griechen*).²⁶⁶ Srbi dolaze kao *Serben oder Slavonier* u Slavoniji, a u Vojvodini i Banatu kao *Schokatzen und Bunjevatzten*.²⁶⁷

Što se tiče Dalmacije, najveći dio stanovništva čine Slaveni, koji su se tu naselili još u 7. stoljeću i potisnuli starosjedioce. Uz njih ima i Talijana, bosanskih pravoslavaca (*bosnische Griechen*) i Židova. Za jezik puka enciklopedije navode da je to svojevrsno slavensko narječje, nazivano različitim imenima, poput „ilirskim“, „srpskim“ i „hercegovačkim“ dijalektom (ovisno o lokalnoj sredini ili društvenoj skupini, op. a.), dok je jezik „obrazovanih“ i službe talijanski.²⁶⁸ Za stanovnike Dalmacije se koristi naziv *Dalmatiners* – Dalmatinci.

²⁵⁹ *Allgemeines geographisch – statistisches Lexikon aller Österreichischen Staaten. VIII.* (1846) Wien, str. 1261.

²⁶⁰ *Ibid.*

²⁶¹ *Ibid.*

²⁶² *Geographisch – statistisches Handwörterbuch des österreichischen Kaiserthumes.* (1827) Wien, str. 51.

²⁶³ Hain, *Statistik*, str. 208 – 209.

²⁶⁴ *Österreichische National – Encyklopädie. Fünfter Band.* (1835) Wien, str. 58.

²⁶⁵ *Österreichische National – Encyklopädie. Erster Band.* (1835) Wien, str. 286.

²⁶⁶ *Geographisch – statistisches Handwörterbuch des österreichischen Kaiserthumes.* (1827) Wien, str. 294.

²⁶⁷ *Österreichische National – Encyklopädie. Erster Band.* (1835) Wien, str. 286.

²⁶⁸ *Allgemeine Encyklopädie der Wissenschaften und Künste. Erste Section.* (1832) Leipzig, str. 88; *Allgemeines geographisch – statistisches Lexikon aller Österreichischen Staaten. III.* (1846) Wien, str. 8 – 12; *Allgemeines geographisch – statistisches Lexikon aller Österreichischen Staaten. X.* (1846) Wien, str. 941; *Österreichische*

Osobit dalmatinski „narod“ su „necivilizirani“ Morlaci, stanovnici planinskih predjela iz Zadarskog i Splitskog okruga, poznati pod imenima *Morlaken*, *Morlacken* i *Morowlachi*. Nisu zaseban narod, već Bosanci ili Srbi, čiji su pretci sredinom 14. stoljeća došli u taj kraj kao pastiri. Većinom su katolici, manjim dijelom pravoslavci, a govore hercegovačkim dijalektom slavenskog jezika.²⁶⁹

3.2.1. Stvaranje slika

Pri opisima osobina stanovništva i njihovih, što potencijalnih što realnih, sposobnosti i dostignuća, autori svoje uvide temelje na vlastitim istraživanjima, ali i vlastitim mišljenjima i *shemama* i interpretacijama. Budući da je cilj studija upozoriti na trenutnu situaciju na terenu, njihovi opisi su pomogli u stvaranju hijerarhije među narodima, točnije, oni stvaraju slike zemlje i ljudi. U pozadini njihovog pisanja je program socijalne promjene i razvoja, te nam je stoga za analizu tih slika nužan politički kontekst i okvir državnih reformi. Prema Mirni Zeman, strategija „putnika“ je bila diskreditirati prošlu vlast odgovornu za nered u zemlji na koji oni nailaze i „divljaštvo“ koje zatiču. Njihovi izvještaji s putovanja o iskustvu boravka se baziraju na binarnoj opoziciji civilizacija – divljina, pri čemu je „civilizacija“ habsburška država, a stanovnici predjela koje su posjetili su, u pravilu, divlji i potrebno ih je „civilizirati“. Temelj te opozicije su regionalno – geografski kriteriji, koji se argumentiraju stupnjem razvoja znanosti i smislom za obrte. To su kriteriji koji su u skladu s interesima države.²⁷⁰ Figure „lijeni“, „nerazumni“, „neobrazovani“, „nerazvijeni“ se mogu promatrati kao argument za kontrolu i discipliniranje tog stanovništva. Drugim riječima, tekstovi se baziraju na generalizacijama. Za primjer može poslužiti Demiana koji hrvatske zemlje naziva „krajnjom točkom Monarhije, odakle se vide samo Turci“.²⁷¹ I mnogi drugi kasniji autori s njemačkog govornog područja iz Monarhije su hrvatske prostore promatrali kao „krajnju točku“ (*aussersten Punkt*), kao političku i kulturnu granicu, a u biti je za njih ovdje počinjala granica sa stranim (osmanskim, op. a.) u jezičnim, etničkim, konfesionalnim, kulturnim, pa i

National – Encyklopädie. Erster Band. (1835) Wien, str. 286.; Zanimljivo je da autori enciklopedijskih natuknica ne navode da se u Dalmaciji jezik naziva i hrvatskim imenom. Upravo na to ukazuje Zlatko Vince: „Kada je ruski učenjak Sreznjevski 1842. godine putovao po Dalmaciji, Primorju i Lici, naišao je u Karlobagu i na Šimu Starčevića. Opisujući Senj i ‘Karlopag’, kaže da je u oba grada samo to dobro ‘što se čuje hrvatski jezik, hrvatska pjesma, a neima pokvarenosti talianskoga narječja’...” Prema: Vince, Z. (2002) *Putovima hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, str. 335.

²⁶⁹ Ibid., Usp. Tomić, V. (2010) Etnički identiteti stanovnika hrvatskih zemalja u prvoj polovici 19. stoljeća u svjetlu austrijskih statističkih priručnika i enciklopedija, *Studia lexicographica*, god. 10, br. 2 (7), str. 153 – 163.

²⁷⁰ Zeman, *Reise*, str. 89 – 91.

²⁷¹ Prema Zeman, *Reise*, str. 13.

civilizacijskim kategorijama.²⁷² Dapače, Hrvatska i Slavonija, te nakon 1815. Dalmacija, su bile dio simboličke „unutarnje periferije“ habsburškog carstva.²⁷³ No, to ne bi trebalo začuditi ima li se na umu samo nekoliko objašnjenja kako si pripadnici jednoga naroda predočuju pripadnike drugih naroda. Daniel-Henri Pageaux upozorava da u te analize obavezno treba uvrstiti koncepte društvenog znanja i moći. Samim tim, predodžbe o stranim narodima i zemljama nisu „objektivne“, već izrazito subjektivne i simplificirane, a neki od temelja njihove konstrukcije mogu biti autorove predrasude ili nacionalni mitovi. Drugim riječima, ta predodžba je „mješavina osjećaja i ideja“, ideja, simbol, koja upućuje na neku shemu ili sustav vrijednosti koji postoji prije nje same.²⁷⁴ Slikovito je to stvaranje slika sažeo Joep Leerssen napisavši „za tango je potrebno dvoje“.²⁷⁵ Sličnoga je stava i Maria Todorova, kada naglašava da se svaki čovjekov pokušaj da svijetu prida značenje i unese u njega red naziva „rad na stvaranju nomosa“, a koji nužno uključuje i procese tipizacije i kategorizacije, odnosno stvaranje „kalupa“.²⁷⁶

Slika je, zato što je slika o Drugom, kulturna činjenica. Ona ima svoje mjesto i funkciju u simboličkom svijetu nazvanom „imaginarno“, koji je neodvojiv od društvene i kulturne organizacije jer se kroz njega neko društvo vidi, o sebi piše, razmišlja i sanja.²⁷⁷ Kategorije strukturiraju svijet i poredak.²⁷⁸ Za ovu analizu se mora osloniti i na definiciju Donalda C. Penningtona prema kojoj su stereotipi „previše pojednostavljene i previše generalizirane apstrakcije o grupama ljudi“ s četiri glavne posljedice: precjenjivanje razlike između grupa, podcjenjivanje razlike unutar grupe, time izobličuju stvarnost, stereotipi su obično negativni stavovi koje ljudi koriste da bi opravdali diskriminaciju ili sukob s drugima.²⁷⁹ Stereotip pokazuje (i dokazuje) ono što je trebalo dokazati.²⁸⁰ Prema Rogersu Brubakeru, stereotipi su kognitivne strukture koje sadrže znanje, vjerovanja i očekivanja o društvenim grupama. Sadržaj stereotipa je varijabilan, te ovisi o kulturnim okolnostima, razdoblju i ciljanim grupama.²⁸¹ Prava navala upotrebe stereotipa se dogodila u prvoj polovici 19. stoljeća kada Lebrecht, Schwartzner, Demian i Rohrer prezentiraju Rumunje, Hrvate i Srbe kao

²⁷² Zeman, *Reise*, str. 13, 311 – 314.

²⁷³ Ibid. str. 13.

²⁷⁴ Pageaux, D.-H. (2009) Od kulturnog imaginarija do imaginarnog. U: Dukić, D., Blažević, Z., Plejić Poje, L., Brković, I. (ur.), *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*. Zagreb: Srednja Europa, str. 128.

²⁷⁵ Leerssen, J. (2009) Odjeci i slike: refleksije o stranom prostoru. U: Dukić, D., Blažević, Z., Plejić Poje, L., Brković, I. (ur.), *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*. Zagreb: Srednja Europa, str. 88.

²⁷⁶ Todorova, M. (2006) *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka XX vek, str. 235.

²⁷⁷ Pageaux, *Od kulturnog imaginarija*, str. 130.

²⁷⁸ Brubaker, R. i Cooper, F. (2000) Beyond „identity“, *Theory and society*, 29, str. 15 – 16.

²⁷⁹ Pennington, D. C. (1997) *Osnove socijalne psihologije*. Jastrebarsko: Naklada Slap, str. 119 – 120.

²⁸⁰ Pageaux, *Od kulturnog imaginarija*, str. 132.

²⁸¹ Brubaker, R. (2006) *Ethnicity without Groups*. Cambridge and London: Harvard University Press, str. 71, 73.

Naturmenschen, dok kod autora koji su pisali prije 1780 – ih (Windisch, de Luca, Bredetzky) nije bilo ničeg sličnog. To pokazuje da je na prijelazu stoljeća bila potrebna nova točka orijentacije – *Naturmensch* je stvoren kao kontrast „civiliziranim“ narodima, prvenstveno Nijemcima, *Musterknaben* progresa i civilizacije²⁸². Taj je pojam inaugurirao Schwartner u djelu *Statistik des Königreichs Ungarn* 1798. pišući o Rumunjima, odnosno navodeći njihove osobine: „nezahtjevnost i lijenost, izdržljivost i osvetoljubivost, praznovjerje bez zdravog morala“.²⁸³ No, postojala je edukativna nota, određeni tip naredbe „postanite civilizirani“, implikacija da se situacija može popraviti, poput Albrehta Tebeldija, koji ističe da se Slaveni trebaju ugledati na Nijemce, odnosno na njihove institucije, marljivost i iskrenost.²⁸⁴ Dakle, ti stereotipi nisu bili samo odraz autorovih mišljenja, već njihova vizija, program napretka. Posjedovanje ili nedostatak određenih osobina je određivalo koja grupa i u kolikoj mjeri može participirati u projektu političkih i socijalnih reformi²⁸⁵.

Opet se treba referirati na Michela Foucaulta, koji pišući o odnosu znanja i moći, odnosno „znanja u službi moći“, vidi sisteme znanja kao instrumente dominacije koji se protežu kroz društvo, i to na dva načina: kroz institucije same, te kroz sadržaj znanja. Na njega se nastavlja Pierre Bourdieu, prema kojemu moć ocrta različite forme „kapitala“, i ekonomske i kulturne i simboličke, pri čemu je stalna borba za simboličku moć. Obojica se u svojim analizama oslanjaju na sistem i pretpostavljaju granicu pomoću koje se neke ideje, prakse, ljudi i mjesta uključuju, a drugi isključuju ili marginaliziraju. *Staatskunde* je bila takvo polje.²⁸⁶

Kenneth Allan, Karl Marton i Patricia Thomson, sistematizirajući Bourdieuove koncepte, polja objašnjavaju kao omeđene i strukturirane prostore unutar kojih se odvija društveni život, a temelj svakog polja su odnosi između sudionika koji u polju zauzimaju određene pozicije. Svako polje ima svoju povijest, svoj opseg, vlastitu unutarnju logiku i pravila. Ti sudionici mogu biti pojedinci, grupe ili organizacije, a odnose između sudionika unutar polja konstruiraju i legitimiraju kulturni kapital.²⁸⁷ Preko kulturnog kapitala, kao sastavnog dijela svakog polja, dolazimo do drugog pojma važnog za rad – habitusa. Habitus je utjelovljeni kulturni kapital.

²⁸² Vari, *The Functions*, str. 45 – 46.

²⁸³ Schwartner, M. (1798.) *Statistik des Königreichs Ungarn*. Pesth, str. 135 – 136.

²⁸⁴ Tebeldi, A. (1848) *Die Slawen im Kaiserthume Oestereich*. Wien, str. 82.

²⁸⁵ Vari, *The Functions*, str. 50 – 51.

²⁸⁶ Lindenfeld, *The Practical Imagination*, str. 4 – 6.

²⁸⁷ Allan, K. (2006) *Contemporary Social and Sociological Theory: Visualising Social Worlds*. Thousand Oaks: Pine Forge Press, str. 169 – 187; Marton, K. (2012) Habitus. In: Grenfell, M. (ed.), *Pierre Bourdieu: key concepts*. Stocksfield: Acumen Pub, str. 48 – 64; Thomson, P. (2012) Field. In: Grenfell, M. (ed.), *Pierre Bourdieu: key concepts*. Stocksfield: Acumen Pub, str. 65 – 80.

Pomaže organizirati vlastito ponašanje, ali služi i kao mjerilo za (pr)ocjenjivanje ponašanje drugih ljudi. Strukturiran je akterovim prošlim i sadašnjim okolnostima, ali i strukturirajuć jer pomaže u oblikovanju sadašnjih i budućih praksi. Habitus i polje su međuovisni, jer polje kao dio konteksta strukturira habitus, dok je ovaj istovremeno temelj za akterovo razumijevanje vlastitog života i polja, odnosno polje strukturira habitus, a habitus doprinosi konstituiranju polja.²⁸⁸ Dapače, Marton smatra da se bez analize habitusa sudionika polja, polje uopće ne može istraživati. Dakle, on sugerira tri koraka preko koja se analizira svako polje: najprije treba analizirati poziciju polja unutar pozicija moći, sljedeći korak je razrada strukture odnosa između pozicija tih sudionika, a na koncu dolazi analiza njihova habitusa.²⁸⁹ Želi li se primijeniti njegovu strukturu istraživanja polja na konkretnu situaciju, odnosno analizu *žanra Staatskunde* kao polja, dolazi se do sljedećih zaključaka. Pozicija moći unutar koje se razvija ovo polje je djelovanje državne politike Habsburške Monarhije i njezinih glavnih aktera za vrijeme katedralizma. O zasadama katedralizma je već ranije pisano, a sada se valja vratiti na onaj dio prema kojem je glavni cilj katedralista razvoj države u službi postizanja blagostanja stanovništva. Državna politika ima moć oblikovanja ciljeva ovoga polja, te ono ne postoji ukoliko ga promatramo ahistorijski. Nadalje, autori na čija se djela ovaj rad poziva su državni službenici, koji svojom djelatnošću služe državnim ciljevima rješavajući zadatke koje je pred njih postavila državna administracija u cilju postizanja općeg dobra. Autori koji pišu *Staatskunde* međusobno komuniciraju prateći radove jedni drugih i pozivajući se na njih u vlastitim djelima. Kao što je ranije istaknuto, ponekad se međusobno hvale, a ponekad kude. Makar dolaze iz različitih dijelova Monarhije, dijele istu metodologiju u radu i u predgovorima svojih studija navode iste motive za rad. Zato i čine *Republic of Letters*. Na koncu treba reći nešto o njihovom habitusu. Proučavajući njihove biografije, proizlazi da su oni bili djeca bogatih, obrazovanih i uglednih roditelja, te da su svi završili studije.²⁹⁰ Isto tako, svi su zaposleni u državnoj službi – neki kao profesori u gimnazijama, drugi na fakultetima, a treći u državnim uredima i ministarstvima. Dakle, makar dolaze i različitih dijelova Monarhije, povezuje ih kulturni kapital stečen unutar obitelji i tijekom (visokog) obrazovanja. Zahvaljujući njemu, djeluju unutar polja i ostvaruju međusobne odnose, ali i odnos prema centru moći – državi.

²⁸⁸ Marton, *Habitus*, str. 48 – 64.

²⁸⁹ Ibid.

²⁹⁰ Prema Thomson, ključan čimbenik u produkciji habitusa je upravo obrazovanje.

Joep Leerssen ističe da je upravo 19. stoljeće doba procvata „nacionalnog mišljenja“. Od Fichtea do Hegela nadalje držalo se da svaka država treba utjelovljivati nacionalnost ili *Volksgeist* svojih stanovnika.²⁹¹ Prema Lebrechtu, „svaka nacija ima vlastitu narav, jezik, običaje, navike, odjeću vjerovanja itd. prema kojima se bitno razlikuje od svake druge nacije, (...) imaju vlastiti nacionalni duh, karakterističan pečat prirode.“²⁹² Shodno tome, Demian piše da se „u visokom stupnju“ razlikuju Nijemci od Mađara, Slovenci od Grka, Slaveni od Talijana, uglavnom stanovnici jedne zemlje od stanovnika druge zemlje, zato što svaka nacija ima „vlastite osnovne crte, vlastita svojstva tijela i duše“²⁹³, no Pàl Magda upozorava da je teško ocrtati cijelu naciju zbog razlika među socijalnim slojevima, zbog razlika „između plemstva i onih koji to nisu, gradskog i seoskog stanovništva, bogatih i siromašnih. Razlikuju se i po temperamentu, a time i u mišljenju, svaki društveni položaj ima vlastite vrline, mane i poroke.“²⁹⁴

Evo nekoliko primjera takvih grupnih stereotipa. Michael Lebrecht piše da su glavne odlike Nijemaca mirotvorstvo, poduzetnost i marljivost, te ih naziva „korisnim građanima države“. Kontrastira im Mađare, koji su vatreni, temperamentni i razdražljivi, te je upravo taj i takav karakter spriječio njihov ekonomski progres.²⁹⁵ Daniel Neugeboren, pišući o Sedmogradskoj, tamošnje *Wallach* smješta na najniži stupanj civilizacije, dok Sasi imaju najbolju „perspektivu za prosvjedenje“.²⁹⁶ Csaplovics se, pak, divi marljivosti Mađara, dok Slavonce opisuje kao lijene i nemarnog odnosa prema radu.²⁹⁷ Hugo Brachelli navodi da su najmarljiviji i najpažljiviji poljodjelci Nijemci, Talijani, Česi, Moravljani i Slovaci, dok su najnemarniji Srbi, Hrvati i Rumunji.²⁹⁸ Prema Demianu „općenito govoreći, stanovnik Hrvatske nije prijatelj stalnog i svrhovitog rada, zato što je spor i lijen“²⁹⁹, dok na drugom mjestu navodi da je „karakter Hrvata i Ilira mješavina dobra i zla, vrlina i poroka, (...) oni su lukavi, neposlušni, lijeni i skloni prijevarama“.³⁰⁰ Doduše, pravi razliku između muškaraca i žena: „I

²⁹¹ Leerssen, *Odjeci i slike*, str. 104 – 105; Više o toj temi vidi u knjigama Klautke, E. (2013) *The Mind of the Nation. Völkerpsychologie in Germany, 1851 – 1955*. New York: Berghahn Books i Romani, R. (2003) *National Character and Public Spirit in Britain and France, 1750 – 1914*. New York: Cambridge University Press.

²⁹² Lebrecht, *Über den National – Charakter*, 5.

²⁹³ Demian, J. A. (1797) *Versuch über die Staatskräfte der Österreichischen Monarchie, in Beziehung auf Europa*. Germanien, str. 37.

²⁹⁴ Magda, P. (1834) *Neueste statistisch – geographische Beschreibung des Königreichs Ungarn, Croatien, Slavonien und der ungarischen Militär – Grenze*. Leipzig, str. 465 – 466.

²⁹⁵ Lebrecht, M. (1792) *Über den National – Charakter in Siebenbürgen befindlichen Nationen*. Wien, str. 54.

²⁹⁶ Neugeboren, *Über die Lage*, str. 6.

²⁹⁷ Csaplovics, J. (1819) *Slavonien und zum Theil Croatien. Erster Theil*. Pesth, str. 94.

²⁹⁸ Brachelli, H. F. (1857) *Statistik der Österreichischen Monarchie*. Wien, str. 76.

²⁹⁹ Demian, J. A. (1806) *Statistische Darstellung des Königreichs Ungern und der dazu gehörigen Länder. Zweyter Theil*. Wien, str. 86.

³⁰⁰ *Ibid.*, str. 88.

dok muškarci najveći dio svoga vremena provode „mirujući“, žene su iznadprosječno marljive te uz cjelokupan kućanski posao koji imaju na brizi, obavljaju i sav težak muški posao“.³⁰¹ Također „vidi“ diskrepanciju između katolika – Hrvata i pravoslavaca – Ilira, jer su kod pravoslavaca pljačke češće te žive od dana do dana.³⁰² S druge strane, u *Danici* je 1848. izašao tekst *Niešto u svoje vrijeme...* koji „Germane“ opisuje kao „narod bojni, divlji, surovi i lieni, bez svakih gradovah ko divlja zvierad živući u gustih i močvarnih šumah gdje ako nie harao i palio, čitavi je dan u lienosti proveo; poljodjelstvo i drugi zanati bili su mu nesnosni, nu grabež, razbojničtvo i otimanje tudje muke najveća zabava divlje čudi njegove“.³⁰³

O Dalmatincima (*Dalmatiner*) Franz Petter piše da su posjeduju dobre osobine – razumni su, pametni i sve uče s lakoćom. Smatra da su kvalitetan materijal za vojsku, jer su zbog svoje hrabrosti bili poznati još za vrijeme rimskih osvajanja.³⁰⁴ S druge strane, Morlaci su neuki, nasilne i grube naravi, lijeni, pijanice, te poštuju samo *ius talionis* (zakon odmazde).³⁰⁵

Pogleda li se podrobnije kako je u tom reprezentacijskom sustavu bila prikazana Vojna krajina i njezino stanovništvo, primijetit će se kreiranje obrasca koji je dobio potencijal dugoročne valjanosti, odnosno obrasca koji je u tom obliku ušao u znanstveni i javni diskurs. Tipični graničar je kod svih autora navedenih studija prikazan kao neobrazovan, grub i nasilan. Reprezentacija života u Vojnoj krajini koja se pruža čitatelju potiče svojim opisima stvaranje slike zaostalosti područja Vojne krajine i njezinoga stanovništva. To je pojačano efektom dihotomije između kulturnog i prirodnog. Svojim načinom života i stupnjem razvoja graničari nikako ne pripadaju sferi prvoga, ali se zato klasičnim obrascem romantiziranja "prirodnog" koje se supostavlja prikazanim nedostacima kulturnog života naglašava fizička superiornost graničara (visina, brzina, snaga), njihova psihičke i moralne karakteristike proglašavaju se karakteristikama prirode. Graničari su jednostavno sirovi sinovi prirode, odrasli bez pažnje i kulture, naprosto „*ein Bild der Natur*“.³⁰⁶ No, kao takvi su resurs, podnesni za „oblikovanje“, a time i službu Domovini, i u ekonomskom i u vojnom smislu.

Iz ovih se primjera vidi da su i nacionalne kategorizacije poslužile kao temelj za stvaranje slike o ekonomskoj produktivnosti stanovništva određenog područja. Uostalom, temeljni

³⁰¹ Ibid., str. 86.

³⁰² Ibid., str. 88 – 89.

³⁰³ *Danica* (1848) Niešto u svoje vrijeme, 22. 4., br. 17, str. 70 – 71.

³⁰⁴ Petter, F. (1857) *Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen dargestellt. Erster Theil*. Gotha: Justus Parthes, str. 166.

³⁰⁵ Ibid., str. 181.

³⁰⁶ Prema Demianu, stanovnici Vojne krajine su „*roh und ungebildet, seine physische Erziehung sowohl als seine moralische noch das Wert der natur ist.*“ Demian, J.A. (1806) *Darstellung der Österreichischen Monarchie nach den neuesten statistischen abaeziehungen. Wierten Theils*. Wien, str. 48.

razlog za pisanje o stanovništvu u *Staatskunde* je njihova ekonomska učinkovitost i produktivnost, odnosno njihove odlike u službi izgradnje snažne i razvijene države. Ti diskursi o ljudima se repliciraju i u drugim *žanrovima* toga vremena, poput putopisa, gdje počivaju na istim temeljnim postavkama i imaju istu funkciju.

3.3. UTJECAJ STAATSKUNDE

Već je spomenuto da su autori etnografsko – statističkih studija iz Monarhije utjecali i na naše autore, no utjecali su i na autore iz Bosne, Crne Gore i Srbije, koji se sredinom 19. stoljeća javljaju u *Danici* s radovima *Opisanje Czerne Gore 1835*.³⁰⁷, *Topografičko opisanje Bosne* Ivana Frana Jukića 1842.³⁰⁸ i *Geografično – statistično opisanje kneževine Serbske 1847. godine*³⁰⁹ Autor zadnjeg članka metodološki slijedi autore iz Monarhije – rad počinje s geografskim položajem i smještajem Srbije, zatim opisuje klimu, planine i rijeke, te na koncu donosi podatke o razvoju poljoprivrede i obrta, vjeroispovijesti stanovnika, državnom pravu i gradovima. U tekst uvodi upozorenjem da Srbi nisu imali vlastitih geografsko – statističkih studija sve do sredine 19. stoljeća, odnosno do djela Jovana Bugarskog *Karta Knjažestva Srbije*, izdanog u Beču 1845. godine, i Jovana Gavrilovića *Rečnik Geografično – Statistični knjažestva Srbije*, izdanog u Beogradu 1846., na temelju čijih radova i piše članak. Dodaje da je nužno stresti „*jaram nemarnosti*“ ukoliko ne želimo „*inostrancem da budemo na smeh i poruganje*“.³¹⁰

Prvom geografsko – statističkom studijom iz pera domaćeg autora, a napisanom po uzoru na europske radove, može se smatrati *Zemljopis pokrajinah Ilirskih iliti Ogdalato zemlje* geografa i kartografa Dragutina Seljana iz 1843. godine. Naravno, i prije su izlazili radovi „iliraca“ (Ivan Kukuljević Sakcinski, Matija Mažuranić, Antun Nemčić, Ivan Trnski, Stanko Vraz i drugi), ali i anonimnih autora, prvenstveno u *Danici*, koji su opisivali naše pokrajine. No, to su putopisi, vrlo popularni u vremenu ilirskog pokreta. Miroslav Šicel piše da su tada putopisi zauzeli jedno od ključnih mjesta u hrvatskom književnom stvaralaštvu, odmah uz bok budnicama i davorijama. Literarno izražavanje dojmova nad ljepotama „Domovine“ kao sinonima nacionalnog ponosa je imalo funkciju istodobno i poučavanja i odgajanja svojih

³⁰⁷ *Danica* (1835) *Opisanje Czerne Gore*, 16. 5., br. 19, str. 75 – 76; *Danica* (1835), 23. 5., br. 20, str. 78 – 80.

³⁰⁸ *Danica* (1842) *Topografičko opisanje Bosne*, 19. 3., br. 12, str. 46 – 47; *Danica* (1842), 26. 3., br. 13, str. 49 – 50.

³⁰⁹ *Danica* (1847) *Geografično – statistično opisanje kneževine Serbske*, 1. 5. – 19. 6., br. 18 – br. 25.

³¹⁰ *Danica* (1847) *Geografično – statistično opisanje kneževine Serbske*, 1. 5., br. 18, str. 73.

čitatelja, odnosno učvršćivanju hrvatskog identiteta (mladog) građanskog sloja.³¹¹ Seljanov *Zemljopis* je tiskan 1843. u Zagrebu, u tiskari Ljudevita Gaja. I njega mori što mi još uvijek nemamo vlastitih geografskih studija. Napominje da se već nekoliko godina bavi s „obširniim geografičkim, topografičkim i statističkim poznanjem pokrajina ovih“³¹² iz inozemne literature, točnije, iz djela njemačkih autora, a kao motiv za bavljenje tim poslom navodi domoljublje. Piše da napredak u društvu nije moguć bez poznavanja zemljopisa i povijesti. Naslov djela je nepretenciozan i ne odgovara sadržaju, jer on ne opisuje hrvatske krajeve, već piše o aspiracijama, težnjama i planovima za budući razvoj zemlje čime obrazlaže svoje gospodarske vizije. Austrijska cenzura je knjigu zabranila, jer je izašla nedugo nakon zabrane ilirskog imena.³¹³ Seljan u prvom dijelu knjige obuhvaća „Austrijansko Ilirske pokrajine: Korušku i Štajersku, Goricu i Krajinu, Istriu i Dalmaciju, Horvatsku, Slavoniu, Banat i Bačku“.³¹⁴ Naravno, i Vojnu krajinu. Drugi dio njegove studije, prema mišljenju Vladimira Stipetića³¹⁵, iz 1847., nije bio tiskan i nalazi se u rukopisu u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, a obuhvaća „Tursko Ilirske pokrajine i Cernugoru: Bosnu i Bugarsku, Serbiu, Cernugoru, Albaniju, Traciju i Macedoniju“.³¹⁶ Seljan kaže da nam je zemlja bogata, no nedostaje nam „izobraženosti i prosvjetjenja“.³¹⁷ Dakle, naglašava važnost obrazovanja – „iz znanosti izvore blagostanje naroda“.³¹⁸ Samo tada bi mogli procvjetati poljoprivreda, obrt, industrija i, najvažnije, trgovina.

No, još prije njega Nikola Škrlec Lomnički, kameralist i jedan od pionira gospodarske statistike u Banskoj Hrvatskoj, te član Trgovačkog povjerenstva Ugarskog Sabora, 1791. godine izdaje *Status actualis oeconomiae publicae*, koji u potpunosti odgovara postavkama *Staatskunde*.³¹⁹ Iako direktno ne spadaju među etnografsko – statistička djela, ovdje je važno

³¹¹ Šicel, M. (2007) Putopis u kontekstu hrvatske književnosti u razdoblju ilirizma. U: Filipan, B. (ur.), *Kukuljevićevi dani u Varaždinskim Toplicama: zbornik radova znanstveno – stručnih skupova Ogranak Matice hrvatske 2004. – 2006.* Varaždin: Matica hrvatska – Ogranak Varaždinske Toplice: Varteks, str. 94 – 101.

³¹² Seljan, D. (2005) *Zemljopis pokrajina ilirskih ili Ogledalo zemlje.* Zagreb: Dom i svijet, str. 274.

³¹³ Cenzor tiskanih knjiga u Hrvatskoj i Slavoniji do 1842. je bio Stjepan Moyses, kada ga zamjenjuje Josip Macsik, izravno podređen Ugarskom namjesničkom vijeću, koji je zabranio distribuciju *Zemljopisa*. Zbog zabrane knjige, Seljan je morao napustiti mjesto prefekta u plemićkom konviktu u Griču. Više o tome vidi u: Suppan, A. (1973) Mjere cenzure protiv ilirskih listova Ljudevita Gaja (1835-1943), *Radovi*, Vol. 3, No. 1, str. 213 – 239.

³¹⁴ Seljan, *Zemljopis*, str. 50.

³¹⁵ Ibid., str. 22.

³¹⁶ Ibid., str. 50.

³¹⁷ Ibid., str. 56.

³¹⁸ Autor inicijala J. N. je poslao pismo Vjekoslavu Babukiću, koje je u *Danici* djelomično objavljeno pod naslovom „Dopis iz Slavonije“. Autor za Seljanov opis Slavonije piše: „Seljanov *Zemljopis* veliku pomnju, veštinu, iskrenost i istinitost spisatelja pokaziva“. – *Danica*, 21. 1. 1843., br. 3, str. 11

³¹⁹ Horbec, I. (2016) Javni službenik prosvijećenoga apsolutizma Nikola Škrlec Lomnički (1729. – 1799.). U: Čoralić, L.; Horbec, I.; Katušić, M.; Klaužer, V.; Novosel, F.; Radoš, R. (ur.), *Ljudi 18. stoljeća na hrvatskom*

spomenuti *Izveštaje Trgovačke i obrtničke komore za Hrvatsku Visokom Carskom i Kraljevskom ministarstvu u Beču 1852. – 1859.* Imbre Ignjatijevića Tkalca jer dokazuju da je autor bio dobro upoznat sa žanrom *Staatskunde*, što pokazuju njegov pristup i metodologija pri sastavljanju *Izveštaja*. Iz toga proizlazi da je *Staatskunde* bila naprosto dio „duha vremena“ i znanstvena paradigma, o čemu je već pisano na prethodnim stranicama. U uvodu *Prvog izveštaja* iz 1852. Tkalac piše da mu je cilj dati „dobru sliku stanja u proizvodnji i prometu na području Komore, prikazati sve mogućnosti zasnovane na prirodi i povijesti zemlje i naroda sa sadašnjom organizacijom“, ali i da „pored toga treba upozoriti i na sve pri tome izražene manjkavosti i nerazumijevanja te savjetovati načine i putove da se one uklone i odstrane. Izveštaj treba biti i temelj za razrađenu novu organizaciju, prilagođenu prirodi na povijesnim osnovama.“³²⁰ Vidi se njegova namjera – upoznati sa situacijom „na terenu“ i predložiti mjere koje bi dovele do budućeg razvoja i napretka. Ako se ta načela usporede s onim kojima su se vodili autori *Staatskunde* iz Monarhije, uviđaju se podudarnosti, što se lako može elaborirati navodeći primjer Tkalčeva pisanja o hrvatskim rijekama, pri čemu ima na umu njihovu „praktičnu“ korist, odnosno, pogodnost brođenja u službi trgovine. Također ističe potrebe za melioracijom.³²¹ Nadalje, tvrdi da je nužno poljoprivredu dignuti na razinu znanosti, pri čemu je sredstvo dolaska do cilja, odnosno napretka na znanstvenim osnovama – obrazovanje.³²² I njegov pristup prilikom analize stanja u svilogojstvu, rudarstvu, stočarstvu i vinogradarstvu dokazuje da se vodio idejama identičnim onim autora iz Monarhije.

Način prikazivanja državnih područja u *Staatskunde* studijama postao je kanon i za njihovo prikazivanje u enciklopedijama i leksikonima 19. stoljeća. Budući da su leksikografski članci proizvod znanstvenika, predstavljaju osmišljenu cjelinu znanja i spoznaju zbiljnosti dotičnog vremena.³²³ Drugim riječima, predstavljaju strukturu sustava znanja i na taj način pridonose formiranju kolektivnog iskustva.³²⁴ Možda najbolje ove tvrdnje zapečaćuju riječi Tina Ujevića da „enciklopedije ne počinju gradnju kulture, nego je završavaju“.³²⁵ Za oblikovanje leksikografskih članaka autori u 19. stoljeću iz Habsburške

prostoru. Od plemića i crkvenih dostojanstvenika do težaka i ribara. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, str. 295.

³²⁰ Tkalac, I. I. (2004) *Hrvatsko gospodarstvo sredinom 19. stoljeća: izvještaju carsko – kraljevskom ministarstvu u Beču.* Zagreb: Dom i svijet, str. 41.

³²¹ Ibid., str. 51, 81 – 83.

³²² Ibid., str. 54 – 55.

³²³ Sciffler-Premec, Lj. (1991) Znanstvena spoznaja i enciklopedije, *Suvremena znanost i enciklopedije. Radovi Leksikografskog zavoda Miroslava Krležje*, Svezak 1, str. 23.

³²⁴ Schiffler, Lj. (1987) Ideja enciklopedizma i filozofijsko mišljenje, *Prilozi*, 13 (1 – 2), str. 96.

³²⁵ Ibid., str. 86.

Monarhije su se služili tadašnjim brojnim opsežnim statističkim publikacijama, putopisima, stručnim časopisima i tiskovinama. O tome svjedoči i predgovor sveska edicije *Mayers Grosses Konversations – Lexikon* iz 1902. godine, u kojem se navodi da se ovo djelo treba promatrati kao „idealnu knjiga“ (*als Ideal des Buches*), koja će donijeti podatke o svim područjima, čiji temelj su pozitivnost, objektivnost i znanost, dok su njezin glavni cilj nacionalni interesi.³²⁶ Slično piše i *Dictionary Geographical, Statistical, and Historical*, izdan u Londonu 1866. godine. Prema njemu, takva djela ujedanjuju informacije iz putopisa, raznih geografskih djela i službenih dokumenata i publikacija i prikazuju ih u kondenziranom obliku. Zadaća im je dati čitatelju nepristrane, ali istovremeno precizne podatke. Znakovito je kako objašnjavaju svoj izbor natuknica – stavili su one koje bi mogle zanimati čitatelja te što oni smatraju važnim. Isto tako upozoravaju da su u radu došli u koštac s mnogo različitih i često oprečnih podataka, ovisno o izvoru koji su koristili.³²⁷ Neke enciklopedijske natuknice imaju navedene izvore iz kojih su izvadili podatke, a to su većinom etnografsko – statističke studije autora s područja Monarhije. Taj kanon slijedi shemu prikaza zemalja iz etnografsko - statističkih priručnika i sastoji se od:

- a) navođenja teritorija, odnosno smještaja tog teritorija,
- b) opisa krajolika (rijeka, planina, dolina, jezera, bogatstva ruda, klime),
- c) navođenja proizvoda koji se tamo mogu naći, kako poljoprivrednih kultura koje se uzgajaju, tako i životinja,
- d) opisa stanovništva koje tu živi, uključujući njihov fizički izgled, jezike kojima se služe, vjeroispovijesti kojima pripadaju, načinu odijevanja i općenito govoreći načinu svakodnevnog života,
- e) stupnja razvijenosti obrta i proizvodnje,
- f) stanja u školstvu.

Budući da je već navedeno kako je za proučavanje leksikografskih djela – članaka nužno proučiti povijesne uvjete koji su utjecali na oblikovanje istih, treba naglasiti kako su, budući da slijede kanon iz etnografsko – statističkih studija, i tadašnje enciklopedijske natuknice napisane u duhu kameralizma, odnosno, cilj im je promicanje državnih privrednih interesa, a o čemu svjedoče i citati iz predgovora odabranih edicija. Tako i one donose podatke o pogodnosti klime na uzgoj pojedinih kultura, izvorima mineralne vode, količini i vrstama ruda

³²⁶ *Mayers Grosses Konversations – Lexikon, Erster Band.* (1902) Leipzig und Wien, str. V – VIII.

³²⁷ *Dictionary Geographical, Statistical, and Historical.* (1866) London: Longmans, Green, and co., str. V – VII.

i drveća, stupnju razvoja obrta itd. Na isti način pristupaju i stanovništvu koje živi na tom teritoriju – kao resursu: navode brojnost, stupanj obrazovanja, osobine. I ovdje se nužno vratiti na već napisano kako je prikaz/slika stranih zemalja mješavina (statističkih) fakata i subjektivnog mišljenja autora. Autori natuknica pri stvaranju „nomosa“ stvaraju i sliku tog „nomosa“. Kao primjer može poslužiti prikaz stanovnika Vojne krajine, gdje žive *Croaten, Slowenzen, Slavonier und Serben* (koji se još nazivaju i *Illirier* ili *Raizen*). Naglašavaju se njihovi patrijarhalni običaji i nizak stupanj ekonomskog razvoja (obrta i trgovine) za što su krivi njihova lijenost i nemar. *Österreichische National - Encyklopädie*, a čije podatke preuzima i američki *Dictionary Geographical, Statistical, and Historical* iz 1847. godine, piše kako na teritoriju Hrvatske nema potpunih vjerskih sloboda te da su „opće neznanje i praznovjerje glavne odlike karaktera stanovnika Hrvatske“. Također se govori da na jugu tog teritorija živi mnogo divljih bandita izvan zakona.³²⁸ Usporedbe radi, ista edicija u natuknici posvećenoj Habsburškoj Monarhiji (*The Empire of Austria*), izvori za koju su djela (etnografsko – statističke studije) Czörniga, Csaplowitza i Beckera, dijeli tamošnje narode prema stupnju inteligencije, trezvenosti (*sobriety*) i razvijenosti industrije: najnapredniji su stanovnici talijanskih pokrajina u sklopu Carstva, slijede ih stanovnici njemačkih pokrajina, dok su Dalmatinci na najnižem stupnju civilizacije u Europi! Isto tako se tvrdi da slavenski narodi imaju drugačije osobine i crte karaktera (vatreni su) zbog kojih su razdražljiviji i skloniji depresiji od stanovnika njemačkih zemalja.³²⁹ Johann G. A. Galletti u svom enciklopedijskom djelu *Allgemeine Weltkunde oder Encyklopädie für Geographie, Statistik und Staatengeschichte*, kada piše o rudnom bogatstvu Monarhije, a koja je prema njemu po tom pitanju bogatija nego i jedna druga država Europe, te navodi bogatstvo zlatom Sedmogradske, srebrom Ugarske i Češke, bakrom Ugarske i Galicije, ali i razvijeno uzgajanje raznih žitarica, vina, duhana, životinja (konja, ovaca, svinja), za podatke koji se tiču Ugarske ističe da su one „ohne Slavonien und Kroatien“.³³⁰ Enciklopedija *Allgemeines geographisch – statistisches Lexikon aller Österreichischen Staaten* donosi usporedne opise zemalja u Monarhiji. U Kranjskoj je tlo među najneplodnijima u Monarhiji, no i takvo rodi zbog iznimne marljivosti tamošnjih stanovnika – *slavische Wenden*.³³¹ Tirolci su marljivi, te se to direktno povezuje uz tamošnji općenito visok stupanj razvoja rudarstva, ratarstva, stočarstva i

³²⁸ Ibid., str. 709.

³²⁹ Ibid., str. 235 – 236.

³³⁰ Galletti, J. G. A. (1840) *Allgemeine Weltkunde oder Encyklopädie für Geographie, Statistik und Staatengeschichte*, Pesth, str. 221.

³³¹ *Allgemeines (...) Lexikon*, 8, str. 1178 – 1184.

industrije.³³² Što se tiče Sedmogradske, tamošnji stanovnici Nijemci (*Deutsche*), Sasi i Sekleri su marljivi. No, tamo se ipak najviše industrije nalazi kod Sasa. Nakon njih po radinosti dolaze Ugri, dok su na začelju „lijeni“ Vlasi.³³³ U Češkoj su „glavni narod“ Slaveni, za koje se naglašava da su skloni glazbi i pjesmi, dok su tamošnji Nijemci najmarljiviji i najviše skloni zanatstvu.³³⁴ Pod natuknicom *Croatien* se navodi da su istočni i sjeverni dijelovi te pokrajine jako plodni, pogotovo uz velike rijeke. No, žitarice se proizvode samo za vlastite potrebe, vrlo dobro vino se ne zna čuvati pa nije trajno, uzgoj stoke je neznan, samo se mali broj ljudi bavi obradom prirodnih sirovina, te osim vina i drva Hrvatska nema proizvoda koje bi mogla izvoziti.³³⁵

Već je navedeno da su enciklopedijski članci plod rada znanstvenika te da se temelje na „objektivnim“, mjerljivim i provjerenim podacima. Odnosno, to im je intencija i glavni zadatak. Predstavljaju znanstveni vrhunac dotičnog razdoblja i utječu na stvaranje slike o toj temi u javnosti. Drugim riječima, oblikuju javno mnijenje. Tako se mora imati na umu da su tvrdnje iz *Dictionary Geographical, Statistical, and Historical* utjecale na slike o slavenskim narodima objavljenim u *Dictionary of Races or Peoples* iz 1910. godine, a koje su direktno utjecale na stvaranje imigrantskih kvota u SAD. Dakle, oni pokušavaju svijetu pridati značenje, uvesti u njega red, što uključuje procese tipizacije, kategorizacije i stvaranja shema, ali to ne rade, bez obzira na tvrdnje, nezavisno, autonomno, oslonjeno samo na objektivne, neupitne, provjerljive činjenice, već oslanjajući se na društvene pozicije moći i pružajući im potrebno znanje za društveno i političko upravljanje i kontrolu. Preuzimanjem „objektivnih“, „preciznih“ podataka iz istovrsnih izdanja, jednom u njima stvorene slike i reprezentacije imale su značajnu i upečatljivu ulogu i snagu s kojom su postojale i širile se kako u znanstvenoj zajednici, tako i u javnosti.

Ne zanemarujući mogućnost da i djela koja su ovdje ukratko prikazana doista u mnogim stvarima mogu obogatiti uvide u način života stanovništva kasnog 18. i 19. stoljeća, mora se ostati osjetljiv na način stvaranja reprezentacijskog sustava u tim djelima, koje u njihovom pokušaju stvaranja opojmljivanja svijeta, uvođenja u njega reda i vrijednosnih društvenih hijerarhija, karakterizira krajnja naturalizacija "mentalnih osobina" stanovništva, reifikacija njegovih društvenih i kulturnih karakteristika, ispražnjenih od sagledavanja šireg konteksta.

³³² Ibid., 14, str. 174 – 180.

³³³ Ibid., 13, str. 980 – 1006.

³³⁴ Ibid., 1, str. 472 – 478.

³³⁵ Ibid., 2, str. 891 – 899.

Znanost proizvodi znanje, pri čemu oboje nisu nevini, već upravo suprotno, sredstvo kontrole nad fizičkim i socijalnim područjem. Poput boga Janusa su: s jedne teže objektivnosti, a s druge su strane sredstvo legitimacije državne politike.³³⁶ Na kraju ovoga poglavlja valja prenijeti odgovor Borbale Z. Török na pitanje koje postavlja: „Što je *Landeskunde*?“ Odgovara da je to „pragmatični i kumulativni skup znanja“, „zaliha znanja u kojoj se sakupilo ono kolektivno“.³³⁷ Drugim riječima, ukoliko se pita koja je bila uloga tih djela u osvit modernoga doba, odgovor je da su *Staatskunde* djela, kao i onodobne enciklopedije i leksikoni, tada bili sredstvo za razumijevanje i legitimiranje svijeta i zbilje.

³³⁶ Török, *Exploring Transylvania*, str. 12.

³³⁷ *Ibid.*, str. 237.

4. STATISTIČKO – TOPOGRAFSKI UPITNICI BANSKOGA VIJEĆA

Nakon iznošenja konkretnog povijesnog i teorijskog konteksta, u ovom dijelu rada slijedi analiza rezultata Statističko – topografskih upitnika Banskoga vijeća.

Na početku treba istaknuti da je tek romantika krajem 18. stoljeća postavila pitanje o kulturi „prostoga“ puka u svoj svjetonazor kao jednakovrijedna ostalima.³³⁸ Etnolog Vitomir Belaj navodi više anketa koje su doprinijele boljem uvidu u život hrvatskog seljaštva u 19. stoljeću. Začetke akcija prikupljanja građe u Hrvatskoj tako treba tražiti u 1813. godini i „Pozivu“ Maksimilijana Vrhovca na zapisivanju građe, a koji Ljudevit Gaj 1837. ponovno tiska u *Danici* i upućuje sakupljačima „narodnog blaga“. Vrhovac je pokrenuo, u suradnji s Jernejem Kopitarom i Jozefom Dobrovskim, akciju za prikupljanje narodnih pjesama. U lipnju 1813. godine je razaslao svećenstvu svoje biskupije okružnicu kojom ga poziva da prikuplja „sve horvatskoga i slavenskoga narečja proizvode, iz kojih se bogatstvo i narav jezika poznati može“.³³⁹ Nadalje, Stanko Vraz u časopisu *Kolo* 1842. publicira prva pravila za zapisivanje narodne poezije i ostalih oblika stvaralaštva, života i običaja. Osim što sam zapisuje i kontrolira vjerodostojnost svojih zapisa, uglavnom po kajkavskim dijelovima Hrvatske, objavljuje i građu suradnika prikupljenu u Primorju i Istri, te krajevima izvan Hrvatske.³⁴⁰

Pogleda li se razdoblje nakon provođenja Statističko – topografskih upitnika Banskoga vijeća, rad na „sakupljanju narodnog blaga“ se nastavlja. Baltazar Bogišić 1866. tiska *Naputak za opisivanje pravnijeh običaja koji u narodu žive*, koji je poslan u mnoge krajeve u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Dalmaciji i Bugarskoj. Odgovori su davani za pojedina sela ili manje regije, te obuhvaća velik raspon tema, izuzev običajnog prava. Godine 1888. je osnovan Odbor JAZU, koji je imao zadatak „da sakuplja tradicionalnu narodnu kulturu“. No, pod tim je predsjednik Akademije Franjo Rački podrazumijevao „sve grane domaćega narodnoslovja“. Kasnije se taj Akademijin odbor preimenovala u Odbor za narodni život i običaje, a aktivnost mu se razvijala u nekoliko smjerova: jedan je znanstveni rad članova po njihovim strukama, drugi je organizacija etnografskog rada i stvaranje rukopisnih zbirki. Tajnik Odbora Antun Radić je 1897. objavio „Osnovu za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu“. Okupio

³³⁸ Belaj, V. (1998) Povijest etnološke misli u Hrvata. U: *Etnografija: Svagdan i blagdan hrvatskoga puka*. Zagreb: Matica hrvatska, str. 345.

³³⁹ Ibid.

³⁴⁰ Čulinović – Konstantinović, V. (2000) Etnografska istraživanja u Dalmaciji do početka 20. stoljeća, *Ethnologica Dalmatica*, Vol. 9, str. 27 – 39.

je brojne suradnike, čiji su zapisi objavljeni u „Zborniku za narodni život i običaje Južnih Slavena“ ili su pohranjeni u rukopisnom arhivu Odbora. Ti suradnici su bilježili kazivanja starih domaćih ljudi, a kontrolu njihova iskaza su vršili ispitujući nove kazivače. Težeći što istinitijim podacima naglašava potrebu da svaki budući urednik, po primitku rukopisa, mora „svakako sam glavom zalaziti u narod“, gdje će osobno prekontrolirati i eventualno dopuniti građu.³⁴¹

Dunja Rihtman – Auguštin u djelu „Struktura tradicijskog mišljenja“ iz 1984. godine istražuje zapise o kulturi prošlih vremena, i to o kulturi seljačkih zajednica u Hrvatskoj u 19. stoljeću. Autorici temelj za analizu čini građa o obiteljskim zadrugama, koju čine djela Ognjeslava Utješenića *Die Hauskommunionen der Südslaven*, izdane u Beču 1859., Anketna *Društva gospodarskoga hervatsko – slavonskoga*, koju je 1850. *Društvo* uputilo svojim članovima, anketni poduhvat Baltazara Bogišića, čije rezultate objavljuje u knjizi *Gragja u odgovorima iz različitih krajeva slovenskoga juga* iz 1874., te upitnik Antuna Radića 1897. godine *Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu*. Rihtman – Auguštin o seljačkom načinu života i mišljenja zaključuje sljedeće. Prvenstveno, „seljačko je društvo živjelo u neprestanoj besparici“.³⁴² Zemlja je bila smatrana glavnim mjerilom bogartstva, no sve su seoske zajednice bile uključene u novčanu, tržišnu privredu, neke jače, neke slabije. Istovremeno su i muškarci i žene posjedovali individualnu imovinu – „osebunjak“.³⁴³ Središnja točka moći u zadruzi je bio „gospodar“, dominantan i uzoran muškarac.³⁴⁴ No, on nije mogao ništa značajnije odlučivati samostalno, odnosno bez dogovora s ostalim muškim oženjenim članovima zaduge.³⁴⁵ Žene su također bile važan faktor. Postojala je podjela na muške i ženske poslove, no nije bila rijetkost da žene rade i „muške“ poslove (koji su ujedno slovili kao cjenjeniji).³⁴⁶ U kući je također bila bitna i figura „gospodarice“, čija se moć oslanjala na moć „gospodara“.³⁴⁷ Autorica također ukazuje na postojanje posebne ženske supkulture – „povezanosti i solidarnosti žena unutar zadružne obitelji“.³⁴⁸ No, odnos prema ženama se iskazivao između dviju krajnosti – „jedna je točka bila niski društveni položaj i ugled žena, a druga je točka imovinska samostalnost žena i njihova uključenost u novčanu privredu, te

³⁴¹ Belaj, *Povijest*, str. 337 – 357.

³⁴² Rihtman – Auguštin, D. (1984) *Struktura tradicijskog mišljenja*, Zagreb: Školska knjiga, str. 177.

³⁴³ Ibid., str. 165 – 166.

³⁴⁴ Ibid., str. 167.

³⁴⁵ Ibid., str. 168 – 169.

³⁴⁶ Ibid., str. 169.

³⁴⁷ Ibid., str. 170.

³⁴⁸ Ibid., str. 171.

njihov implicitni utjecaj”.³⁴⁹ S druge strane, zadruge nisu bile imune na sukobe i svađe, i to zbog ekonomskih razloga, zbog generacijskoga jaza među članovima zadruga, te zbog sukoba s ne-članovima zadruga ili čak sela, a kao njihov glavni uzročnik se navode upravo žene.³⁵⁰ Istovremeno su seoske zajednice bile zatvorene u više polja – bile su endogamne i nepovjerljive prema strancima. U pogledu socijalne diferencijacije, postojale su razlike s obzirom na veličinu „osebunjka” te količine moći (s obzirom na spol i dob)³⁵¹, a počeo se profilirati i poseban sloj - „majstori”.³⁵² Rihtman-Auguštin u svojoj studiji i analizi seoskoga načina života u 19. stoljeću ne donosi podatke o narodnim i nacionalnim identifikacijama seljaštva, te bi Statističko – topografski upitnici Banskog vijeća mogu poslužiti kao primjer još jednog anketnog poduhvata iz 19. stoljeća s kojim bi se podaci nadopunili. Također, podaci iz Statističko – topografskih upitnika Banskog vijeća se mogu usporediti o ovima koje donosi navedena autorica i vidjeti potvrđuje li ih ili ne.

4.1. ANALIZA STATISTIČKO – TOPOGRAFSKIH UPITNIKA BANSKOGA VIJEĆA

U analizi će se baratati podacima iz 857 anketa popunjenih od strane lokalnog svećenstva (župnika i paroha), koje su stigle iz Okruga Zadarskog, županija Križevačke, Požeške, Srijemske, Varaždinske, Virovitičke i Zagrebačke i iz Vojne krajine, pukovnija 1. i 2. banske, Brodske, Đurđevačke, Gradiške, Ličke, Ogulinske, Otočke, Petrovaradinske i Slunjske. Budući da sve anketne listine ne donose istu kvantitetu i kvalitetu podataka, analiza je ograničena i usredotočena na teme koje su zastupljene u najvećem broju anketnih listina, a to su, kada je riječ o zemlji/tlu kvaliteta tla, šume, rijeke i rude, a kada je riječ o stanovništvu njihovo brojčano stanje, djelatnosti, osobine i identifikacije. Ti su podaci komparirani s drugim onovremenim povijesnim izvorima, ali i s modernim i suvremenim historiografskim djelima. Izbor baš tih tema za analizu anketnog materijala je argumentiran postavkom da su i autori djela *Staatskunde* upravo na tim točkama temeljili svoje analize krajeva koje studiraju. Budući da su Statističko – topografski upitnici Banskoga vijeća nastali pod direktnim utjecajem upravo toga žanra, logičan je slijed da i ova analiza počiva upravo na njima.

³⁴⁹ Ibid., str. 172.

³⁵⁰ Ibid., str. 173.

³⁵¹ Ibid., str. 176.

³⁵² Ibid., str. 177.

Priča oko nastanka Statističko – topografskih upitnika Banskoga vijeća je vrlo zanimljiva i zahvaljujući sačuvanom arhivskom gradivu postoji mogućnost rasvjetljavanja njihove „povijesti“. Ivan Kukuljević 16. siječnja 1850. šalje pismo „*katoličkom biskupu zagrebačkom i senjskom, duhovnom stolu bosansko – đakovačkom i pečujskom, grkokatoličkom biskupu križevačkom i pravoslavnom episkopu karlovačkom i pakračkom*“³⁵³ u kojem, između ostalog, stoji da je „*svakomu državljaninu potrebito prije svega da pozna potanko onu državu, u kojoj se rodi ili u kojoj živi, što ipak nemože, ako neima dobar statističko – geografički pregled iste države*“. Nadalje kaže kako mi takvog djela nemamo te stoga moli ove crkvene poglavare da poslane tabele podijele u svojim župama/parohijama i zamole župnike/parohe koji će ih popunjavati da ih vrate popunjene do 1. travnja, nakon čega ih oni (biskupi i episkop) trebaju poslati njemu (Kukuljeviću, op. a.) ili samom „*svietlomu banu*“. Navodi točan broj anketnih listina koje im šalje, a koji iznosi 1640, od čega je onih tiskanih na ćirilici 495, dok su ostale tiskane latiničnim pismom. U pismu također piše kako svako svakom župniku/parohu „*dva ili više formularah iste tablice pošaljete*“ te da ih oni „*bilo u narodnom, latinskom, talianskom ili nemačkom jeziku popišu*“, dok se neiskorištene *skrižaljke* trebaju vratiti Odsjeku Prosvjete.³⁵⁴ Zanimljivo je da je ovaj dokument zaveden u *Urudžbenom zapisniku Banskog vijeća* 21. siječnja 1850. s tekstom koji kaže da banski namjesnik Mirko Lentulay poziva sve biskupe u Hrvatskoj i Slavoniji da svojim župnicima nalože „*da žitelje svoje popišu*“, a što će „*služiti za statističko – geografički pregled zemlje*“. Visoka banska vlada je 11. travnja 1850. dala 1000 forinti za statističko djelo Hrvatske i Slavonije. Bitno je znati da je državna vlast financirala cijeli projekt, odnosno da su *skrižaljke* bile razaslane na zahtjev Banske vlade. Taj je novac bio uložen u štedionicu, a kasnije predan *Društvu za poviest i starine Jugoslavjenah*. Time se do sredine 1852. bavio Mirko Bogović.³⁵⁶ Bogović je pokušavao prirediti anketu za objavljivanje, no sredinom 1852. njegov rad na toj materiji prestaje, jer „*dotični izradak nepronadje se po glasu odluke bankskoga vieća od 29. 6. 1852. za tisak podoban*“.³⁵⁷ Za rad je Bogoviću bilo isplaćeno 315 forinti.³⁵⁸

³⁵³ Odnosi se na Jurja III. Haulika, Josipa Jurja Strossmayera, Gabrijela Smičiklasi i Evgenija Jovanovića.; HR – HDA, Bansko vijeće, 1849., kutija 15, Pr. 470/30.

³⁵⁴ Ibid.

³⁵⁵ HR – HDA, Urudžbeni zapisnik Banskog vijeća, 21. 1. 1850., Pr. 470/30.

³⁵⁶ Anketni listovi su ispravljani te se postavlja pitanje tko je te preinake na njima radio. Prema J. Borošak – Marijanović, pripremom za tisak su se bavili Mirko Bogović, Ivan Perkovac, Mihovil Sabljari i, konačno, Vinko Sabljari. Borošak – Marijanović, *Doprinos*, str. 89 – 90.

³⁵⁷ HR – HDA, Namjesničko vijeće, 1864. – 1866., kutija 92/70, Pismo Visokoj dvorskoj kancelarii kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, br. 5068/168.

³⁵⁸ HR – HDA, Namjesničko vijeće, 1864. – 1866., kutija 92/70, br. 1844/495.

Budući da je, nakon odluke „jedne komisije Banskoga vijeća da građa nema razinu za objavljivanje i da ju treba prepustiti Društvu za povjesnicu jugoslavensku“³⁵⁹, anketni materijal pripao navedenoj udruzi, treba reći osnovne podatke o njoj.³⁶⁰ Godine 1848. nastupaju okolnosti drastičnog smanjivanja političkih ambicija Kukuljevićeve generacije, a upravo taj moment političkog razočaranja i nemoći će se pokazati kao bitan čimbenik zamaha na intelektualnom polju. Kukuljević je usvojio romantičarski *Zeitgeist*, u čijem ozračju oblikuje svoje stavove o nacionalnoj pripadnosti.³⁶¹ Poput Herdera i Micheleta, povijesti pridaje „iskupiteljski karakter“, odnosno cilj povijesti je nacionalno oslobođenje.³⁶² Na osnivačkoj skupštini Društva 1. listopada 1850. ističe da je „povestnica naroda našeg jugoslavenskog“ zanemarena kao kod niti jednog drugog naroda u Europi, a da bi cijelom narodu mogla biti od „neizmerne koristi“.³⁶³ I dok u drugim zemljama postoje mnoga „delujuća društva za znanost, takojer mnogobrojna društva i za povestnicu“, „samo kod nas nebiaše ništa tomu sličnoga poduzeto“.³⁶⁴ „Ovo domorodno poduzetje“ ima za cilj „sva moguća sredstva i sve gradivo za domaću povestnicu sakupiti, te ovo onim, koji budu u buduće našu raskomadanu istoriu pisali u ruke predati, da možemo nadalje kroz buduća savršena historička dela, naš narod dovesti do spoznanja samog sebe, da mu možemo dati pravac za buduća njegova dela, te da možemo probuditi u njemu onaj ponos narodni, (...) bez

³⁵⁹ Gross, *Počeci*, str. 27 – 28.

³⁶⁰ Društvo za jugoslavensku povjestnicu i starine (*Društvo za jugoslavensku povestnicu i starine*) pokrenuto je na poticaj upravo Ivana Kukuljevića Sakcinskog, koji je na osnivačkoj skupštini 1. listopada 1850. godine imenovan i njegovim prvim predsjednikom. Pokrovitelj Društva je bio sâm ban Josip Jelačić. Godine 1854. su promijenili ime u Društvo za jugoslavensku povjestnicu i starine, a djelovali su do 13. lipnja 1878, kada su se pretvorili u Hrvatsko arheološko društvo. Prema: Holjevac, Ž. (2000) Pravila Društva za jugoslavensku povestnicu i starine: nacrt, potvrda, prijedlog izmjene (1850/51 – 1857 – 1864/65), *Historijski zborniku*, god. LIII, str. 195 – 208.

Uz navedenu funkciju, Kukuljevićeva je djelatnost uvelike prelazila granice kulturne sfere. Ivan Kukuljević Sakcinski (Varaždin, 1816. – Puhakovec, 1889.) se obrazovao u Varaždinu i Zagrebu, a 1883. godine, nakon prekida studija filozofije, odlazi u kadetsku školu u Krems. Kasnije je služio u dvorskoj gardi u Beču, te postao časnik. Vojnu službu je napustio 1842. godine, kada se zaposlio kao sudac u Zagrebačkoj i Varaždinskoj županiji. Dana 2. svibnja 1843. je u Hrvatskom saboru održao prvi govor na hrvatskom jeziku, u kojem traži da on postane službeni jezik u školama i uredima u Hrvatskoj. Bio je jedan od sastavljača Zahtijevanja naroda, član Banskoga vijeća i predstojnik Odsjeka za obranu domovine i Odsjeka prosvjete i sveštenstva. Nakon sloma revolucije 1848./49. se povlači iz politike, te radi kao zemaljski arhivar i zemaljski konzervator za kulturne spomenike. Kasnije je još obavljao funkcije člana Banske konferencije, velikog župana Zagrebačke županije te banskog namjesnika. Također je bio jedan od osnivača Samostalne narodne stranke, kao i počasni član JAZU i predsjednik Matice hrvatske. Uz politiku se bavio i književnim radom: objavljivao je prozu, poeziju i putopise. Uz to je pisao i stručne rasprave i monografije, te objavljivao zbirke izvora za hrvatsku povijest. Autor je prvog umjetničkog biografskog leksikona južnih Slavena i prve hrvatske znanstvene bibliografije. Prema: Mance, I. (2009/2010) *Ivan Kukuljević Sakcinski: povijest umjetnosti i politika u Hrvatskoj 2. polovice 19. stoljeća*. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet.

³⁶¹ Mance, *Ivan Kukuljević Sakcinski*, str. 8, 15.

³⁶² Ibid., str. 17.

³⁶³ Prema Matković H. (1960) Dokumenti: Kukuljevićev govor na prvoj skupštini Društva za povjesnicu jugoslavensku, *Historijski pregled*, 6, br. 2, str. 148.

³⁶⁴ Ibid.

koga sada žalibože naš narod većom stranom u mrtvilu i nehajstvu čami“.³⁶⁵ Prema tumačenju Ivane Mance, povijesna spoznaja se shvaća kao nezamjenjiv čimbenik nacionalne integracije i političke emancipacije.³⁶⁶ No, svakako treba problematizirati autonomiju u radu Društva. Ono je osnovano pod pokroviteljstvom bana i vlade, te se financira iz državnog proračuna. Drugim riječima, Društvo ima za cilj afirmirati bavljenje poviješću kao znanstvenom djelatnošću, no u radu nije autonomna jer njihovi produkti ovise o „blagoslovu“ državne političke vlasti.

Kao usporedbu se mogu navesti dva transilvanijska društva koja djeluju sredinom 19. stoljeća, o kojima piše povjesničarka Borbala Török: *Verein für Siebenbürgische Landeskunde* i *Erdelyi Muzeum Egyesület*. Oba su, uostalom kao i „naše“ Društvo za povjesnicu jugoslavensku i starine, imala političke i implikacije i aspiracije. Cilj *Verein für Siebenbürgische Landeskunde* je bio „mobilizirati i izgraditi koherentnu etničku zajednicu, (...) da naši ljudi osjete jedinstvo i prestanu biti Hermannstädter, Mediascher, Schlaessburger, Kronstädter, nego Sasi, i da se osjećaju kao Sasi“.³⁶⁷ Izdavali su i časopis *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, gdje su objavljivali znanstvene članke, radove članova, biografije istaknutih pojedinaca, opise krajeva, prirodnih fenomena i ostalih tekstova koji bi mogli dovesti do „prosvjećivanja šire publike“.³⁶⁸ Imre Mikò, osnivač *Erdelyi Muzeum Egyesület* ističe pragmatičnu funkciju historiografije: *Historia magistra vitae*, odnosno ukoliko dobro poznajemo povijest, možemo raditi korekcije u sadašnjosti, s tim da su povjesničari, a koji nisu „potpuni“ bez patriotske crte, učitelji i voditelji nacije. Nadalje, država i nacija trebaju imati pisanu povijest „koja ima civilizirajuću ulogu“ i time utječe na progres čovječanstva.³⁶⁹

Kao što proizlazi iz prethodnog poglavlja, autori koji pišu *Staatskunde*, a s ciljem opojmljivanja teritorija i pripadajućega mu stanovništva, uglavnom dijele svoje studije na dvije velike cjeline: opis zemlje i opis naroda, odnosno stanovnika te zemlje. Osvrt na radove dvojice austrijskih statističara, Josepha Haina i Huga Franza Brachellija, pokazuje da obojica zemlju (tlo) i ljude (stanovnike te zemlje) imenuju “temeljnim snagama“ (*Grundmacht*)³⁷⁰, s tim da pri opisu zemlje uzimaju u obzir položaj države, njezine granice, veličinu i sastavne

³⁶⁵ Ibid.

³⁶⁶ Mance, *Ivan Kukuljević Sakcinski*, str. 28.

³⁶⁷ Török, *Exploring Transylvania*, str. 73.

³⁶⁸ Ibid., Kukuljević je također pokrenuo časopis *Arkiv za povjesnicu jugoslavensku*, kao organ Društva, čijih je 12 svezaka izlazilo od 1851. do 1875. godine. Matković, *Dokumenti: Kukuljevićev govor*, str. 149.

³⁶⁹ Török, *Exploring Transylvania*, str. 136 – 138.

³⁷⁰ Brachelli, H. F. (1857) *Statistik der Oesterreichischen Monarchie*. Wien, str. III – IV.

dijelove, te prirodnu narav pokrova (planine, ravnice, vode, tlo, klimu, prirodne proizvode), dok je za opis naroda bitna njihova brojnost, broj i veličina naselja koja nastanjuju, njihove nacionalne i religijske oznake, ali i karakterne osobine. Dapače, Hain stanovništvo naziva „dušom države, njezinom moći, bogatstvom i slavom“.³⁷¹

Zato će i u ovom radu analiza Statističko – topografskih upitnika Banskoga vijeća biti podijeljena na takav način – najprije će se analizirati prirodni resursi krajeva obuhvaćenih anketom, a potom pripadajuće im stanovništvo.

4.1.1. Zemlja (tlo)

Prema enciklopediji *Allgemeines geographisch – statistisches Lexikon aller Österreichischen Staaten* iz 1846. godine „Kraljevina Hrvatska“ je imala 172,5 kvadratnih milja, od čega je bilo 722 570 *Joch*³⁷² polja, 171 602 *Joch* livada, 4 834 *Joch* vrtova, 16 112 *Joch* vinograda, 957 168 *Joch* šuma i 2 800 *Joch* močvara.³⁷³ Inače, u to su se vrijeme oranice, livade, voćnjaci, vinogradi, pašnjaci i šume smatrale produktivnim zemljištem, a u obradiva zemljišta su se ubrajale oranice, livade, voćnjaci i vinogradi.³⁷⁴

Glavna aktivnost stanovnika navedenih krajeva je poljoprivreda, odnosno život stanovništva prve polovice 19. stoljeća je vezan uz zemlju. Budući da su Hrvatska i Slavonija i Vojna krajina svojim geografskim položajem i smještajem dio različitih klimatskih zona, drugačiji reljef i kvaliteta tla uvjetuju poljoprivrednu proizvodnju. Isto tako, rijeke i rječice u nekim predjelima imaju izrazito povoljan utjecaj na plodnost tla, dok u drugim izazivaju strašne poplave i uništavaju sav urod.

4.1.1.1. (Ne)plodnost

Anketni materijal iz primorskih krajeva, piše o neplodnosti o tom kraju. Slijedi nekoliko primjera. Župnik Drage kod Rijeke piše da „*mesto ovo leži pod berdima neplodnima i kamenitim (...) nema polja niti gore i zato žitak u njemu herdjev, a što ima malo zemlje pod berdima, iz ove proizvodise nešto malo vina, a ostalom nikakve versti druge žitak, buduć ovo*

³⁷¹ Hain, J. (1852) *Statistik des oesterreichischen Kaiserstaates. Erster Band*. Wien, str. 10.

³⁷² Jedno *Joch*/jutro je iznosilo 5754,6 kvadratnih metara. Prema: Herkov, Z. (1971) *Mjere Hrvatskog primorja s osobitim osvrtom na solne mjere i solnu trgovinu*. Rijeka: Historijski arhiv.

³⁷³ *Allgemeines geographisch – statistisches Lexikon aller Österreichischen Staaten. VIII.* (1846) Wien, str. 1261; *Ibid. II.* (1846), str. 891.

³⁷⁴ Holjevac, Ž. (2012) *Ogulska pukovnija 1746. – 1783.: polazišta*. Ogulin: Matica hrvatska, Ogranak Ogulin, str. 255 – 256.

mesto buri i olujam podložno“.³⁷⁵ Situacija je nepovoljna i u Kostreni, gdje „žitka u ovoj zemlji peščatoj veoma malo nalazi se. (...) Vočja se pako nalazi masline, smokve, ali od velike suše otpada skoro sve“³⁷⁶, u Crikvenici, čija „berda pako jesu plišiva“, a „proizvodi poljski jesu vino, pšenica, ječam, leća i.td. i to posve slabo, jerbo da žitelji ove občine nebi na Otoku Veglič (otok Krk, op. a.) imali zemlje, nebi ni za jedan mesec danak od svojega ploda poljskog mogli živiti“³⁷⁷, te u Dramlju, čiji župnik upozorava i na mogućnost gladi „da u najugodniem letu, i najobilatniem, nepružaju proizvodi hrane žiteljom za 4 meseca“³⁷⁸, dok u Novom nije toliko problem neplodno tlo samo po sebi, već klimatski uvjeti: „u ovom umerenom podneblju običuje sve što se sadi i sije niknuti, ali za ludu, kada u letu suša i bura sve rastje prie zrelosti svoje upožari“.³⁷⁹ U primorskom pojasu je i tlo neplodno, ali i podneblje nepovoljno za bavljenje poljodjelstvom, jer su veliki problem suše tijekom ljeta, te bura. No, podaci za župu Rijeku su posve drugačiji. Prema tamošnjem anketaru, „Varoš Reka s krasnimi i lepo uredjenimi okoljena jest restljima, u kijima od sredozimskoj dobi svake versti zelenja dobitise može. Iz istih nahodise u istini osim lepih lozah svakoverstnog voća, sljivah, breskav, trešnjeh, jabukah, smokavah. Okolica bregovita i kamenita s neumornim nastojamnjem težakah proizvodi dobro vino, pšenice, ječma, hajde, kukuruza i svake versi sočiva“.³⁸⁰ Riječki župnik kontrira svojim „svjedočanstvom“ drugim ovdje navedenim župnicima. Treba imati na umu da je zbog rijeke Rječine, koja se u toj župi ulijeva u more, tamošnje tlo plodnije i zahvalnije za obradu.

Lički župnici i anketari iz susjednoga Gorskog kotara upozoravaju na, korist će se termin anketara iz Bosiljeva, „zločesto zemljište“.³⁸¹ Tamošnje tlo je u anketama iz Ličke pukovnije, u Lovincu nazvano „suvim kamenom“³⁸², te u Gračacu „golim planinama“³⁸³. Slična je situacija i u susjednoj Ogulinskoj pukovnji. U Krivom Putu „visećih stranah od Billa pružaju se pustare, posejane kamenom“.³⁸⁴ Ali, ima i drugačijih vijesti iz tih krajeva, poput anketa iz Generalskog Stola, Ogulina i Cerovnika, gdje „svake versti poljski proizvodi i usivi napreduju“.³⁸⁵ Što se Provincijala tiče, gorskokotarske župe su dio Zagrebačke županije,

³⁷⁵ HR – HPM, Dokumentarna zbirka Upitnici Društva za povjestnicu jugoslavensku, 19932.

³⁷⁶ HPM, 19926.

³⁷⁷ HPM, 19952.

³⁷⁸ HPM, 19940.

³⁷⁹ HPM, 19947.

³⁸⁰ HPM, 19942.

³⁸¹ HPM, 20288.

³⁸² HPM, 20294.

³⁸³ HPM, 20311.

³⁸⁴ HPM, 21643.

³⁸⁵ HPM, 21648.

poput Zlobina nedaleko Bakra - „*mesto ovoje takovo da više kamena nego zemlje imade*“.³⁸⁶ Takvo tlo je, naravno, nepovoljno za bavljenje poljodjelstvom, ali uz to, uzrok tamošnjoj neplodnosti su i nepovoljni klimatski uvjeti, odnosno dugačke i jake zime, što izrijeком navodi župnik iz Crnoga Luga, gdje su „*proizvodi neznatni*“ zbog „*studenih velike i dugačke*“.³⁸⁷ Uz jake zime dolazi i mraz, kojega kao veliki problem ističu anketari iz Ravne Gore i Mrkoplja. Mrkopaljski župnik dodaje da je „*prevelika oštrina zraka, k tomu zima nastaje zarana i kasno prestaje da jedva 4 meseca imate ponešto toploga ljeta*“. Stoga „*proizvodi nemogu dozrijeti, jer ih sam mraz popali, a trud ljudi se nikad ni napolak neizplati, jer zemlja jedva za 4 meseca daće življenje ljudem*“.³⁸⁸

U Slavoniji i Srijemu je situacija drugačija. Prema anketi iz andrijevačke župe smještene u Brodskoj pukovnici, na „*rodnim poljima (...) štogodse na njima posije, dobro rodi*“.³⁸⁹ Tamošnje tlo, i Vojne krajine i Provincijala, krasi epiteti poput „*veleplodna zemlja*“³⁹⁰ (Oriovac – Gradiška pukovnica) ili „*glasovita zemljišta*“³⁹¹ (Ilinci – Petrovaradinska pukovnica), te „*jako plodno*“³⁹² u Špišić Bukovici i „*plemenita ravnica*“³⁹³ u Čađavici, obje iz Virovitičke županije. U župi Gibarac u Srijemskoj županiji župnik ističe da tamo „*sve obilno plodi i vrlo dobre kvalitete*“.³⁹⁴

Tlo je plodno i u Varaždinskoj županiji, odakle se za primjere mogu uzeti napisi iz Goričana, gdje „*u celom ovom okružju je zemlja cerna (...) svaka verst žitka ovde raste*“³⁹⁵, Podturna, čija „*zemlja vu ovoj okolici ovdi rodi vsake versti žitka*“³⁹⁶, dok župnik iz Kostela za zemlju piše da je „*dovoljno plodovita*“.³⁹⁷

Kvalitetnog zemljišta ima i u Zagrebačkoj županiji, u Svetoj Nedelji i Jastrebarskom, gdje je „*zemlja prvog reda*“³⁹⁸, te u Đurđevačkoj pukovnici u Podravini, odakle iz Ferdinandovca, stiže anketa prema kojoj na „*poljima pokraj Drave (...) leži sada preko Drave do madjarskog*

³⁸⁶ HPM, 19912.

³⁸⁷ HPM, 19953.

³⁸⁸ HPM, 19942.

³⁸⁹ HPM, 21936.

³⁹⁰ HPM, 27677.

³⁹¹ HPM, 20746.

³⁹² HPM, 20389.

³⁹³ HPM, 20352.

³⁹⁴ HPM, 20296.

³⁹⁵ HPM, 19981.

³⁹⁶ HPM, 19974.

³⁹⁷ HPM, 20689.

³⁹⁸ HPM, 20260.

*sela Boljeva preko 1000 ralih zemlje oranica*³⁹⁹, a i anketar iz Grubišnoga Polja piše da „*ovo mesto i cela okolica je blagoslovena*“, jer „*svaka verst žitka ovde raste i dobro napreduje*“.⁴⁰⁰

Pokušaju li se sumirati podaci iz anketa, glavni uzroci neplodnosti su:

a) U primorju su glavne nepogodnosti jake bure i ljetne suše.

To eksplicitno ističu anketari iz Drage: „*(...) ovo mesto nema polja niti gore i zato žitak u njem herdjav, a što ima malo zemlje pod berdima, iz ove proizvodi se nešto malo vina, a ostalom nikakve versti druge žitak, buduć ovo mesto buri i olujam podložno*“⁴⁰¹, Selca: „*(...) zvežinom žestoka ovdi Susha malo da ne koje letto, većom stranom i Bura sve potamani*“⁴⁰², Praputnika, gdje „*po letu žestoka toplina prie zrelosti ga (žitak, op. a.) osuši*“⁴⁰³ i Novog, čije „*u letu suša i bura sve rastje prie zrelosti svoje upožari*“.⁴⁰⁴

b) Stanovnike Like i Gorskoga kotara muče kamenito tlo i oštra klima.

O tamošnjim prirodnim nepogodnostima se može čitati i u anketnom materijalu iz Gračaca („*u jeseni neugodnost zraka kukuruz neda dozoriti*“⁴⁰⁵), župe Kalje na Žumberku iz Slunjske pukovnije, gdje je „*vino zločesto i kiselo, jer poradi merzlog zraka dozoriti nemože*“⁴⁰⁶, Crnoga Luga, čiji „*proizvodi neznatni (...) je studen velika i dugačka*“⁴⁰⁷ i Brušana, gdje „*jari samo radi velike studeni proso, žir i bob*“.⁴⁰⁸

c) Kao problem se ističe i nedostatak krme.

Zbog „*neprijateljskog tla*“, stanovnici tih krajeva ne samo da se ne mogu baviti poljodjelstvom, već niti stočarstvom, o čemu pišu ankete Zagrebačke županije, iz župa Kamanje, gdje „*marva se rogata samo kod redkih goji poradi pomanjkanja kerme*“⁴⁰⁹, Lipnika, čija „*marva se pomalo hrani (...) poradi pomanjkanja kerme*“⁴¹⁰, Peščenice, gdje

³⁹⁹ HPM, 19974.

⁴⁰⁰ HPM, 22062.

⁴⁰¹ HPM, 19932.

⁴⁰² HPM, 19941.

⁴⁰³ HPM, 19944.

⁴⁰⁴ HPM, 19947.

⁴⁰⁵ HPM, 20311.

⁴⁰⁶ HPM, 20268.

⁴⁰⁷ HPM, 19953.

⁴⁰⁸ HPM, 20271.

⁴⁰⁹ HPM, 20299.

⁴¹⁰ HPM, 19993.

„kerma i paša kisela je“⁴¹¹, Pribića, u kojoj župi „marva se slabo drži jer nema kerme i sena“⁴¹² i Ravne Gore: „Marva ovde se slabo goji zbog nedostatka kerme tese moraju kupovati Voli, Konji i Kermci“.⁴¹³

d) Nadalje, stanovnici ne poznaju i ne primjenjuju gnojenje, a također još uvijek zemlju obrađuju na zaostao način.

Nekoliko anketara iz Varaždinske županije se osvrnulo i na te probleme, poput župnika iz Gornjega Kneginca, koji piše da njegovi seljaci zemlju gnoje „tek svaku treitu godinu“⁴¹⁴, iz Kostela, da se tamo vrši „obrada“ zemlje bez mehanizacije, dok u Subotici samo „neki zmašinom kuruzu okapaju i sade“.⁴¹⁵

Naime, za obradu zemlje su se koristila četiri osnovna ratarska oruđa: drveni plug, brana s drvenim zupcima, drveni valjak i drvena kola. Navedena oruđa su bila gruba i često bez bilo kakve željezne opreme. Tako da je oranje bilo plitko. Nije bilo dovoljno niti stajskog gnoja za gnojidbu oranica zbog nedostatka staja i gnojnica, dok je navodnjavanje bilo sasvim nepoznato.⁴¹⁶

Podaci iz anketnog materijala se slažu s napisima suvremenika. Na takvo stanje rasprostranjene nerazvijenosti je upozorio i Imbro Ignjatijević Tkalac. On je 1851. godine postao tajnik Trgovačko – obrtničke komore za Hrvatsku sa središtem u Zagrebu. Piše da je „od svih oranica komorskog područja prosječno samo jedna šestina godišnje stvarno obrađena, pa tri četvrtine do pet šestina zemlje obično leži na ugaru.“⁴¹⁷ Isto tako, „nigdje u Komorinu okružju nema jednog općepoznatoga sustava korištenja zemlje, i gotovo u svakom selu na drugačiji se način odnosi prema pludoredu.“⁴¹⁸ Hietzinger, pak, kao tri bitne zapreke koje su stajale na putu ratarstva na području Vojne krajine prepoznaje nedostatak hrane, nedostatak gnoja i nedostatak radne snage. Naime, krajišnici su u radno aktivnoj životnoj dobi bili vezani vojnom službom i zbog toga su često izbivali od kuće pa je sav teret agrarne proizvodnje padao na žene, djecu i starce.⁴¹⁹ Csaplovics u djelu *Slavonien und zum Theil Croatien* piše da se Slavonija sastoji dijelom od „manje i više“ plodnih brežuljaka, dijelom od

⁴¹¹ HPM, 19969.

⁴¹² HPM, 20301.

⁴¹³ HPM, 19969.

⁴¹⁴ HPM, 20686.

⁴¹⁵ HPM, 19970.

⁴¹⁶ Holjevac, *Ogulinska pukovnija*, str. 258.

⁴¹⁷ Tkalac, *Hrvatsko gospodarstvo*, str. 59.

⁴¹⁸ Ibid.

⁴¹⁹ Hietzinger, *Statistik*, str. 222.

„lijepih velikih“ ravnica.⁴²⁰ Za požeški kraj navodi da su ga još Rimljani zvali *Vallis aurea*, a inače je u požeškom kraju zemlja dijelom ilovača, dijelom kamen, tamošnje je tlo krupno i teško, ali nigdje posve neplodno i golo. Također upozorava kako ovdašnji seljaci još uvijek ne znaju obrađivati neobrađenu zemlju i ne primjenjuju gnojenje.⁴²¹ Demian, pak, ističe da je Karlovački generalat⁴²² među najbrdovitijim predjelima, s visokim brdima i nesigurnim masama stijena, „visoka, osorna planinska zemlja“⁴²³, tamo je odnos prirode prema plodnosti naprosto „maćehinski“.⁴²⁴ U Lici je tlo najvećim dijelom pjeskovito, stjenovito, uglavnom neplodno, a i pušu jako vjetrovi.⁴²⁵ S druge strane, Varaždinski generalat je plodan kraj i sačinjavaju ga uglavnom ravnice pokrivene plodnom crnicom, a posebno je plodno tlo uz rijeke Dravu, Lonju, Čazmu i Ilovu.⁴²⁶ Istočni i sjeverni krajevi Hrvatske su također plodni, a najveća plodnost je uz rijeke koje tijekom poplava prekriju zemlju s iznadprosječno plodnim „pokrivačem“.⁴²⁷ I ovaj autor posebnu pažnju posvećuje požeštini. Pogotovo je tlo u ravnicama uz Savu i Dravu i u Požeškoj kotlini tako dobro da svi proizvodi i bez posebne skrbi i rada, ne samo bogato, već i posebno dobro rode. Dapače, za tamošnju zemlju drži da je „izvanredno plodna“.⁴²⁸ Najveći dijelom je to crnica u ravnicama uz rijeke koju donesu poplave Save, Drave i Dunava. No, i on ističe da seljaci ne poznaju gnojenje.⁴²⁹

Doduše, u *Listu mesečnom hervatsko – slavonskoga Gospodarskoga Društva* iz 1842. godine ima dosta članaka o novostima s područja poljodjelstva, uzmimo kao primjere „*Hidraulički ovan, kao makina za navodniti livade*“, „*Sumporna kiselina kao sredstvo gnojenja*“, „*Korisna i jevtina orudja*“ (gdje se opisuju *Vlačica (za njive)*, *Korito*, *Poluga s kolesi*, te se daju upute za njihovu pravilnu uporabu), „*Kratka nauka kako valja dervlje saditi*“, „*Nauk o svilarstvu*“ i sl., ali je očito da te poruke nisu stizale do onih kojima su bile namijenjene. Isto tako, u prvoj polovici 19. stoljeća je izlazilo puno knjiga koje su davale naputke o uzgoju bilja i životinja,

⁴²⁰ Csaplovics, J. (1819) *Slavonien und zum Theil Croatien. Erster Theil*. Pesth: Hertleben's Verlag, str. 15.

⁴²¹ Ibid., str. 16, 138 – 139.

⁴²² Karlovački generalat je naziv za područje Hrvatske vojne krajine, koji se uvriježio od kraja 16. stoljeća zbog izgradnje grada Karlovca i jačanja njegova značaja. U to se vrijeme sastojao od četiri kapetanije: Senjske, Ogulinske, Hrastovičke i Žumberačke, da bi u 18. stoljeću bio podijeljen na pukovnije: Ličku, Otočku, Ogulinsku i Slunjsku. Prema: Buczynsky, A. (2005) *Vojna krajina u 18. stoljeću. Širenje krajiškog sustava na oslobođena hrvatska područja*. U: *Povijest Hrvata. Druga knjiga: od kraja 15. stoljeća do kraja Prvoga svjetskog rata*. Zagreb: Školska knjiga, str. 274 – 287.

⁴²³ Demian, J. A. (1806) *Statistische Beschreibung der Militär – Gränze. Erster Band*. Wien, str. 14.

⁴²⁴ Ibid., str. 38.

⁴²⁵ Ibid., str. 21.

⁴²⁶ Ibid., str. 305.

⁴²⁷ Demian J. A. (1806) *Statistische Darstellung des Königreichs Ungern und der dazu gehörigen Länder. Zweyter Theil*. Wien, str. 47 – 48.

⁴²⁸ Demian J. A. (1805) *Statistische Darstellung des Königreichs Ungern und der dazu gehörigen Länder. Erster Theil*. Wien, str. 413 – 414.

⁴²⁹ Demian, J. A. (1807) *Statistische Beschreibung der Militär – Gränze. Zweyter Band*. Wien, str. 24.

no većina ih je bila tiskana na njemačkom, talijanskom i latinskom jeziku, pa je pitanje kome su u Hrvatskoj one uopće bile uporabljive.

Nepoznati autor u listu *Südslawische Zeitung* piše kako bi se mogla unaprijediti poljoprivreda. Smatra da bi svaka zemlja treba uzgajati one kulture koje u toj zemlji najbolje uspijevaju. Predlaže osnivanje posebne komisije koja bi najprije istražila koje su to kulture. Isto bi trebalo napraviti i s uzgojem stoke. Pritom također drži da je za to unaprjeđenje ključno djelovanje posebnog specijaliziranog poljoprivrednog društva.⁴³⁰

Ernst Bruckmüller je izradio komparativnu tablicu koja prikazuje udio poljoprivrednog stanovništva (*Landwirtschaftlichen Bewölkerung*) u Cislajtanijskoj 1850. godine:

Tablica br. 2: Udio poljoprivrednog stanovništva 1850. godine:

POKRAJINA	UDIO POLJOPRIVREDNOG STANOVNIŠTVA (%)
Donja Austrija	53
Gornja Austrija	60.9
Salzburg	71.1
Štajerska	75.4
Koruška	67.9
Tirol/ Vorarlberg	78.4
Češka	58.4
Moravska	56.5
Šleska	56.7
Galicija	88.8
Bukovina	90.8
Kranjska	90.9
Primorje	66.9
Dalmacija	85.3

Izvor: Bruckmueller, E. (1985) *Social Geschichte Österreichs*. Wien – München: Herold Verlag, str. 290.

⁴³⁰ Švogler, *Zagrebačko liberalno novinstvo*, str. 376.

Ukoliko se želi konkretno prikazati koliki je bio urod, prema statističaru Hugu Brachelliju, Hrvatska i Slavonija su 1850. godine proizvele 7.290 *wiener Metzen*⁴³¹ žitarica (pšenice, raži, ječma, zobi i kukuruza). Usporedbe radi, najviše ih je proizvela Ugarska (73.453 000 *w. M.*), dok su naši krajevi u rangu s Gornjom Austrijom (*Österreich ob der Ens*), s proizvedenih 6.849 000 *w. M.* te godine, i Venecijom, čija je produkcija bila 7.764 000 *w. M.*⁴³²

I Vladimir Stipetić naglašava kako pokušaji da se transplantiraju spoznata tehnološka dostignuća u poljoprivredu nisu nailazila na primjenu.⁴³³ Željko Holjevac, pišući o ratarstvu u Ogulinskoj pukovnji 50 – ih i 60 – ih godina 19. stoljeća ističe kao razloge njegove slabe razvijenosti i otpor „novotarijama“, učmalost i robovanje navikama.⁴³⁴ Kao ilustraciju te tvrdnje se mogu navesti riječi župnika iz Generalskog Stola u Ogulinskoj pukovnji, prema komu „poznato je i da ako prostaku odmah koji usiv neuzplodi; navadno kaže da to njemu na ruku neide, i teško je moći njega nagovoriti da ipak iskusi“.⁴³⁵

Kao svojevrsan zaključak ovog poglavlja koje tematizira (ne)plodnost hrvatskih krajeva treba istaknuti da, prema anketnom materijalu, život tadašnjih seljaka hrvatskih krajeva odlikuje zaostalost u svakom pogledu. Sredina 19. stoljeća je doba masovnog siromaštva seljaštva – bore se s burom, sušom, dugim zimama i poplavama, gladi, te je njihov svakodnevni život nesiguran. Čitava ta situacija se odrazila na njihovo slabo (ili čak nikakvo) prihvaćanje novina. Dakle, Statističko – topografski upitnici Banskoga vijeća su opojmili tlo kao „plodno“ ili „neplodno“ i detektirani su problemi stanovništva. To je prvi korak za stvaranje slike o određenom kraju – najprije treba izvidjeti kakvim resursima se raspolaže, da bi se mogli raditi daljnji planovi za upravljanje tim teritorijem. Kao što se to radio i u *Staatskunde* studijama. Doduše, ima plodne zemlje, ali što s njom ukoliko je infrastruktura slaba? Pokazalo se da, uz činjenicu da izostaju veća državna ulaganja, poput izgradnje nasipa, veliki dio krivice otpada i na slabo poznavanje tehnika obrade zemlje – ne koriste se mehanizacija niti gnojenje zemlje. Budući da se vrlo veliki udio tadašnjeg stanovništva vodi kao onaj koji se bavi poljoprivredom kao primarnim zanimanjem, no na niskom su stupnju ovladavanja tehnikama koje poljoprivreda zahtijeva, proizlazi da nema izlaska iz siromaštva

⁴³¹ Jedan *Metzen* je iznosio 56.589 litara. Prema: Herkov, *Mjere*.

⁴³² Brachelli, H. F. (1857) *Statistik der Österreichischen Monarchie*. Wien, str. 78.

⁴³³ Stipetić, V. (2012) *Dva stoljeća razvoja hrvatskoga gospodarstva: 1820. – 2005*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, str. 109.

⁴³⁴ Holjevac, *Ogulinska pukovnja*, str. 264.

⁴³⁵ HMP, 21646.

dok se ne postigne napredak u toj djelatnosti. No, do napretka neće doći „samo od sebe“, već je potrebna i sustavna državna intervencija. Isto tako, seljake je trebalo educirati o tim novinama, što je također bila jedna od uloga države. Ali, toj će temi biti posvećeno jedno od sljedećih poglavlja.

4.1.1.2. Šume

Šume su u Provincijalu do 1848. godine bile državne, plemićke i plemenitaške, crkvene i gradske, te su smatrane blagom koje treba čuvati. Urbar carice Marije Terezije iz 1755. godine je pravi šumski red koji sadrži propise o iskorištavanju šuma. Državne su bile dobro održavane i uređivane po zakonima o šumama.⁴³⁶

S druge strane, u Vojnoj krajini su šume pretežno bile carske ili državne, ali je bilo i šuma u posjedu krajiških općina, a obilazili su ih općinski lugari. Godine 1787. izašao je šumski red za Hrvatsko – slavonsku Vojnu krajinu, prema kojemu je za šume skrbilo šumarsko vojno osoblje: šumarski upravitelj, nadšumar, šumar, viši šumarski nadzornik, niži šumarski nadzornik, šumarski vježbenik i šumarski pripravnik. Šume je trebalo racionalno iskorištavati i uzgajati prema utvrđenom planu sječe šuma, za korištenje šuma izdavati dozvole prema pravima na šumske proizvode i ubirati pristojbe prema iskazanim potrebama za drvom, a šumske štete sprječavati i kažnjavati pomoću lugara. Iz godine ove ankete potječe Temeljni zakon za Hrvatsko – slavonsku vojnu krajinu, prema kojem su šume u Vojnoj krajini državno dobro, a krajiškim je općinama priznato pravo na njihovo korištenje.⁴³⁷

Šume su, prema Miri Kolar – Dimitrijević, oko 1850. godine činile 127 000 kvadratnih kilometara ili 43 % teritorija Hrvatske i Slavonije.⁴³⁸ Vladimir Stipetić prenosi podatke Ivana Ercega iz studije „Šume kao objekt ekonomske politike i izvor za održavanje gospodarskog života“ iz 1983., prema kojem je u Slavoniji 1750. pod šumom bilo 70 % površine, oko 1850. 60 %, a 1914. 35 %.⁴³⁹ To su bile iznimno vrijedne šume, jer se u 92 % radilo o tvrdom drvetu, a 8 % o mekom, tj. borovini i jelovini.⁴⁴⁰ U ravničarskim krajevima rastu hrast i jasen,

⁴³⁶ Kolar – Dimitrijević, M. (2008) Kratak osvrt na povijest šuma Hrvatske i Slavonije od 1850. do Prvoga svjetskog rata, *Ekonomika i ekohistorija*, Vol. 4, No. 4, str. 71 – 72.

⁴³⁷ Holjevac, *Ogulinška pukovnija*, 273 – 274.

⁴³⁸ Kolar – Dimitrijević, *Kratak osvrt*, str. 91.

⁴³⁹ Stipetić, V. (2012) *Dva stoljeća razvoja hrvatskoga gospodarstva: 1820. – 2005*. Zagreb: HAZU, str. 126 – 127.

⁴⁴⁰ Kolar – Dimitrijević, *Kratak osvrt*, str. 91.

u Lici i Gorskom kotaru četinarske šume. No, ima i cera, kestena, graba, javora, brijesta, breze, topole, smreke, vrbe i ljeskovine.⁴⁴¹

O vrstama drveća u kraju pišu i anketari, trojice iz Srijemske županije, vukovarskog, gdje „*Cer, Rast, grabovina, jasen, klen, glog*“⁴⁴² rastu, nuštarskog, čija župa ima „*hrast, cer, grab, klen, topolu, jassen, glog, verbu*“⁴⁴³ i iločkog kraja: „*Derveće se nalazi Hrastovo, Bukovo, Drenovo, Cerovo, Lipovo, Topolovo, Grabovina, Klenovina, Žestokovina, Leskovina, Brestovina i Verbovina*“⁴⁴⁴. S višim nadmorskim visinama, mijenja se i sastav šuma. U Čabru u Gorskom kotaru dominira „*dervje Bukovo, Smrekovo i Jelovo*“⁴⁴⁵, u obližnjem Krasnom „*Bukovine, Jelovine i Smrekovine ima u obilju*“⁴⁴⁶, a slična je i anketa iz Svetoga Roka u Ličkoj pukovnji: „*Dervja ima u Vellebitu, ponajviše Bukovine, Smrekovine i Jelovine*“⁴⁴⁷.

Lokalno stanovništvo služi se drvetom uglavnom za svakodnevne potrebe (npr. ogrjev), tek manji dio služi za izgradnju stambenih objekata, o čemu pišu ankete iz Udbine u Ličkoj pukovnji, čiji stanovnici „*dervo bukovo za vatru, a jelovo za gradju kucah*“⁴⁴⁸ koriste, ili Radikovaca iz Virovitičke županije, gdje „*hrast za les, i za dels za ladje i za posad potribljavase, (...) grabovina najbolja za ogrev, i za kolarsko i tokarsko dilo*“.⁴⁴⁹

Takav lokani način korištenja šuma se mijenja nakon što riječki trgovac Ljudevit Andrija Adamić 1824. godine dovodi francuske trgovce u Hrvatsku, koji u ovdašnjim hrasticima nalaze sjajnu osnovu za proizvodnju dužica, od kojih su se u Francuskoj pravile bačve za vino. Prema Kolar – Dimitrijević, s razvojem prometnica, šume su sve više tražena i vrijedna roba. Za zrelim šumama Hrvatske i Slavonije postojala je velika potražnja u Europi i zbog gradnje željezničkih pruga s drvenim pragovima i zbog pojačane urbanizacije i industrijalizacije, a sredinom 19. stoljeća su hrvatske šume bile bogate i dobro očuvane.⁴⁵⁰ O deforestizaciji se piše i u anketnim listinama i iz Provincijala i iz krajiških župa. Šuma u župi Oriovac u Gradiškoj pukovnji je „*izkerčita prilikom gradjenja Brodskog grada i sad joj nie*

⁴⁴¹ Ibid., str. 73.

⁴⁴² HPM, 20906.

⁴⁴³ HPM, 20916.

⁴⁴⁴ HPM, 20925.

⁴⁴⁵ HPM, 19955.

⁴⁴⁶ HPM, 20866.

⁴⁴⁷ HPM, 20271.

⁴⁴⁸ HPM, 20440.

⁴⁴⁹ HPM, 20421.

⁴⁵⁰ Kolar – Dimitrijević, *Kratak osvrt*, str. 91 – 92.

ni uspomene⁴⁵¹, u Glini u 2. banskoj pukovnji „*proizvodi gorski u ovoj župi jesu sasvim maleni, jerbo ovde sume jesu sasvim izkarčite*“.⁴⁵² U župi Trnovac u Ličkoj pukovnji se „*iz gora izhoda vesla, (...) u Karlobago kakotakodjer gradje za cesarske kuće*“⁴⁵³. Slična je situacija i u župama Otočke pukovnije, Brlog, gdje iz „*gorese gradi ovdi svake versti gradja za kuče, za brodove, i za ostale ljudske potriboće, gradise ovdi klada za brodove, gradese vesla, vratila, pilese trenice, letve*“⁴⁵⁴, i Jablanac: „*Ovdi nalazi se gorskih proizvodah, koji sastojese u svakoverstnoj gradji i osobito glasovitoj versti jarbolah većih i manjih i tanjih i debljih za brodove velike i male*“.⁴⁵⁵ Nadalje, u Koprivnici u Križevačkoj županiji „*najviše Svet iz Militarke šume, gde vse bujna bukova derva jesu, i negda pred varos Koprivnicu spadala, derva je dobival, ali vazda je izkračeno*“.⁴⁵⁶ Prema anketama, krčenje je uzelo maha i u Reštovu nedaleko Karlovca, gdje „*od dervlja imade samo borovina i leskovina, manje topolovina i brezovina, koju odmah u mladosti poradi pomanjkanja derv morajuse poseći i u peč baciti*“⁴⁵⁷, i Krapini u Varaždinskoj županiji, gdje „*na skorom radi kerčenja šumah neće dervih biti za vatrun niti kolja za vinograd*“.⁴⁵⁸ Iz orahovičkih se šuma iz Virovitičke županije drvena građa izvozi: „*U šumama tako planinskima kao i ravnima pravise množina Pintarskoga derva, koje se zatim u Francusku i ine strane razpošilja*“.⁴⁵⁹ U Gorskom kotaru, u Bosiljevu „*u grofovskim šumama imade lepog hrastika koji se za morske ladje kerči i u Reku prati*“⁴⁶⁰, dok je u nedalekom Lukovdolu „*jelovo dervje za svaku gradju (zdanja) prikladno*“.⁴⁶¹

Gotovo isti učinak na hrvatske šume imala je i proizvodnja drvenog ugljena. Upotreba drvenog ugljena je vrlo proširena – upotrebljava se i u zemlji i izvozi. Proizvodnja drvenog ugljena je u pravilu organizirana u „družinama“, pri čemu „poslovođa“ zakupljuje određeni areal, na kojem njegovi šumski radnici skupljaju otpalo granje i ostatke sječe, dovode ih na određeno mjesto, na kojem onda pale to drvo.⁴⁶² O toj djelatnosti pišu župnici iz slavonskih provincijalnih župa Čerevića i Orahovice.

⁴⁵¹ HPM, 27677.

⁴⁵² HPM, 35610.

⁴⁵³ HPM, 20439.

⁴⁵⁴ HPM, 18899.

⁴⁵⁵ HPM, 20872.

⁴⁵⁶ HPM, 21626.

⁴⁵⁷ HPM, 20299.

⁴⁵⁸ HPM, 20651.

⁴⁵⁹ HPM, 20364.

⁴⁶⁰ HPM, 20288.

⁴⁶¹ HPM, 19994.

⁴⁶² Stipetić, *Dva stoljeća*, str. 129.

Makar je velik dio teritorija Hrvatske i Slavonije bio pokriven gustim šumama, direktna korist za stanovništvo nije bila velika. Proizlazi da su šume kao resurs hrvatskih krajeva više iskorištavali stranci negoli domaći ljudi. Opet stoga treba otvoriti pitanje direktnog državnog upliva pri rukovanju sirovinama – dok njega nema, izostaje i konkretna dobit. Sredinom 19. stoljeća je proces krčenja našim šuma već dobro poznat, no lokalne sredine nisu imale koristi od toga, barem ne u onom opsegu u kojem je ta sirovina iskorištena u inozemstvu.

4.1.1.3. Rijeke

Rijeke su stanovništvu bile komunikacijsko sredstvo i trgovački put, ali ujedno i platforma za brojne aktivnosti, poput brodarenja, skelarenja, ribarenja ili mlinarenja.

Mlinovi i vodenice se nalaze u anketnom materijali iz svih krajeva, i na rijekama i na potocima. U župi Korenica u Otočkoj pukovnji, „*blizu Sella Perkovac od istoka leti potočić Breznica ima 3 Mlina*“⁴⁶³, *blizu Sella Andrievci od istoka ima potočić Luganovica, na kome 4 vodenice stoje*“⁴⁶⁴ u Brodskoj pukovnji, u župi Novigrad u Podravini u Križevačkoj županiji „*potok Bistra zabavlja na čitavom svom putu 9 vodenicah, poglavito u jesen i proletju. Poradi znamenite u njega sedajuće se visine, jest njegov tečaj u vreme jake kiše i naglog rastopljanja snega, veoma brz*“.⁴⁶⁵ O sličnom stanju u svojim župama pišu i anketari iz Zemuna u Petrovaradinskoj pukovnji, Gornjeg Lipovca iz Gradiške pukovnije, Brestovca iz Požeške županije, Goričana iz Varaždinske županije, Pitomače iz Đurđevačke pukovnije i Bistre iz Zagrebačke županije.

Gotovo sve rijeke i rječice imaju ribe, koje stanovnici love, sami koriste i trguju njom. U Slankamenu u Petrovaradinskoj pukovnji su „*muški žitelji osim tergovacah i zanatliah, ponajviše ribolovci*“⁴⁶⁶, a posebno bogat opis baratanja ulovom je dao oriovački župnik iz Gradiške pukovnije:

„*Virove zovu niz, kud voda veću berzinu ima, u kojoj s leva i desna plotić od ternja sagrađe. U sredini se prolaz ostavi, kroz koju more riba za pašu ili iz nje u Savu prolazi. Nad tim se udare tri sošice (kraklje) poprik se stave verlike na kojih versti ribar sedi te mali vlak ili mrežicu spusti na vodu. Od vlaka konac na uho stavi, čim riba u mrežicu dirne ribar sredstvom konca očuti te berzo mrizu – ritko*

⁴⁶³ HPM, 20899.

⁴⁶⁴ HPM, 21936.

⁴⁶⁵ HPM, 22071.

⁴⁶⁶ HPM, 20741.

*kad praznu – povuče. Nu kadikad se i sam, osobito ako je velika riba u mrižu – ufati. Graničar ili živu ribu u bližnjih selih prodaje, ili ju vozi u Novu Gradišku, Brod i Požegu ili ju suši. (...) U vreme kosidbe i žetve (...), okolo bare Vlakanac i potoka Cernac čini se veliki vojni logor, jer nesamo mnogi graničari nego i Požeške Gradomedje ljudi dolaze ovamo ribu kupovat. (...) Ribari imadu svoje Compagnie, i jednog svekšinom najstarijeg i najverstnieg, kome naslov kapetana dadu. Ovaj ribu deli, prodaje, i novce za prodatu daje pripadajuće na pojedine. Male razpre takodjer razpravlja, i njegovoj odluci nitko se nesuprotivi“.*⁴⁶⁷

Potok Maja u 1. banskoj pukovniji, koji teče kroz tamošnju istoimenu župu, „*ima puno u sebi sitne ribe*“.⁴⁶⁸ Riba ima i u Zrmanji, o čemu nam svjedoči župnik iz Palanke u Ličkoj pukovniji u svojoj anketi: „*Kroz ovo mesto teče živa voda Zermanja (...) ima prave ribe pasterve i ugorah*“⁴⁶⁹, dok na „*Koreniczi imade (...) sitnih ribicza i rakov, jezera imade 7 (...) plodna ribom pastervom i racima*“.⁴⁷⁰ I anketa iz Brušana iz Ličke pukovnije piše da tamošnji puk „*živi i ribaricom, love pasterve i prodaju*“.⁴⁷¹ Što se Provincijala tiče, u Dalju u Virovitičkoj županiji ima „*čak 30 ribara u mestu*“⁴⁷², riječki župnik piše da „*reka pod imenom Fiumora sliva se napokon u more i zadržava sigurnu luku za srednje tergovačke ladje (...) u ovoj reki hrani se mnogoverstna plemenitah ribah*“.⁴⁷³

Isto tako, kao svojevrstan resurs, uz rijeke, treba spomenuti i izvore tople vode. O toplim izvorima dolaze vijesti iz Toplica u Varaždinskoj županiji, gdje „*izvor tople i veoma žvepljenaste (sumporne, op. a.) ode, koja svojom jakostju i vrućinom sve ostale u Hervatskoj nalazećese toplice nadvlada*“⁴⁷⁴, i iz Zagrebačke županije, i to iz Svetog Ivana Zeline, gdje se nalazi „*glasovita topla voda kraj ceste u Varašdin iduć*“⁴⁷⁵ i Lešća, čija je „*toplica Leščanska, osobito krasnovita za slabe bolestnike jerbo u sebi zadržava jod ocarlski*“.⁴⁷⁶ O tom toplom izvoru je pisao i župnik iz Generalskoga Stola u Ogulinskoj pukovniji: „*Na utoku Globornice u Dobru nalazese obaline starinske gradine i vrelo tople vode ili Toplica (...) žalitije da ovako zdravonosna Voda jošte nije svitu poznata!*“⁴⁷⁷

⁴⁶⁷ HPM, 27677.

⁴⁶⁸ HPM, 21650.

⁴⁶⁹ HPM, 20441.

⁴⁷⁰ HPM, 20869.

⁴⁷¹ HPM, 20271.

⁴⁷² HPM, 20423.

⁴⁷³ HPM, 19942.

⁴⁷⁴ HPM, 20732.

⁴⁷⁵ HPM, 19967.

⁴⁷⁶ HPM, 20864.

⁴⁷⁷ HPM, 21646.

Topli izvori su bili poznati i strancima koje su putovali našim krajevima. Csaplovics piše o lipičkom toplom izvoru. Lipik ima prirodno toplo kupalište koje sadrži i sumpor te koje ima četiri izvora različite temperature. Prenosi citat iz 1777. godine da je uporaba tog kupališta vrlo dobra kod reuma, apscesa i čireva, zatvora i kožnih bolesti, a potiče i dobro raspoloženje. Nadalje, može se piti i kod bolesti želuca i crijeva te dizenterije i bolesti slezene. Preporuča se i za pijenje kod osoba koje su nepokretne ili pate od vodene bolesti udova.⁴⁷⁸ Za Daruvar kaže da je „tlo toliko puno tople vode, da nigdje u mjestu nema izvora pitke vode“. Prenosi riječi još jednog autora, Hinterholtzera, koji za tu vodu piše da ima „osnažujući, otvarajući, čisteću i ugrijavajuću snagu“ te da liječi brojne bolesti.⁴⁷⁹ Za izvor u Topuskom navodi da je još malo poznat te da ga sada posjećuju samo stanovnici iz obližnjih mjesta Petrinje, Siska, Kostajnice i Karlovca za liječenje reuma, zatvora, slabosti, kostobolje, ukočenosti i nepokretnosti.⁴⁸⁰

Također se treba osvrnuti na poplave, koje su imale dvojak učinak, i ugađajući i razarajući. Tako župnik iz Oriovca iz Gradiške pukovnije piše da tamošnja rijeka Orljava poplavljuje, ali pritom čini okolnu zemlju „veleplodnom“.⁴⁸¹ Također donosi vrlo detaljan i dramatičan opis stanja u njegovoj župi za vrijeme poplava Save:

*„Kad Sava naraste te poplavi Bosnu i preti pogibelju Kobašanom tada ili oni da se reše poplava ili ovi da spase svoje kuće pokrivajući se zastorom merkle noći Sip (nasip, op. a.) prokapaju, te vodu u Selas napuste, koja takom ga množinom poplavi, da se samo verbah verhumi vide. Prilokom rastućih vodah Kobaš je u najvećoj neprilici, jer kada je veliki vitar talasi savski burmi prebacuju mali sip med Savom i kućami zasuti, ili voda izpod zemlje izvira te tako selu propastju preti. U vreme takove neprilike berdska sela skupa sa Kobašami dan i noć bdiu na Sipu i nepristanec jedni sip čuvaju i popravljaju dok drugi vrela kipuće vode začepivaju. Najviše je ovoj pogibeli izvergnuta cerkva istočnog veroispovedanja. Strašno je i užasno osobito takovom nezgodom prigodom čuti zvonah u katoličkoj i istočnoj cerkvi jeku neprestanu; raku mužarah i opominjanje bubnja, naznačujući sve više rasteću pogibel. Svi privezi stoje u pripravi, ljudi neutrudljivo rade; sve se što ruke ima fata posla. Ako se ovo noću iznenada sluči najžalostnie je slušati ženski spol i dečicu, koja jadikujuć kupe što nosit mogu, te beže preko velikog sipa da kod svojih komšiah u segurnost dodu“.*⁴⁸²

O izlivanju Save pišu ankete iz Sunje iz 2. banske pukovnije i iz Strošinaca iz Petrovaradinske pukovnije. Treba napomenuti da o polavama Save u Strošincima imamo

⁴⁷⁸ Csaplovics, *Slavonien*, str. 49.

⁴⁷⁹ *Ibid.*, str. 53, 55.

⁴⁸⁰ *Ibid.*, str. 83.

⁴⁸¹ HPM, 27677.

⁴⁸² HPM, 27677.

obavijesti i iz kartografske građe poznate kao *Jozefinski vojni zemljovid* nastalih u drugoj polovici 18. stoljeća.

Anketna listina iz Gračaca iz Ličke regimente piše o dvojakom utjecaju tamošnjih poplava: „*Luke pod planinom potok Otuća polie, i skroz svu zimu jesu pod vodom, i zato su žito – rodne, alli malo kada u ovim lukam sitva dobro doverši, jer alli u proliću voda ova potopi posiane zemlje, i tako seme pogine. Od strane zapadne jesu livade lepe i prostrane koje polog dokazivanja, doklesu Turci suživali. Zvale su se Sreberno polje – ove livade zaliva potok Ričica, koi teče iz Lovinca, i došlesu smalim ne plodne: osobito kada je lëto kišovito, dogodi se više puta da i stogovi sena illi odkosi poplivaju. (...) kada se ove vode Otuća Ričica sastanu, koi nezna, misliobi daje pučina morska!*“⁴⁸³

Anketne listine iz Bužima i Gospića pišu o ponornicama kojih ima u župi. S druge strane, oskudica vode je problem u župi Krivi Put u Ogulinskoj pukovnji i tamo je „*narod mora iz Brinja nositi*“.⁴⁸⁴

O ličkim rijekama je pisao i Dragutin Seljan. I on zamjećuje da u proljeće, kada se topi puno snijega, njihova korita ne mogu prihvatiti toliku količinu vode pa poplave, a posebno su česta takva izlivanja „Gyule kod Ogulina, Gacke kod Otočca i Ričice kod Gračaca“. Nekada poplave traju cijeli mjesec, dok, pak, u vrijeme ljetnih mjeseci korita tih rijeka i potoka znaju potpuno presušiti.⁴⁸⁵ Hietzinger govori da se kod Gračaca nalazi 1000 rali plodne zemlje, koja je nastala zahvaljujući tamošnjih 300 vrela i njihovih izlivanja, često i dva puta godišnje.⁴⁸⁶ Slične su vijesti i iz Zagrebačke županije, iz župa Sveti Ivan Zelina, gdje „*rijeka Lonja u kišovitom vremenu razlijevase po livadama, koje razlijenje livadam robro ugadja*“⁴⁸⁷, i Sveta Nedelja, gdje „*žitak dobro napreduje jer Sava zemlje gnoji, koja kada izidje štete učini*“.⁴⁸⁸

Demian je također uočio dvojaki utjecaj poplava. U cijelosti, slavonska vojna granica ima tlo koje je nakon poplava pokrivač od najplodnije crnice. Zemlja je toliko plodna da gotovo svi njezini proizvodi bogato rode bez posebne brige i rada na njoj.⁴⁸⁹ No, za vrijeme velikih kiša i topljenja snijega dolazi do poplava koje često traju i po mjesec dana. Naravno da su ljudi pokušali doskočiti toj prirodnoj nepogodi gradeći u Brodskoj i Gradiškoj pukovnji nasipe za obranu od poplava, ali su ih gotovo svake godine vode probile.⁴⁹⁰ Demian kaže da

⁴⁸³ HPM, 20311.

⁴⁸⁴ HPM, 21643.

⁴⁸⁵ Seljan, *Zemljopis*, str. 135.

⁴⁸⁶ Hietzinger, C. (1817) *Statistik der Militärgränze des Österreichischen Kaiserthums*. Erster Theil. Wien, str. 96.

⁴⁸⁷ HPM, 19967.

⁴⁸⁸ HPM, 20659.

⁴⁸⁹ Demian, *Statistische Beschreibung*, Zweyter Band, str. 22 – 23.

⁴⁹⁰ Demian, *Statistische Beschreibung*, Erster Band, str. 24.

rijeka Drava nigdje nema dovoljno visoku i čvrstu obalu, jer je sačinjena od pijeska.⁴⁹¹ Magde, pišući o Dravi, slaže da se često izlijeva iz korita, no zahvaljujući tim poplavama je plodna „svaka dolina“ uz njezin tok.⁴⁹² Kao i Demian, i Hietzinger, govori o pokušajima utvrđivanja nasipa – godine 1811. je poduzeta akcija cjelovitog čišćenja i regulacije Drave, dok je u Đurđevačkoj pukovnici 1802. i 1803. na desnoj obali te rijeke postavljen nasip „uz veliki trošak“. Pišući o rijeci Savi, kaže kako ta rijeka duž cijeloga svoga toka obavezno ima godišnju poplavu, no nekada se izlije čak i dva ili tri puta godišnje te tako okolno tlo čini vrlo plodnim. Kao i u slučaju Drave, izlivanje Save su natjerala vlast da planira izgradnju riječnog nasipa. U Gradiškoj i Brodskoj pukovnici je još prije sagrađen nasip te se sada želi postaviti i učvrstiti isti takav duž cijelu lijevu obalu. Zbog nedovršenog posla su poplave 1815. i 1816. godine napravile velike štete. Kako Hietzinger zaključuje, takvi poduhvati zahtijevaju upornost i snagu, ali i mirna vremena, a mogu se poduzeti tek onda kada zajednički i lokalno stanovništvo i vlast uvide vrijednost zemlje.⁴⁹³

Bogatstvo vodnim resursima je katedralistima vrlo važno, prvenstveno zato što su rijeke potencijalni trgovački put. No, i po tom pitanju su naše rijeke dobile negativnu ocjenu, one su prema Tkalcu u – „stranputici“⁴⁹⁴. Naprosto, zapuštene su. Većinom su služile lokalnim ribarima ili su bile izvor problema kada dođe do poplava. Izgradnja nasipa i činjenje rijeka plovnicama su zahtjevni poslovi, koji uz obrazovanu radnu snagu zahtijevaju i velika materijalna ulaganja. Izostanak istih od strane države je također doprinio siromaštvu i nerazvijenosti hrvatskih krajeva. Dakle, i taj „resurs“ je upitan, jer ne donosi velike koristi, niti lokalnom stanovništvu niti široj sredini.

4.1.1.4. Rude

U duhu merkantilizma, sastavljači Statističko – topografskih upitnika Banskoga vijeća su posebnu rubriku namijenili rudama. Rude su već ranije bile prepoznate kao prvorazredni resurs i sirovine, a rudarstvo kao motor razvoja. Marija Terezija je još 1768. preporučila Hrvatskom kraljevskom vijeću da ukaže posebnu brigu o rudama i potakne istraživanja rudnih bogatstava. Prema upozorenju Gjura Pilara, procvat rudarstva nije niti u jednoj zemlji djelo

⁴⁹¹ Demian, *Statistische Darstellung*, Zweyter Theil, str. 27.

⁴⁹² Magda, P. (1834) *Neueste Statistisch – geographische Beschreibung des Königreichs Ungarn, Croatien, Slavonien und der ungrischen Militär – Grenze*. Leipzig, str. 459.

⁴⁹³ Hietzinger, *Statistik*, str. 99 – 101.

⁴⁹⁴ Tkalac, *Hrvatsko gospodarstvo*, str. 81.

pojedince, već plod nastojanja više generacija, a država treba podupirati rad montanističke industrije, ukoliko želi da joj ona obilno uzvrati. Država je, bez obzira na uređenje, bila vlasnik rudnih sirovina, a tamo gdje za neke sirovine nije bila zainteresirana, prepustila je zemljište s rudom vlasnicima zemljišta ili je rudnike poklonila najuglednijoj vlasteli dotičnog kraja. Vlasništvo nad rudnicima se mijenjalo, ovisno o vremenskom razdoblju. U prvo vrijeme rudnike vode feudalci, koji su i sami vlasnici, poput knezova Frankopana i Babonića, grofova Zrinskih, Erdödyja i Batthyanyja, baruna Kulmera i drugih. Kasnije, početkom 19. stoljeća, dolaze u zakup tršćanskih i bečkih trgovaca, ali i domaćih, te drugih stranih poduzetnika.⁴⁹⁵ Polovicom stoljeća sve više prevladavaju rudarski i metalurški stručnjaci iz susjednih alpskih zemalja, Koruške, Austrije i Moravske.⁴⁹⁶ Berislav Šebečić opisuje tijek uključivanja u rudarske poduhvate: prvo je Rudarskom sudu uslijedila rudarska najava, odnosno molba za ispitivanje ruda. Najavitelj je pritom morao navesti svoje ime, mjesto i vrstu rude te predočiti uzorak. Najave i dozvole unosile su se u rudarske dozvolbene knjige i stjecalo pravo prvenstva. Potom je rudarski „meštar“ s rudarskim mjernikom izašao na teren omeđiti rudno polje i ustanoviti kako će se ruda eksploatirati, putem rova ili okna, kakvu će korist priskrbiti državi te proglasiti dozvolu. Zatim se vrši podjela u ime vladarevo te iskolčavanje i postavljanje kamena međaša prema položenom nacrtu, a što obavlja kotarski ured. Takve rudarske dozvole mogle su se utrnuti, oduzeti ili produžiti.⁴⁹⁷

Vlasta Švoger u radu o stanju hrvatskog gospodarstva od 1848. do 1852. prenosi tekst „istaknutog hrvatskog stručnjaka za rudarstvo, potpisanog kao M.“, koji je ustvrdio da Hrvatska ima velike prirodne potencijale za razvoj rudarstva, ali da ta grana gospodarstva nije zadovoljavajuće razvijena. Autor predlaže dva moguća rješenja za napredak hrvatskog rudarstva: „na zagrebačku Kraljevsku akademiju znanosti uvesti teoretske predmete potrebne rudarskim stručnjacima ili zainteresirane ljude koji su završili realku ili gimnaziju na nekoliko godina poslati na rad u rudnik, gdje bi stekli odgovarajuća praktična znanja za vođenje rudnika. Potreba za stručnim predavačima zadovoljila bi se tako što bi svaki erarijalni rudarski stručnjak trebao održati nekoliko sati predavanja tjedno.“ Također se zalagao za osnivanje sekcije za rudarstvo pri Banskoj vladi, te smatrao da bi Hrvatska trebala posebno razvijati proizvodnju željeza, olova i kamenog ugljena.⁴⁹⁸

⁴⁹⁵ Šebečić, B. (1994) Rudarsko pravo nekad i sad u Hrvatskoj, *Rudarsko – geološko – naftni zbornik*, Vol. 6, No. 1, str. 141 – 142, 147.

⁴⁹⁶ Bičanić, R. (1951) *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750. – 1860.* Zagreb: JAZU, str. 99.

⁴⁹⁷ Šebečić, *Rudarsko pravo*, str. 144.

⁴⁹⁸ Švoger, V. (2005) Zagrebački liberalni tisak o preobrazbi hrvatskog gospodarstva i izgradnji modernog kapitalističkog sustava 1848. – 1852., *Povijesni prilozi*, Vol. 28, No. 28, str. 186.

Rudolf Bićanić naglašava da su u prošlosti za Hrvatsku bila značajna tri rudarska područja: Banija, Samoborsko gorje i Gorski kotar. Csaplovics još u prvoj polovici 19. stoljeća navodi ta ista tri, a dodaje i Slavoniju – piše da slavonska brda sadrže, više ili manje, sve rudače, ali da se ljudi s tom akvizicijom još nisu praktično upoznali, odnosno „ta brda su bogata željezom, jer sam i sam vidio dijelove najboljih željeznih ruda“, a uz željezo ima i olova i bakra.⁴⁹⁹ Koliko odgovori iz anketnih listina odgovaraju tim tvrdnjama?

Anketari obavještavaju da raznih ruda ima u gotovo svim područjima koja su anketom obuhvaćena. I dok se u nekim hrvatskim krajevima rude iskorištavaju, u drugima su nalazišta ili zapuštena ili se uopće nije tražilo rudača na tim područjima.

Najprije treba nešto reći o poznatim nalazištima. Iz Ličke pukovnije, iz Trnovca, anketar piše da „*rudah poldokaza stanovnikah imade raznih: bilo gvozdene i sreberne pred 70 godinah, sumporne, zemljenog ugljenah i više drugih*“⁵⁰⁰, a i iz Osika dolazi anketa koja upućuje da tamo ima i plemenitih metala: „*Pod berdom Kalanza nalazi se jedna pećina u kojoj ima kao zemlje lončarske, ali je od dve verste, jedna ima trakove kao zlatne, a druga iste kao sreberne*“⁵⁰¹. Za okolicu Trnovca se tvrdi da „*rudah su puna berda: zna se za sreberne, sumporne, železne (...) železo kopalo se je prd 10 godinah*“.⁵⁰²

Ruda ima i na Baniji, o čemu pišu ankete iz krajiških parohija Perne, Vrginmosta i Ljubine, gdje „*ima grozdene, bakrene i olovne rude*“.⁵⁰³

Što se tiče civilnog dijela, iz Križevačke županije koprivnički župnik piše da „*na vojničkoj strani pod ovu župu spadajuć nalazi se velika ruda kamenitog ugljenja*“.⁵⁰⁴ Ima napisa da je bilo i ruda soli, prema župnicima iz Mađarova „*ako bi se verovati moglo starijim župljaninom, koji kažu da se u Paki nalazi ruda od soli*“.⁵⁰⁵

U Draškovcu, u Varaždinskoj županiji, stanovnici kopaju „*kamenu rudu kojom se zidaju kuće*“⁵⁰⁶, dok se u obližnjem Ivancu „*g. 1842. kopalo u gori za srebrom i željezom, (...) no ne zna se jesu li što našli, samo se znade da je nekakvo kamenje u Beč pošiljano. Sigurno je da*

⁴⁹⁹ Csaplovics, *Slavonien*, str. 19.

⁵⁰⁰ HPM, 20739.

⁵⁰¹ HPM, 20310.

⁵⁰² HPM, 20439.

⁵⁰³ HPM, 22016.

⁵⁰⁴ HPM, 21626.

⁵⁰⁵ HPM, 21618.

⁵⁰⁶ HPM, 19992.

barem imade kamenitog ugljenja“.⁵⁰⁷ Za župu Martianec „puk kaže da se u gori Slanjskoj narodi ruda od soli“.⁵⁰⁸ Radoboj je, pak, bogat sumpornom sudom: „Glasovite rude Sumporaste (ovdje, op. a.) obdelavajuse od Godine 1811. Glasovito već zarad toga, da od centa rude do 90 čistoga sumpora dobije se. Sada ne obdelavaju tako lahko i koristno, kano negda, jer sve dublje kopatise mora. U dubljini ljudi delati preči silovita voda. (...) Zbog toga napravljena imade jedna Makina, koju konji vlečeju i kroz tecaj 24 uzak do 7000 vedar vode van zvlčese. U močvarnom vremenu (...) ova Makina zadovoljiti nemože. (...) Kroz celu Godinu sumpora odovud izvozise okolo 4000 centah. (...) Nadjena je i nova obilna žila kamenitog ugljenja“. Ali, tamo se nalazi i nalazište fosila flore i faune: „U kamenih, koji dan skapajuse, tolike okamenjene stvari nahodijuse, kakti Muhe, od svakojakoga i nepoznatoga Dervlja Listje, svakojake Trave, Kukci, i Ribe. Tako oko Godine 1840. na raskolenom kamenu najdjena je Riba 24 Collah duga. (...) Na tugu našeg Doma, Ribum Museum Bečki okičen je“.⁵⁰⁹

I dok župnik iz Bistrice u Zagrebačkoj županiji navodi da u njegovom kraju samo ima „znamenja od kamenoga ugljenja“⁵¹⁰, iz obližnje Bistre anketa piše da je „proizvod gorski vapno koje se u Gorah žiga. Kako tako i rude kamenite, kojese nahodjaju po Gorah, i odkud se dobiva kamenje za zidanje i tarace“.⁵¹¹ U Zagrebačkoj županiji ima i drugih ruda, poput mramora u Markuševcu, i to „žutog i zelenkastog marmora“⁵¹², „rude olovne“⁵¹³ u Šestinama, bakra i željeza u Moravču, gdje „kopala se bakrena ruda“⁵¹⁴, i Pribiću, na čijem „brdu Mačkovina ima ruda od gvozdja“.⁵¹⁵ U toj je županiji dosta dobro raširena željezna ruda, a kao primjere uzmimo Svetu Nedelju, u čijoj župi ima „železne ruda u berdah“⁵¹⁶, ili Ravnu Goru, gdje „prilično je da ima željezne i kositrene rude“.⁵¹⁷ Nadalje, ima je i u Višnici, „na ¼ sata od župničkog doma vidi se rudana masa, prilikujese naj bolje gvoždjanoj“⁵¹⁸, i Tršću, gdje se „pod vladanjem Marie Terezie kopala ruda gvozdjena“.⁵¹⁹ No, posebno bogato nalazište je ono u Rudama kraj Samobora: „Ovde su dve rude, jedna bakrena, a druga

⁵⁰⁷ HPM, 20679.

⁵⁰⁸ HPM, 20657.

⁵⁰⁹ HPM, 20661.

⁵¹⁰ HPM, 20671.

⁵¹¹ HPM, 20670.

⁵¹² HPM, 19996.

⁵¹³ HPM, 19963.

⁵¹⁴ HPM, 19997.

⁵¹⁵ HPM, 20301.

⁵¹⁶ HPM, 20659.

⁵¹⁷ HPM, 19969.

⁵¹⁸ HPM, 20660.

⁵¹⁹ HPM, 19939.

železna, o kojoj rudari govore da je dosta bogata, tako da sadašnji vlasteli Zinneri, Bečki Tergovci, iz obadvojeg ovog proizvoda s vremenom obilne Kamate dobiti nadajuse. (...) Bakrena ruda ovde kopase od najstarijih doba, po mnogih rudarah najmanje 1000 godinah.“ Ali, u tom mjestu „se nalazi rude velika množina Gypsa“, koji se koristi za „gnojenje Livadah i za zidanje za malu uslugu“.⁵²⁰

O iskapanju kamenog ugljena svjedoče dopisi iz Požeške županije, iz Cernika, za koji se navodi samo da ima dosta „uglja kementog“⁵²¹, te Kutjeva, gdje „imade kamenitog ugljenja obilno“.⁵²² I iz Požege i župe Velika dolazi obavijest da tamo ima „kamena za kreč“.⁵²³ Daruvarska župa je bogata i drugim rudačama, tamo uz „kameni ugalj“, ima i „kamenja modrog mramora, kamena belog za staklo, ostalih verstih prostog kamenja kao cedre, prostog kremena, krečnog kamena itd. svuda dosta“.⁵²⁴

Tražanjem, odnosno, ispiranjem zlata se bave stanovnici sjevernih hrvatskih krajeva. Prema svjedočanstvima iz Đurđevačke pukovnije, u Ferdinandovcu „zlatari u Dravi čisto zlato pobiraju (...) izprati mogu na gdekojima mesti toliko da truda ne žaliju“⁵²⁵, dok u Virju „Drava kroz predelj župe vijugajuća si nosi najbolje versti Srebra, a kupljenjem njegovim zabavljaju se kroz leto jedini medjumurčani“.⁵²⁶ U Bukovcu u Križevačkoj županiji „kod Selnice pereju ljudi zlato iz peska“⁵²⁷, u Donjoj Dubravi u Varaždinskoj županiji ima „zlatarah koji po Dravi zlato love do 70“⁵²⁸, ali i u Donjem Mihaljevcu u Virovitičkoj županiji ima „zlato u potocim Drave i Mure“.⁵²⁹

Svojevrсна sirovina je i zemlja od koje se izrađuju lonci, kojom obiluju Slavonija i središnja Hrvatska. Štitarski župnik iz Brodske pukovnije piše: „Od rude neima ništ da je dite ilovače, od koje se dobre opeke (cigle) praviti dadu, a za ilovačane od kojih se lonci prave neki lončari po 3 do 4 milje daleko“.⁵³⁰ „Dobra lončarska zemlja“⁵³¹ se nalazi i u Iloku u Srijemskoj županiji. U Križevačkoj županiji iz Osekova i Bedekovčine „lončarska dobra zemlja

⁵²⁰ HPM, 19999; Detaljno je poslovanje rudnika u Rudama obradio Rudolf Bićanić u djelu *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750. – 1860*. Zagreb: Izdavački zavod JAZU, 1951.

⁵²¹ HPM, 20891.

⁵²² HPM, 20886.

⁵²³ HPM, 20882; HPM, 20887.

⁵²⁴ HPM, 20890.

⁵²⁵ HPM, 22056.

⁵²⁶ HPM, 22038.

⁵²⁷ HPM, 21601.

⁵²⁸ HPM, 19982.

⁵²⁹ HPM, 21422.

⁵³⁰ HPM, 21983.

⁵³¹ HPM, 20925; HPM, 21616.

razvažase u Zagreb, Varaždin, Krapinu i Štajersku“.⁵³² Tako kvalitetna zemlja je sirovina za izradu posuđa, o čemu pišu anketari iz „Kloster Ivanića“ iz Đurđevačke pukovnije, gdje „rude neima nikakve izvan lončarske zemlje koja se u šumi iskaplje, iz koje se poznate posude prave“⁵³³, i župe Maruševac koja je dio Varaždinske županije, pod koju pripadajuće „selo Novaki celo lončarsko. Novačani delaju lonce i sve prodaju“.⁵³⁴

U nekim su župama rudnici tek u fazi istraživanja. Kod Brinja u Ogulinskoj pukovniji se „ruda jedna nalazi na Josipovoj cesti, od sapunate zemlje, koje primer već u Beč poslat jest“⁵³⁵, a u nedalekom Cerovniku ima „nekakva rudača“.⁵³⁶

U treću skupina dolazi ona nalazišta koje su neistražena ili zapuštena. U župi Brušane u Ličkoj pukovniji „rude nalaze se žute četvero i osmero uglate po kamenju. Prilična je, jeli od kakve važnosti? Ne zna se.“⁵³⁷ U Korenici u Otočkoj pukovniji „ruda žalibože neima, a da koji bi se za ovo brinio, moglo bise može tako i našli“, što je potom ispravljeno u „žilah za ruda ima, ali niko za nju nemari“.⁵³⁸ U župi Slankamen u Petrovaradinskoj pukovniji je situacija sljedeća: „Da ovde rudah soli biti mora, to nije, zbog slanog izvora, koji se ovde nalazi, ni dvojiti, medjutim još ništa nie učinjeno, za ove odkriti“.⁵³⁹

Anketari su svjesni da su rudna bogatstva izvor bogatstva za stanovnike dotičnog kraja, pa pozivaju na dodatan trud, poput župnika iz Bedekovčine, koji piše: „Tko baš troška i truda žalio nebi došlo bi se do ugljena, jer traci nadjenisu!“⁵⁴⁰, ili već citiranoga Tršća, koji eksplicitno poziva na istraživanje ruda. Kaže kako u njegovoj župi „sada sve zapušteno je“.⁵⁴¹

Hugo Brachelli piše da prema bavljenju rudarstvom Austrija zauzima jedno od vodećih mjesta u Europi, te da ta grana u cijeloj Monarhiji zapošljava 120 000 osoba, od čega u Ugarskoj 32 000, Češkoj 22 500, Štajerskoj 14 700, Koruškoj i Kranjskoj 16 300, te Moravskoj i Šleskoj 11 000.⁵⁴² Hrvatsku i Slavoniju ne spominje, što znači da su prinosi od te djelatnosti iz naših krajevi bili zanemarivi. Hrvatska je bila relativno siromašna rudama. Doduše, imamo nalazišta željeza, bakra, olova, sumpora, mramora, srebra i soli. Isto tako, u

⁵³² HPM, 21687.

⁵³³ HPM, 21575.

⁵³⁴ HPM, 20658.

⁵³⁵ HPM, 21649.

⁵³⁶ HPM, 21648.

⁵³⁷ HPM, 20271.

⁵³⁸ HPM, 20869.

⁵³⁹ HPM, 20741.

⁵⁴⁰ HPM, 20687.

⁵⁴¹ HPM, 19939.

⁵⁴² Brachelli, H. F. (1857) *Statistik der Österreichischen Monarchie*. Wien, str. 94.

rijekama se ispire zlato, a tlo glina je pogodna za proizvodnju lončarskih proizvoda. Anketari također pišu da u njihovim župama ima neke vrste rude, ali da su „nalazišta“ zapuštena. Naime, kod nas je ta djelatnost bila nedovoljno razvijena zato što tada nema stručnjaka za to područje, a niti kapitala koji bi se ulagao. Naprosto, država kao alokator sredstava i organizator niti u ovoj gospodarskoj grani nije funkcionirala.

4.1.2. Stanovništvo

U prethodnim je poglavljima bila predstavljena paradigma *Staatskunde* i Foucaultov proces governmentalizacije države. Oba ta pojma počivaju na redefiniranju uloge stanovništva, koje se sada promatra kao ključna premisa za razvoj države. Stanovništvo je instrument da bi se došlo do blagostanja, a istovremeno i cilj vladavine. Upravo zato što je stanovništvo cilj vladavine, treba ga opojmiti, odnosno ustanoviti prvenstveno njegovu brojnost, ali i osobine i djelatnosti kojima se bave. Bez potpune slike o stanju stanovništva je nemoguće planirati ulaganja u daljnji razvoj.

4.1.2.1. Brojnost

O problematici imenovanja stanovnika hrvatskih zemalja, kako u Provincijalu, tako i u Vojnoj krajini, pisano je već na prethodnim stranicama, a bit će riječi i u nastavku rada. Isti problem se nalazi kada se treba analizirati podatke o njihovim brojčanim omjerima. Naime, podaci se drastično razlikuju ovisno o autorima i izvorima koji ih donose, a razlog je što do 1851. godine nema službenih popisa stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji. Doduše, ima nekoliko popisa stanovništva, u 2. polovici 18. i prvoj polovici 19. stoljeća, no tu je zapravo riječ o popisima koje su davale glave obitelji, i to poreznih obveznika, popisa za vojne obveznike, popisa kmetova i njihovih feudalnih obaveza itd.⁵⁴³ Dva takva popisa se čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu: *Summariium respective Bilanx Accrescentio, Durescentio juxta Josephinam et Modernam Popularum Ignobilium Conscriptioem, ad exigentiam Benigue Resolutionis Regiae* i *Summariium Generale Conscriptioem Popularis Ignobilium cujuscunque Seans, Religionis, et Conditionis Personarum in Regno Hungaria, Partibusque Eidem adnexis existentium, de positivo Altissimo Jussu Regio in Sensu Diatalis Art: II 1802 e submissis Anno 1804/5 per Regni Iurisdictiones Summariis, confectum*, koji se

⁵⁴³ Korunić, *Naselja*, str. 43 – 53.

odnose na جوزيفinski popis iz 1785./87. i popis iz 1802. godine. Oni donose komparativnu analizu podataka o naseljima i stanovništvu ugarskih zemalja, a time i Hrvatske i Slavonije.⁵⁴⁴

Osvrt na radove nekoliko autora koji su svoja djela izdali oko godine Statističko – topografskih upitnika Banskoga vijeća pokazuju sljedeće podatke.⁵⁴⁵ Prema Josephu Hainu, 1846. u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, zajedno s Hrvatskim primorjem i gradom Rijekom, živi 876 861 stanovnik, i to najviše Hrvata (631 081) i Srba (224 180), dok je znatno manje ostalih (Nijemaca, Mađara, Talijana, Židova, Slovaka i Grka). U Vojnoj krajini živi 1 045 847 stanovnika, pri čemu je najviše Hrvata (524 048) i Srba (339 176), nakon kojih dolaze Rumunji, Nijemci, Česi i Slovaci, Mađari, Albanci, Židovi i Talijani. U Hrvatskoj i Slavoniji je uvjerljivo najviše rimokatolika (756 268), nakon kojih dolaze pravoslavci (grčko – nesjedinjeni; 86 681), a u Vojnoj krajini obrnuto – pravoslavaca je više nego rimokatolika (omjer je 561 847 prema 339 625).⁵⁴⁶ Prema Eleku Fényesu, mađarskom statističaru, 1846. tri županije Civilne Hrvatske broje ukupno 560 616 stanovnika, od čega na rimokatolike otpada njih 484 248, pravoslavce 4 320, dok ostatak, u mnogo manjem omjeru, zauzimaju Židovi, protestanti i grkokatolici.⁵⁴⁷ Što se njihovih „narodnosti“ tiče, Hrvata je uvjerljivo najviše (483 421), slijede ih Srbi (4 320), te u podjednakom omjeru Židovi i Nijemci (1 295: 1231). Nije zabilježen niti jedan Mađar! Hugo Brachelli donosi podatak da je prema popisu iz 1852. u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji živjelo 868 456 osoba.⁵⁴⁸

Prema karti koju je 1855. godine objavio Carl Czörnig (*Etnographische Karte der österreichischen Monarchie*), a čiji su podaci utemeljeni na popisu stanovništva iz 1851. godine, situacija je sljedeća:

⁵⁴⁴ Prema: Korunić, P. (2013) Stanovništvo Hrvatske 1802. godine, *Historijski zbornik*, vol. 66, br. 1, str. 47 – 99.

⁵⁴⁵ Ta njihova djela, koliko god se nepreciznima smatraju i doimaju, svjedoče da se u tom razdoblju na neki način popisivalo stanovništvo, odnosno da se vodila statistika o brojnosti stanovništva i njihovim odlikama. Ti popisi su im služili kao izvor za studije. Uostalom, Demian i Liechtenstern su radili na taj način. Demian u djelu *Darstellung der Österreichischen Monarchie nach dem neuesten statistischen abziehungen* iz 1806. godine jasno spominje popis stanovništva iz 1785. godine kao izvor informacija o stanovništvu, dok se Liechtenstern u knjizi *Wollständiger Umriss der Statistik der österreichischen Kaiserstaats* oslanja na podatke iz popisa stanovništva provedenog 1805. godine. Uz taj, navodi još nekoliko popisa provedenih u drugoj polovici 18. stoljeća.

⁵⁴⁶ Hain, *Statistik*, str. 259.

⁵⁴⁷ Fényes, E. (1857) *Ausztriai birodalom statistikaja es foeldrajzi leirasa*, Pest, str. 215 – 216.

⁵⁴⁸ Brachelli, *Statistik*, str. 14.

Tablice br. 3 i 4: Stanovništvo Habsburške Monarhije:

ZEMLJA	<i>DEUTSCHE</i> (NIJEMCI)	<i>ČEHEN</i> <i>MAEHREN</i> <i>SLOVAKEN</i> (ČESI, MORAVLJANI, SLOVACI)	<i>KROATEN</i> (HRVATI)	<i>SERBEN</i> (SRBI)	<i>MAGYAREN</i> (MAĐARI)	<i>ITALIAENER</i> (TALIJANI)
Hrvatska i Slavonija s Hrvatskim primorjem i gradom Rijekom	7 903	1 130	625 028	222 062	5 732	3 995
Vojna krajina	37 875	8 822	480 494	310 964	4 985	384

ZEMLJA	<i>ROMANEN</i> <i>WALACHEN</i> <i>MOLDAUER</i> (RUMUNJI, VLASI, MORAVLJANI)	<i>ALBANESEN</i> (ALBANCI)	<i>GRIECHEN</i> (GRCI)	<i>JUDEN</i> (ŽIDOVI)	UKUPAN BROJ STANOVNIKA
Hrvatska i Slavonija s Hrvatskim primorjem i gradom Rijekom			87	2 519	868 456
Vojna krajina	113 723	1 151		479	958 877

Izvor: Czörnig, C. (1855) *Etnographische Karte der österreichischen Monarchie*, Wien.

Zanimljivo je da prema toj njegovoj karti, kao niti prema Hainu, među stanovnicima Hrvatske i Slavonije i Vojne krajine nema Poljaka, Rusina, Slovenaca i Cigana, a koje drugi onovremeni izvori spominju i, dapače, nalaze u znatnijem broju, poput katoličkih šematizama i „službenog“ popisa stanovništva iz 1851. godine.

Prema Popisu stanovništva i stoke iz 1851. godine u Civilnoj Hrvatskoj (Zagrebačka, Riječka, Varaždinska i Križevačka županija) i Civilnoj Slavoniji (Osječka i Požeška županija) ima 868

456 stanovnika, no prema „verozakonu“ njih 849 423. Nadalje, „po narodnosti“ je popisano 852 274 osoba. Otkuda tolika zbrka? Korunić smatra da su te „osobe koje nedostaju“ one koje se nisu opredijelile za niti jednu konfesiju niti narodnost.⁵⁴⁹ Nadalje, od ukupno popisanih 198 944 *Slavonaca*, njih 198 750 je živjelo u *Pokrajini Slavoniji*, a od 591 363 osobe popisane kao *Hervati*, 587 644 je zabilježeno u *Pokrajini Kroaciji*. Vidi se da se u vrlo visokom postotku (preko 90 %) podudaraju imena „narodnosti“ i pokrajine u kojoj osobe te „narodnosti“ žive. Uz njih, u Hrvatskoj i Slavoniji obitavaju i brojne druge „narodnosne skupine“.⁵⁵⁰

Usporedi li se podatke o brojnosti stanovnika za civilni i vojni dio iz dva istovremena izvora: Statističko – topografskih upitnika Banskoga vijeća (čiji podaci su potpisani od strane župnika ožujkom ili travnjom 1850.) i shematizma katoličke crkve Zagrebačke biskupije iz 1851., čiji se podaci odnose na raniju godinu, 1850., dolazi se do zanimljivih podataka. Metodološki se obrađuje istovrsna cjelina – župa, a popisivači su iste osobe – župnici. Za neke se krajeve podaci podudaraju, dok su za druge posve različiti. Slijedi ilustracija preko nekoliko primjera za vojni i nekoliko za civilni dio:

⁵⁴⁹ Korunić, *Naselja*, str. 170.

⁵⁵⁰ HR – HDA, Banska vlada – Zagreb (1850. – 1864.), f. 68, k. 81, Zemaljski pregled pučanstva godine 1851. popisanog.

Tablica br. 5: Usporedba broja stanovnika Vojne krajine na temelju Statističko – topografskih upitnika Banskoga vijeća i *Schematismus cleri* iz 1851. godine:

PUKOVNIJA	ŽUPA	BROJNOST I PODJELA STANOVNIKA PREMA <i>SCHEMATISMUS CLERI</i>	BROJNOST I PODJELA STANOVNIKA PREMA STATISTIČKO – TOPOGRAFSKIM UPITNICIMA BANSKOGA VIJEĆA
I. banska	Maja	1089 kat.	1086 kat., 1 protestant i lutoran
II. banska	Jasenovac	2016 kat., 1518 gr.n.u.	2199 kat., 1557 gr.n.u
II. banska	Komarovci	1111 kat., 186 gr.n.u.	1111 kat., 186 gr.n.u.
II. banska	Kostajnica	4087 kat., 3442 gr.n.u.	4200 kat., 3442 gr.n.u.
II. banska	Krapje	3288 kat., 1 gr.n.u.	3222 kat.
II. banska	Petrinja	4131 kat., 1 g.u., 262 gr.n.u.	3620 kat., 1 gr.u., 222 gr.n.u.
II. banska	Sunja	4003 kat., 3000 gr.n.u.	4020 kat.
II. banska	Čuntić	1000 kat., 383 gr.n.u.	1001 kat.
Đurđevačka	Gola	2085 kat.	2027 kat.
Đurđevačka	Hlebine	1489 kat., 1 gr.n.u.	1520 kat., 1 gr.n.u.
Đurđevačka	Molve	1212 kat., 285 gr.n.u.	1965 kat., 5 gr.n.u.
Đurđevačka	Pitomača	3617 kat., 371 gr.n.u.	3624 kat., 512 gr.n.u.
Đurđevačka	Sandrovec	1133 kat., 956 gr.n.u.	1120 kat., 958 gr.n.u.
Gradiška	Bebrina	1992 kat., 1 gr.n.u.	1958 kat, 1 gr.n.u.
Gradiška	Bogičevci	950 kat., 3034 gr.n.u.	916 kat., 2855 gr.n.u.
Gradiška	Čaglić	496 kat., 1423 gr.n.u.	465 kat., 995 gr.n.u.
Gradiška	Daruvar	2458 kat., 402 gr.n.u., 63 Židova	2445 kat., 6871 gr.n.u., 15 protestanta i lutorana, 58 Židova
Gradiška	Dubočac	1314 kat., 432 gr.n.u.	664 kat., 12 gr.n.u.

Gradiška	Gaj	2170 kat., 1280 gr.n.u., 12 Židova	2218 kat., 1247 grč.n.u., 12 Židova
Gradiška	Gradiška Nova	3261 kat., 843 gr.n.u.	3343 kat., 1003 gr.n.u.
Gradiška	Kobaš	1314 kat., 432 gr.n.u.	1332 kat., 433 gr.n.u.
Gradiška	Lipovljan	3871 kat., 12 gr.n.u.	3797 kat., 12 gr.n.u., 1 protestant i lutoran
Gradiška	Lonja	1 000 kat., 4 gr.n.u.	947 kat.
Gradiška	Međurić	1 302 kat., 1 g.u., 4 grč.n.u.	1 292 kat., 1 g.u., 4 grč.n.u.
Gradiška	Novska	1 659 kat, 16 g.n.u.	1 629 kat, 15 gr.n.u
Gradiška	Raić	1 420 kat., 1129 g.n.u.	1427 kat.
Gradiška	Svinjar	1308 kat., 166 g.n.u.	1340 kat.

Izvor: HR – HPM, Dokumentarna zbirka Upitnici Društva za povjestnicu jugoslavensku i *Schematismus cleri Dioecesis Zagrabienensis pro ano MDCCCLI, Zagrabiae.*

Tablica br. 6: Usporedba broja stanovnika Provincijala na temelju Statističko – topografskih upitnika Banskoga vijeća i *Schematismus cleri* iz 1851. godine:

ŽUPANIJA	ŽUPA	PODJELA STANOVNIKA PREMA <i>SCHEMATISMUS CLERI</i>	PODJELA STANOVNIKA PREMA STATISTIČKO – TOPOGRAFSKIM UPITNICIMA BANSKOGA VIJEĆA
Zagrebačka	Bedenica	1700 kat.	1700 kat.
Zagrebačka	Bistrica	5268 kat., 6 Židova	5200 kat., 5 Židova
Zagrebačka	Bosiljevo	5674 kat.	5674 kat.
Zagrebačka	Lipnik	4027 kat.	4178 kat.
Zagrebačka	Pribić	1727 kat., 63 g.n.u.	1726 kat., 64 gr.n.u., 1 protestant i lutoran
Zagrebačka	Rude	2006 kat.	1900 kat.
Varaždinska	Bednja	5250 kat., 1 g.n.u., 7 Židova	5299 kat., 1 g.n.u., 7 Židova
Varaždinska	Cvetlin	1470 kat.	1470 kat.
Varaždinska	Čakovec	5225 kat., 5 gr.n.u., 354 Židova	4427 kat, 6 gr.n.u., 10 protestanata i lutorana, 230 Židova
Varaždinska	Klenovnik	1762 kat.	1698 kat.
Varaždinska	Lobor	4235 kat.	4296 kat.
Varaždinska	Zlatar	3117 kat.	2916 kat.
Križevačka	Bisag	1400 kat., 52 g.n.u., 6 Židova	1344 kat., 52 g.n.u., 4 Židova
Križevačka	Imbrihovec	1405 kat.	1327 kat., 1 protestant i lutoran, 6 Židova
Križevačka	Mikloš	885 kat.	918 kat.
Križevačka	Rovišće	1596 kat., 1475 g.n.u.	1531 kat., 1452 gr.n.u.
Križevačka	Carovdar	990 kat., 1 g.u., 725 gr.n.u.	884 kat., 686 gr.n.u.
Požeška	Brestovac	1579 kat., 479 g.n.u., 13 Židova	1600 kat., 497 g.n.u., 10 Židova
Požeška	Cernik	4198 kat., 415 g.n.u., 77 Židova	4229 kat., 394 g.n.u., 68 Židova
Požeška	Kutjevo	1854 kat., 230 g.n.u., 31 Židov	2854 kat., 217 g.n.u., 17 Židova
Požeška	Kutina	3697 kat., 2 g.u., 55 g.n.u., 59 Židova	3779 kat., 60 g.n.u., 36 Židova
Požeška	Pakrac	2614 kat., 1903 g.n.u., 12 Židova	2437 kat., 1089 g.n.u., 1 protestant i lutoran, 8 Židova
Požeška	Pleternica	2278 kat., 226 g.n.u., 46 Židova	2220 kat., 160 gr.n.u., 31 Židov

Požeška	Požega	3954 kat., 274 g.n.u., 16 Židova	3816 kat., 271 g.n.u., 16 Židova, 2 protestanta i lutorana
Požeška	Skenderovac	1366 kat., 244 g.n.u., 11 Židova	507 kat., 199 g.n.u., 12 Židova
Osječka	Feričanec (danas Feričanci)	3027 kat., 22 g.n.u., 19 Židova	2987 kat., 20 g.n.u.
Osječka	Našice	3340 kat., 598 g.n.u., 104 Židova	3350 kat., 579 g.n.u., 3 protestanta i lutorana, 104 Židova
Osječka	Sopje	3091 kat., 928 g.n.u., 2 Židova	3069 kat., 4 prot. i lutorana, 1194 gr.n.u.

Izvor: Izvor: HR – HPM, Dokumentarna zbirka Upitnici Društva za povjesnicu jugoslavensku i starine i *Schematismus cleri Dioecesis Zagrabiensis pro ano MDCCCLI, Zagrabiae.*

U nekim su župama brojke identične, odnosno moglo bi se raditi o tome da su svećenici jednostavno prepisali podatke iz shematizma u anketnu listinu. S druge strane, u nekim su župama brojke iz shematizma veće, a u nekim su brojke iz anketnog materijala veće. Do takvih (manjih) odstupanja je moglo doći ne uslijed nemarnog vođenja crkvenih matica, već upravo suprotno – razlike u brojkama su odraz promjena u župi nastalim unutar vremena između popunjavanja šematizma i anketa, a do kojih je došlo zbog smrti župljana, novorođenih i iseljavanja ili deseljavanja u župu.

Bilo bi zanimljivo usporediti podatke iz anketnog materijala s podacima iz popisa stanovništva iz 1851. godine, no došlo bi se do metodološkog problema, jer su jedinica obrade u Statističko – topografskim upitnicima Banskoga vijeća katoličke župe i pravoslavne parohije, a u popisu stanovništva nisu.

Sada se treba dodatno osvrnuti na već iznesene primjedbe Mirjane Gross i Petra Korunića o (ne)stručnosti svećenstva da brojčano popisuje stanovništvo (v. Uvod). Naravno da postoji „opasnost“ da su tadašnji župnici odokativno upisivali brojke u ove anketne listine, ali i da su na nemaran način vodili svoje crkvene knjige. I ostali autori koji su do sada od početka rada citirani su u svoje studije unosili podatke koje preuzimaju od nekih drugih autora i izvora, dakle, nema garancije niti da su njihovi podaci egzaktni. „Egzaktnosti“ se počinjemo približavati tek s „modernim“ popisima stanovništva i osnutkom prvog Zemaljskog statističkog ureda i vijeća u Hrvatskoj i Slavoniji 1875. godine. Brojke iz Statističko – topografskih upitnika Banskoga vijeća kao izvor za brojnost stanovnika dotičnog kraja mogu se koristiti samo ukoliko ih se komparira s drugim izvorima. Za potrebe ovoga rada se izradila usporedna tablica anketnog materijala i crkvenih knjiga koji su nastali iste godine i imaju istu

jedinicu obrade – župu, te se vidi da se podaci uglavnom nisu posve podudarali. Međutim, ono što različiti konzultirani izvori pokazuju jest činjenica da je brojnost stanovništva, koliko god je još uvijek bila, ponajprije uslijed institucionalne slabosti, nerazvijena, neprecizna i nepouzdana, predstavljala polaznu točku za sve druge rasprave o stanovništvu i njegovim karakteristikama. Prikazivanje brojnosti sada je napustilo tipični feudalni interes za prebrojavanjem stanovništva prema kućama, odnosno glavama porodice, kao osnovnim socioekonomskim jedinicama društva, nego se interesira za individualno brojenje ljudi i njihovo agregatno prikazivanje. To je temeljni pomak u kojemu će se daljnjim postupcima klasifikacije i kategorizacije stanovništvo prikazivati kao istovrsne individue pripadne određenim socijalnim i kulturnim grupama, koje će se smatrati ključnim polugama njihovih društvenih i kulturnih identiteta. Fenomenom identiteta i identifikacija stanovništva rad će se baviti kasnije, dok bi istraživanje brojnosti stanovništva zahtijevalo historijsko – demografski pristup, koji sada nije u fokusu. Tu je dostatno istaknuti, kao što je razvidno iz prethodnih stranica, da se podaci o brojnosti stanovništva iz korištenih izvora mogu koristiti samo okvirno. Ono što se, međutim, zna iz dosadašnjih historiografskih istraživanja jest da se u Hrvatskoj i Slavoniji polovicom 19. stoljeća još uvijek radilo o stanovništvu koje nije ušlo u fazu demografske tranzicije, odnosno o stanovništvu koje nije bilježilo konstantni rast, a obilježavale su ga visoke stope nataliteta i mortaliteta.⁵⁵¹

4.1.2.2. Djelatnosti

Nakon što se stanovništvo „prebroji“, treba ga opojmiti da bi ga se moglo tretirati kao „resurs“. Koje su njihove osobine i vještine? Što umiju raditi? Jesu li podesni materijal za ulaganja? Što se od njih, na temelju sadašnjega stanja, može očekivati?

Već je istaknuto da je glavna djelatnost stanovnika naših krajeva sredinom 19. stoljeća poljoprivreda, a ovisno o podneblju se uzgajaju određene kulture. Od poljoprivrede se tada živi, o toj grani ovisi kvaliteta života stanovnika određenog kraja. Dapače, župnik iz Markuševca iz Zagrebačke županije eksplicitno kaže da „*zanat samo kada poljsko vreme dopušća zabava jest*“.⁵⁵² No, u tijeku je i proces odvajanja poljodjelstva i (pokušaja) obrtništva. Prema Rudolfu Bićaniću, riječ je o nerazvijenim obrtima s vrlo primitivnim oruđem, odnosno, u kući se proizvodi što treba za život (hrana, odjeća, obuća, sredstva za

⁵⁵¹ Usp. Vranješ – Šoljan, B. (2009) *Stanovništvo Banske Hrvatske: demografske prilike Banske Hrvatske u kontekstu društveno – povijesnih promjena od 1850. – do 1910.* Zagreb: Educa.

⁵⁵² HPM, 19996.

rad).⁵⁵³ Imbro Ignjatijević Tkalac piše da „uobičajene potrebe narod zadovoljava vlastitim radom; gotovo u svakom selu nađe se među seljacima tesar, pokrivač krova slamom, kovač, kolar, itd., koji je u svom obrtu ponajviše sam priučen i zbog toga se služi najjednostavnijim alatom“⁵⁵⁴, dok Demian naglašava da su kuće i objekti koji se grade samo za vlastitu uporabu najčešće loše kvalitete⁵⁵⁵, te da se industrija Slavonije ograničava se na zadovoljavanje primarnih životnih potreba, dok ljudi koji su vješti u obradi prirodnih materijala i proizvoda nema među Slavoncima.⁵⁵⁶

Važno je istaknuti veliku raznolikost proizvoda, tj. znatne razlike među krajevima zbog prirodnih izvora i sirovina. Većinom se proizvodi za zadovoljenje vlastitih potreba, ali negdje se proizvodi i za trgovinu i/ili trampu. Razlozi zašto se najviše proizvodi samo za vlastite potrebe su i kvalitativni i kvantitativni – proizvodi se malo proizvoda zbog nerazvijene mehanizacije, a k tome je ona i loše kvalitete. Stanovnici su, moglo bi se reći u pravilu, samouki i proizvode za zadovoljavanje potreba kućanstva, što rezultira slabom kvalitetom proizvoda, ili, prema riječima župnika plešivičke župe iz Zagrebačke županije, „zarada od obrta je nikakva“.⁵⁵⁷ Takvo stanje dominira u svim krajevima obuhvaćenim Anketom. U Primorju, u Hreljinu „rukotvorni proizvodi nalaze se kod ovog naroda u najžalostnijem stanju“⁵⁵⁸, a i u nedalekom Dramlju ima „rukotvornih proizvoda samo za domaću potrebu“.⁵⁵⁹ U Krajini je situacija slična. U Oriovcu u Gradiškoj pukovnji „graničar si sam napravi što mu je potrebno“.⁵⁶⁰ Gotovo identične su tvrdnje župnika iz Novoga u Ličkoj pukovnji: „Sve potreboćeh, koje smierni graničar u svome beznadnom stanju iziskuje, sam zgotovlja“⁵⁶¹, te župa Ričice i Podlapača. U Krivome Putu u Ogulinskoj pukovnji „nema izučenih zanatlija“⁵⁶², a stanje je isto u parohijama s područja Banskih pukovnja Graduša Velika, Crkveni Bok, Slabinja, Uštica i Kirin, gdje „drvodelci koji slabo posao i toliko samo razumidu koliko je ovomu ovde prostomu narodu nužno“.⁵⁶³ Što se Provincijala tiče, u Požeškoj županiji, u Brestovcu „raditi za vlastite potrebe znade svatko“⁵⁶⁴, a i u Ruševu

⁵⁵³ Bićanić, *Doba manufakture*, str. 22 – 23.

⁵⁵⁴ Tkalac, *Hrvatsko gospodarstvo*, str. 44 – 46.

⁵⁵⁵ Demian, *Statistische Beschreibung, Erster Theil*, str. 102.

⁵⁵⁶ Demian, *Statistische Darstellung, Erster Theil*, str. 87.

⁵⁵⁷ HPM, 20307.

⁵⁵⁸ HPM, 19929.

⁵⁵⁹ HPM, 19940.

⁵⁶⁰ HPM, 27677.

⁵⁶¹ HPM, 20309.

⁵⁶² HPM, 21643.

⁵⁶³ HPM, 22113.

⁵⁶⁴ HPM, 20725.

„slabo pravo zanatstvo razumiu“.⁵⁶⁵ U župi Čađavica u Virovitičkoj županiji „dervodelca izučenog zanata neima nijednog“⁵⁶⁶, a i u Donjem Miholjcu i Piškorevcima muškarci su drvodjelci samo za domaće potrebe. Niti u Kravarskom u Zagrebačkoj županiji „nema dobrih zanatlija“.⁵⁶⁷ Sličan je anketni materijal iz drugih župa iz te županije, poput Plemenitaša, Prelošćice i Lipe. U župama gdje ima vještijih i kvalitetnijih majstora, i kod žena i kod muškaraca, anketari to posebno ističu. Takve nalazimo u Varaždinskoj županiji, u Klenovniku, čiji „dervodelci Medjumurje svojim proizvodi providjaju“⁵⁶⁸, u župi Maruševac, u čijem jednom od sela „Novačani delaju lonce i ove prodaju“⁵⁶⁹ i Svetomu Jurju, čiji „tkalci lepo platno za drage novce prodavaju“.⁵⁷⁰ Župnik iz Vugrovca iz Zagrebačke županije ističe da su njegovi župljani „vrsni tkalci“⁵⁷¹, kao i svećenik iz Lukovdola, gdje čak ima i „šilac za gospodsku odeću“.⁵⁷² Za prodaju rade drvodjelci u Gorskom kotaru, u Bosiljevu, Tršću, Zlobinu, pri čemu je istaknuto da tamošnji „drvodjelci naporno rade za život“⁵⁷³, i Vrbovskom, čiji su „proizvodi od drva čak i za prodaju kod mora“.⁵⁷⁴

4.1.2.2.1. Podjela na muške i ženske poslove

Svugdje dominira podjela na muške i ženske poslove, pri čemu niti za žene nema ujednačene ocjene: žene su vrlo marljive i sposobne, unatoč dvostrukoj opterećenosti, radeći poslove i u kući i izvan nje, ali i lijene i nemarne u radu. I dok jedne proizvode samo za potrebe ukućana, druge i trguju svojim proizvodima. U župi Sveti Juraj u Varaždinskoj županiji „žene znaju tkati samo za vlastite potrebe od vune stvari i debelog konopnog platna“⁵⁷⁵, dok iz Petrovaradinske pukovnije, iz Ilinaca, Slankamena, Zemuna i Strošinaca dolaze sasvim drugačiji opisi. Kao primjer će poslužiti anketa iz Slankamena. Tamo „*spol ženski bavi se šivanjem celog ruva i muške rubine, tkanjem, predu pamuk. Starije ženske pletu vunene rukavice, čarape, i tako zvane natikače, koje u suvim i hladnim vremenima preko čarapa, u lepim pako na bosu nogu obući običaju; mladje pletu od pamuka čipke za peškire ili*

⁵⁶⁵ HPM, 20881.

⁵⁶⁶ HPM, 20352.

⁵⁶⁷ HPM, 20258.

⁵⁶⁸ HPM, 20685.

⁵⁶⁹ HPM, 20658.

⁵⁷⁰ HPM, 20244.

⁵⁷¹ HPM, 20313.

⁵⁷² HPM, 19994.

⁵⁷³ HPM, 19912.

⁵⁷⁴ HPM, 19917.

⁵⁷⁵ HPM, 20244.

rubce i košulje, iveraju ili šupljikaju s konacima za uresiti različite svoje oprave; tkaju od vune koju i same bojadišu, različite torbe, krasnje šarene ponjavce (ćilime) i muškima obojke^{.576} Kao marljive žene u svom kraju opisuju i župnici iz Josephstahla/Munjave i Generalskoga Stola u Ogulinskoj pukovniji, Iloka, Mohova i Šarengrada iz Srijemske županije, Siska iz Zagrebačke županije i Oriovca iz Gradiške regimente, gdje je „*ženski spol pošten: prede, tka, šie, plete, veze, karbeza. (...) Sve što varoškinja znade graničarki ni neznan*“^{.577} U Gospiću u Ličkoj pukovniji „*ženski spol je dosta marljiv, sve same ženske dobave i prirede što graničarskoj nošnji i opravi treba. U samom pako Gospiću častničke, tergovačke i zanatlijske kćeri pošto žensku školu polaze u pletenju i šivanju jesu posve izverstne, a druge ženske posle sasvim zanemaruju*“^{.578} U Mrkoplju „*ženski spol bavi se predenjem takozvanih natikačah, koje osobito lepo i fino izvedu, tako da ih na daleke strane razprodavaju*“^{.579}, dok župnik iz Kukujevaca iz Srijemske županije za svoje mještanke kaže da su „*poslene*“^{.580} U Dolini Ljudevita, predgrađu Petrovaradina, koji spada u Petrovaradinsku pukovniju, nailazimo i na podjelu ženskih poslova prema njihovom socijalnom položaju: „*Ženski spol ovde, koji na prostu klassu spada, nit predivom, ni tkanjem se nebavi, već gotov iz dućana kupuje i tako si potrebitu perteštinu nabavlja, jer žitelji ovdašnji obojega spola bave se isključivo o obradjivanju vinogradah, odgajivanju rogate i pernate marke i prodavanju mlieka, skorupa, masla i sira. Što odličnije klasse ovdašnje ženskoga spola tiče ovaj se šivanjem, pletenjem i iveranjem zabavlja*“^{.581} Opaska iz Vugrovca iz Zagrebačke županije kaže da „*sve što žena sama od odjeće ne proizvede, drži se za ruglo*“^{.582} Napis iz Indije iz Srijemske županije, gdje se poslovi žena razlikuju prema njihovim etničkim oznakama: „*njemačke žene*“ predu i šiju, a „*Srpkinja*“ predu, šiju i tkaju^{.583}. S druge strane, žene u Pribiću u Zagrebačkoj županiji su „*lene i nemarne*“^{.584}, a i one iz Kravarskog „*bave se predenjem i šivanjem za kuću potrebne rubenine, nu tako herdjavim uspehom*“^{.585} Župnici koji svoje župljanke ocjenjuju kao one koje „*ništa ne znaju raditi*“ su iz Donje Dubrave, Desinića, Klanjca, Kostela, Kraljevca, Križevljana i Pregrade, svi iz Varaždinske županije.

⁵⁷⁶ HPM, 20741.

⁵⁷⁷ HPM, 27677.

⁵⁷⁸ HPM, 20275.

⁵⁷⁹ HPM, 19920.

⁵⁸⁰ HPM, 20919.

⁵⁸¹ HPM, 20739.

⁵⁸² HPM, 20313.

⁵⁸³ HPM, 20924.

⁵⁸⁴ HPM, 20301.

⁵⁸⁵ HPM, 20258.

Dvostruku opterećenost žena, odnosno njihov rad i u kući i u polju, ističu ankete iz Dubrave, Hriba, Tršća, Turka, Gerova i Jastrebarskog iz Zagrebačke županije i Našica iz Virovitičke županije. U primorskim krajevima sav teret rada za kućanstvo pada na leđa žena, jer su muškarci pomorci, no unatoč tome u trsatskoj župi „pletivo i preslica je u rukam ženah i onda kada putem prolaze i teška bremena nose“.⁵⁸⁶

Zanimljivo bi bilo „ukrotiti“ tadašnje obiteljske odnose. Radi se o vremenu patrijarhata, a brojne anketne listine ističu upravo žene kao, ako ne nosivi, onda barem ravnopravan faktor u upravljanju kućanstvom. Uvjerenja sam da one nisu bile pûke promatračice. Ukoliko i ne vode domaćinstva, proizlazi da se njihov dorinos ne ograničava samo na obavljanje kućanskih poslova i odgoj potomstva. One su i vrsne majstorice čiji se proizvodi prodaju, čime one postaju i ekonomski relevantne za obitelj. Što se tada uopće očekivalo od seoske žene, odnosno koja je bila društvena uloga žena? Je li bilo dovoljno da samo skrbi za dom ili se od nje očekivalo da i ekonomski doprinosi obitelji? Ukoliko je žena i ekonomski doprinosila, je li to donosilo neke promjene u odnosima moći u kućanstvu? Je li bilo slučajeva da se ostatak obitelji usprotivi tome da i žene zarađuju novac, jer time dovode u pitanje patrijarhalnu strukturu? S druge strane, što su žene očekivale od muškaraca? U svakom slučaju, odgovore na ta pitanja treba potražiti u drugom tipu izvora, no ono o čemu svjedoče Statističko – topografski upitnici Banskoga vijeća je činjenica da su i žene svojim radom ekonomski doprinosile obitelji, te da se njihovi poslovi nisu uvijek zaustavljali na kućanskim i majčinskim zadacima. Dapače, ima slučajeva kada su upravo žene apostrofirane kao sposobnije i marljivije od muškaraca.

4.1.2.2.2. Trgovina

Trgovina i robna razmjena su posebno razvijene u Petrovaradinskoj regimenti. U tamošnjoj župi Dolina Ljudevita (nedaleko Petrovaradina) prodaju se „*mlieko, skorup, maslo i sir*“. Isto tako, od „*marke pako pernate puze guske, patke i pilići sva ova nose oni na piac na prodaju, kojaim kraj vinogradarskog proizvoda u njihovom kućederžanju veliki napredak donose i tako ukupno obilno njihovom dobrostanju doprenašaju*“.⁵⁸⁷ U župi Ilinci „*sami žitelji nose na pijacu u Mitrovicu ili Rumu raznoverstnu hranu za prodaju*“⁵⁸⁸, dok u Mitrovicu

⁵⁸⁶ HPM, 19938.

⁵⁸⁷ HPM, 20739.

⁵⁸⁸ HPM, 20746.

„marka se iz obližnje Srbije dobavlja po najviše, i š njom se ovde terguje, kao što i voćem biva“.⁵⁸⁹ Slankamenski „tergovci se bave sa prodavanjem i kupovanjem žita i kukuruza, marve i suve ribe, i sa robom i ostalimi proizvodi za jelo, a zanatke sa svojom zaradom“.⁵⁹⁰ U Tvrđavi Petrovaradin „vinom trguju za žitak“, a treba spomenuti i „sir ovči, osobito dobar, koji se pod imenom zemunski sir šalje na mnoge strane“.⁵⁹¹

No, trguju i stanovnici drugih krajeva. Župnik iz Oriovca u Gradiškoj pukovnji navodi da tamošnji „graničar puno terguje“, te da je tamo posebno razvijena trgovina ribom.⁵⁹² Tkalačkim proizvodima trguju stanovnici Generalskog Stola iz Ogulinske pukovnije, tamo „žensko svako znade šivati, jer u potrebnih letih za platno i sukno mora kruha pribaviti. Tkanje platna jest jedini proizvod odka ovaj narod štogod novaca zadobiti more“⁵⁹³, te iz Ruševa iz Požeške županije: „(...) svaki toga prave u ovoj župi i muški i ženski skupa sa decom za tkanje i prodaju po celoj Slavonii i Banačkoj“.⁵⁹⁴

Drvodjelnim proizvodima trguju stanovnici Krivoga Puta iz Ogulinske pukovnije „u Senj“⁵⁹⁵, Sobatice iz Varaždinke županije, koji „lule ili pipe delaju iz derveta“, da bi išla „tergovina do Zagreba i Karlovca“⁵⁹⁶, Pokupskog i Vrbovskog iz Zagrebačke županije. Nadalje, Mrkoplaljski „narod najviše se bavi proizvodi gorskimi, vozeći tergovci u Reku, Bakar i Kraljevicu lesariu, ponajviše jelove grede i uglerje u gori iz bukovog derva paljeno. Ženski spol bavi se pređenjem takozvanih natikačah, koje osobito lepo i fino izvedu, tako da ih na daleke strane razprodavaju“.⁵⁹⁷

Voćem se puno terguje u Slavoniji – u Orahovici, Iloku i Inđiji.

Trgovinom raznim proizvodima se bave i muškarci iz siromašnih župa Šiljevice u Vinodolskom kotaru, „čiji živu siromašni stanovnici većim delom od petljanie“⁵⁹⁸, gorskokotarske župa Tršća i Bosiljeva iz Zagrebačke županije, jer „mnogi i gladuju i zato u proljeće i u jesen odlaze te takovim načinom životare; s ovcama i kozama se pazari na domaćim sajmovima“.⁵⁹⁹ Ista je situacija i u obližnjim župama: Hribljani „živiu kramarskom tergovinom u kojoj muškarci veći dio godišta u donjih stranah Hervatske, Slavonie, Banata i

⁵⁸⁹ HPM, 20743.

⁵⁹⁰ HPM, 20741

⁵⁹¹ HPM, 20740.

⁵⁹² HPM, 27677.

⁵⁹³ HPM, 21646.

⁵⁹⁴ HPM, 20881.

⁵⁹⁵ HPM, 21643.

⁵⁹⁶ HPM, 19970.

⁵⁹⁷ HPM, 19920.

⁵⁹⁸ HPM, 19939.

⁵⁹⁹ HPM, 20288.

Ugarske provedu“⁶⁰⁰, a i župljani Turka su „dervodelci, postolari, kovači za svoju potrebu, većim pak delom idu u Madjarsku na sitnu tergovinu, da se kroz zimu prehrani“.⁶⁰¹ U Ruševu u Požeškoj županiji „proizvodi i muški i ženski se rade za prodaju po celoj Slavonii i Bačkoj i Banatu“.⁶⁰²

Stanovnici Brušana u Ličkoj pukovniji se bave raznim djelatnostima:

„Ovde narod više rukotvorstvom nego poljodilstvom žive, jer je zemlja neplodna. Ženske tkaju, šiju, pletu samo za svoju potrebu. Muški (...) su skorom svi dervodečei. Pobiraju po gori gljimu, šeku derva i i pile iz njih daske. Slopaju sukno, melju žito, imadubo mnogo mlinah i kad bi dohodki obitatii bili, još bi se mnogo više učiniti moglo, jer i zapušćenih mnogo imade. Malo u kojoj kući ne zidaju lonce i ne raznašaju po gornjoj Krajini, odkud veći dio hrane dobivaju. (...) Živu nekoji i ribaricom, love pasterve i prodaju. (...) Nikoji pako pomažu se i lovom, pobijaju zecove, serne, jazavce, lisice, kune i td. I kože njihove prodaju“.⁶⁰³

Ženskim rukotvorinama trguju stanovnici slavonskih i srijemskih župa, i civilnog i vojnog dijela, Ilinaca, Slankamena, Zemuna, Strošinaca i Šarengrada. Ali i u Komarevu u 2. banskoj pukovniji žene „pletu sebi, ali i drugima, za debelu platju“.⁶⁰⁴

Naravno da je na živost trgovine uvelike utjecala kvaliteta prometnica. Trgovački putovi (ceste i rijeke) su u lošem stanju. Još 1807. godine je Demian napisao da je rijeka Sava plovna i to za brodove koji nose teret 3 – 4 000 Centa (*Zentner*). Na tom „vodenom putu“ žitarice i duhan nalaze put i to posebice iz Banata u Hrvatsku i priobalje. Ali, nažalost, okolnosti su takve da teško natovareni brodovi ne mogu uzvodno putovati uslijed niskog vodostaja i poplava.⁶⁰⁵ Zbog toga je transport roba bio skuplji, što eksplicitno navodi Martin Schwartner. Također upozorava da zbog snijega na planinama putovanje Karolinskom cestom nije uvijek moguće tijekom zime i proljeća, a niti putovanje rijekom Kupom nije posve sigurno ljeti zbog niskog vodostaja koji se tada javlja. Naime, putovanje *Karolinom* od Karlovca do Rijeke je vrlo skupo: put od Karlovca do jadranske obale je više od četiri puta kraći nego put od Szegedina do Karlovca, a puno skuplji i dugotrajniji zbog bregovitog i stjenovitog terena.⁶⁰⁶ Na problem jako loših prometnica, kako riječnih, tako i cestovnih, su upozoravali još i, već

⁶⁰⁰ HPM, 19928.

⁶⁰¹ HPM, 19935.

⁶⁰² HPM, 20881.

⁶⁰³ HPM, 20271.

⁶⁰⁴ HPM, 20741; HPM, 20694; HPM, 20737; HPM, 20910.

⁶⁰⁵ Demian, *Statistische Beschreibung. Zweyter Theil*, str. 24.

⁶⁰⁶ Schwartner, *Statistik*, 1809., str. 432 – 433.

spomenuti, *Jozefinski vojni zemljovid*⁶⁰⁷ iz druge polovice 18. stoljeća. Pišu o poplavama Save, Ilove, Drave, Orljave, ali i manjih lokalnih potoka, kada lokalni putevi i ceste postaju neprohodni. No, također ističu da su mnogi od njih loši za promet i kada nema poplave, odnosno za mokrog ili vlažnog vremena su neprohodni zbog blata. Vidimo da se stanje nije promijenilo niti za gotovo stoljeće. I ovi anketari su se osvrnuli na loše stanje prometnica. Anketar iz Jablanca u Otočkoj pukovnici piše da nema ceste do mora i da to je veliki problem, dok župnik iz Višnice iz Zagrebačke pukovnije piše da bi se vino moglo jako dobro prodavati, ali to priječe „*zločesti putovi*“.⁶⁰⁸ Doduše, stanovnici kroz čije župe prolaze veće rijeke pokušavaju iskoristiti situaciju. Skele se nalaze u župi Babina Greda u Brodskoj pukovnici, točnije „*u Šamcu je skela. Tergovina na skeli sa Bosnom znamenita je, ponajviše sa marvom, i suvim šljivama. U Šamcu se kop najbolji šljunak za glavne drumove u regimenti Brodskoj i županiji Verovitičkoj. Šamčani i Kruševčani se ladjarstvom zabavljaju, naime vuku na konjim tergovačke teretne ladje gore u Sisak, kao ladjari za Sisak, i u Zemun i Pančevo*“.⁶⁰⁹ U Donjoj Dubravi također ima „*daskarah koji od Krajinjalah po Dravi iz svoje Domovine spuščene daske prekupljuju i na kraju sela na breg dravski istovaruju*“.⁶¹⁰ Savom se trguje u Oriovcu, Kupom u Sisku. Na „*ladare*“ se nailazi i u Županji, Sobatici i Pokupskom, gdje „*brod tumbas kluku (derva) sa brodovima Kupom u Karlovac, Petrinju i Sisak u oči zime odpeljiva*“.⁶¹¹ U vezi razvoja trgovine, u novinama *Südslawische Zeitung* izlazi serija članaka naslovljena *Prijedlozi za oživljavanje domaće trgovine* sisačkih trgovaca Ivana Evandeliste Ključeca i Franje Lovrića. Za nisku razinu razvoja domaće trgovine, obrta i industrije Lovrić krivi „nedostatak kapitala, loše prometne komunikacije, različita silom nametnuta ograničenja, te nedostatak školovanih trgovaca, obrtnika i industrijalaca. Zbog toga je predložio osnivanje dviju srednjih trgovačkih škola u kojima bi budući trgovci, obrtnici i industrijalci mogli steći sva potrebna teoretska, a dijelom i praktična znanja. Takve bi se škole trebale osnovati u Karlovcu ili Zagrebu i u Slavoniji.“⁶¹²

Kada se govori o trgovini i rasprostranjenosti obrta, treba napomenuti očiglednu razliku u analiziranim krajevima. U Slavoniji, a posebice u Petrovaradinskoj pukovnici i Srijemskoj

⁶⁰⁷ *Hrvatska na tajnim zemljovidima XVIII. i XIX. stoljeća. Knjige 1 – 12* (1999 – 2009) Ur. Valentić, M., Zagreb: Hrvatski institut za povijest.

⁶⁰⁸ HPM, 20660.

⁶⁰⁹ HPM, 20298.

⁶¹⁰ HPM, 19982.

⁶¹¹ HPM, 20306.

⁶¹² Švoger, *Zagrebačko liberalno novinstvo 1848. – 1852.*, str. 381, 383.

županiji, ima najizdašnjih podataka o obrtnicima, kako njihovim „specijalnostima“, tako i brojčanom omjeru. Evo primjera: „U Tergovištu Mitrovici ima kovačah 16, kolarah 13, dervodelacah 23, stolarah 18, lončarah 4, opančarah 28, kerznarah 23, čizmarah 34, gombara 1, krojačah 40, ribarah 4, zidarah 25, kazandžiah 2, staklara 2, sudarah 7, pekarah 5“.⁶¹³ Za Vukovar je tamošnji župnik popisao: „Tergovacah veći i manji 32, Mesarah 3, Licitarah 6, Sapungjiah 7, Pekarah 5, Barbirah 6, Čurciah 53, Ribarah 68, Remenarah 22, Češljarah 6, Krojačah 38, Jambarah 4, Cipelarah 11, Čizmarah 45, Užarah 13, Tkalacah 8, Strikarah 3, Čapegjiah 28, Torbarah 13, Kolarah 10, Kovačah 12, Šeširgjiah 12, Puškar 1, Kulungjia 2, Sasler 1, Pisarah 13, Bravarah 7, Stolarah 10, Klomferah 2, Dervodelacah 5, Zidarah 2, Opančarah 84, Lončarah 57, Kazangjiah 20, Abugjiah 19 – Ukupno 628“.⁶¹⁴

Ima podataka i o cehovima u pojedinim župama, i to u Goričanu u Varaždinskoj županiji, Jastrebarskom i Sisku u Zagrebačkoj županiji i Vukovaru u Srijemskoj županiji, gdje ima čak „16 cihovah“.⁶¹⁵

Cehovi su tada imali staleško – stručnu, socijalno – karitativnu i vjersku ulogu. Isto tako, cehovski su propisi strogo određivali način rada i količinu proizvodnje, kakvoću i cijenu proizvoda, način primanja članova i naukovanja određene obrtničke vještine, pristup sirovinama i tržištu, skrb za ostarjele, bolesne i siromašne članove, ali i kažnjavanje globama ili isključivanjem zbog kršenja propisa.⁶¹⁶

Valja spomenuti još neke specifičnosti pojedinih mjesta. U Šestinama u Zagrebačkoj županiji je „*pranje celoga varoša Zagrebačkoga najveća zabava ženskoga spola*“⁶¹⁷, dok stanovnici Drage s Krka „*obadvojeg spola svaki dan iduć zaslužiti kruh u Grad Reku*“, i to najviše muškarci na posao u mlin i tvornicu papira, a žene „*gradeć smotke duhana i na rečkoj tvornici papira kerpe čisteć*“.⁶¹⁸ Riječani su i poznati „*ladjograditeljci*“⁶¹⁹, a i u/na Trsatu „*mnogo dervodelacah koji brodove za škverih ili brodovah gradilištih prigotovljavaju; kovačah gdi se kuje grozdje za brodove i sidra imade više, takoder levaonice za brodersku*

⁶¹³ HPM, 20743.

⁶¹⁴ HPM, 20906.

⁶¹⁵ HPM, 20906.

⁶¹⁶ Holjevac, *Ogulinska pukovnija*, str. 275.

⁶¹⁷ HPM, 19963.

⁶¹⁸ HPM, 19932; Riječka tvornica papira je osnovana 1828., 1845. je zapošljavala 300 radnika, te izvozila robu u Austriju, Grčku, na Levant, u Brazil, Meksiko i Indiju. Iveljić, *Banska Hrvatska*, str. 76. Anketa iz trsatske župe navodi da u toj *glasovitoj Papirnici (...)* svaki dan 200 muških i ženskih osobah posluje i za 24 sata 500 centih papira pripravi. HPM, 19938.

⁶¹⁹ HPM, 19942.

porabu“.⁶²⁰ U Strošincima u Petrovaradinskoj pukovnici rade cijenjeni nožari poznati kao *sikiraši*⁶²¹, u Glini u 2. banskoj pukovnici su žene vrsne „*krušarice, koje svakeversti kruh za prodaju peku*“.⁶²² U Rumi u Srijemskoj županiji se stanovnici bave uzgojem volova: „*Na pustarah G. Grofa Pejačevića odranjuju tergovci svake godine do 5 000 komada rogata marve, osobito volovah*“.⁶²³ U Čepinu u Virovitičkoj županiji se nalaze „*pivara i feбрика od šećera*“⁶²⁴, a pivo se kuha i u Sladojvcima. Uzgojem ovaca se bave stanovnici zagrebačkih župa Mrkopalj i Zelina, gdje „*osobito u Paukovcu više hiljadah ovacah, koje naj finiju, svili sličnu vunu daju*“.⁶²⁵ Uzgoj konja je posebno razvijen u Varaždinskoj županiji. U Dekanovcu „*konji od velike vrednosti se ovde odhranjuju po koje Taliani i Kranjci dohadjaju i velike novce ostavljaju*“⁶²⁶, u Draškovcu „*konje vrance kupuju Mađari*“⁶²⁷, a slične su ankete iz Goričana, Macinca, Podturena, Ludbrega, Toplica i župe Sveti Juraj. No, i anketa iz Ščitarjeva u Zagrebačkoj županiji navodi uzgoj konja u toj župi. Pomorstvo je, za muškarce, dominantna privredna grana u Primorju. U Kostreni „*zanat muškoga spola jest počevši već od 12. godine po moru ići*“⁶²⁸, u župi Sveti Juraj u Otočkoj pukovnici „*muški jesu većom stranom mornari po tergovačkim brodovim, drugi od njih jesu šerežani na moru na C. K. Kajičim*“⁶²⁹, a i u župi Sveti Križ (danas Križpolje, op. a.) „*narod živi ponajviše iz brodarenja*“.⁶³⁰

Mirjana Gross zaključuje da loše prometnice velikim dijelom snose krivicu što je modernizacija za neoapsolutizma ostala fragmentarna. Prometnice su ostale loše ponajprije zbog nedostatka sredstava. Radovi su se mogli financirati samo prisilnom rabotom stanovništva ili taksom za oslobađanje od te dužnosti. Popravljene ili nove prometnice brzo su se kvarile jer nije bilo novca za njihovo održavanje, a financiranje zemaljskih cesta iscrpljivalo je skromna zemaljska sredstva. Zato ne prestaju nastojanja da se najvažnije ceste proglase državnima i da budu financirane dotacijom iz državnog erara i državnih fondova.⁶³¹ I Hugo Brachelli decidirano navodi uvjete koji doprinose razvijenosti, među kojima prometnice

⁶²⁰ HPM, 19938.

⁶²¹ HPM, 20737.

⁶²² HPM, 22022.

⁶²³ HPM, 20913.

⁶²⁴ HPM, 20428.

⁶²⁵ HPM, 20304.

⁶²⁶ HPM, 19991.

⁶²⁷ HPM, 19992.

⁶²⁸ HPM, 19926.

⁶²⁹ HPM, 20852.

⁶³⁰ HPM, 20831.

⁶³¹ Gross, *Počeci*, str. 229 – 230.

imaju važnu ulogu: klimu, prirodni položaj, karakter stanovnika, broj škola, kapital i komunikacijska sredstva.⁶³²

Trgovina u krajevima obuhvaćenim Statističko – topografskim upitnicima Banskoga vijeća se najvećim dijelom svodila na trampu ili prodaju proizvoda koji se proizvode u vlastitom domaćinstvu, i to u okviru vlastite župe. No, ima i onih slučajeva kada trgovci s robom idu i izvan njenih granica. Na tim putovanjima su zasigurno dolazili u doticaj s ljudima s kojima nisu dijelili isti jezik, socijalni status ili narodnu pripadnost. Dolazili su pritom i u doticaj s osobama čiji su proizvodi drugačiji, ponekad čak i vrsniji od njihovih. Može se pretpostavljati na koji je način to utjecalo na njihovu samopercepciju – je li ih motiviralo da se i sami usavršavaju u poslu, da postaju još povezaniji s vlastitom sredinom ili da traže nove putove za bolji život. U svakom slučaju, koliko god su naša sela sredinom 19. stoljeća bila autarkična, ne smije se zaboraviti da u svakom od njih ima ljudi koji se kreću i izvani tih sredina i pri povratku donose vijesti. Ti ljudi i te vijesti su služili kao prozor u drugu, možda i drugačiju, sredinu. Možemo samo pretpostavljati koliki sve elemente materijalne i nematerijalne kulture su preko njih stigli u selo. A s druge strane, i oni su u tim „stranim“ krajevima pronosili vijesti o životu u vlastitoj sredini. Uglavnom, tim bi se trgovcima trebalo odati počast, jer su često bili jedini koji se kreću izvan vlastite župe i na taj način preuzimaju funkciju glasnika. Možda ti njihovi proizvodi nisu bili toliko dobri da se uspijevaju prodati, no njihova putovanja su važna jednako kao i djelatnosti zbog kojim odlaze na put.

4.1.2.3. Poljodjelstvo

U prethodnim se poglavljima ustanovilo da je glavna djelatnost sredinom 19. stoljeća poljoprivreda. U nastavku će se opisati i analizirati one grane ove djelatnosti koje anketari ističu u većem broju listina.

4.1.2.3.1. Vinogradarstvo

Jedna kultura „prkosi“ čak i neplodnoj zemlji, od primorskih predjela, preko središnje Hrvatske, sve do Slavonije, uključujući i civilni i vojni dio. Riječ je o vinogradarstvu.

⁶³² Brachelli, *Statistik*, str. 104.

U primorskim krajevima je tlo neplodno, a klimatski uvjeti nezahvalni za poljodjelstvo. No ipak, u Kostreni je „vino mnogo glasovito“⁶³³, u trsatskoj župi se „osobito obdelavaju vinogradi“⁶³⁴, u Dramlju se proizvodi „vino dobro i belo i černo“⁶³⁵, dok hreljinski župnik drži kako „vino je jedini proizvod, na koga bi ovdašnji stanovnici računati mogli“.⁶³⁶

O bavljenju vinogradarstvom pišu župnici iz svih županija. Iz Srijemske županije dolaze zapise iz župa Novak, Banovci, Čerević, Gibarac, čije je „na glasu cerno i belo vino“⁶³⁷, Ilok, Irig, Mikluševci i Tovarnik. U Požeškoj županiji se ističe uzgoj vinove loze u župama Brestovac, gdje „u berdih vino, ponajviše cerno, dobro i dosta plodi“⁶³⁸, Kutjevo i Velika, a u Virovitičkoj u Aljmašu, Špišić Bukovici, čije je vino „dobre versti“⁶³⁹, Trnovi i Valpovu. Iz Zagrebačke županije dolaze slične anketne listine, i to iz Bedenice, gdje rodi „vino u znamenitoj kolikoći i kakvoći“⁶⁴⁰, Jastrebarskog, Markuševca, Šestina, Svete Nedelje, Pribića, Petrovine i Moravča, čije „gorice t.j. vinogradi dobro zarađuju i pomno pazese“.⁶⁴¹ Vino iz Peščenice je „jako“⁶⁴², dok su ona iz „Plešivice“ – „glasovita“⁶⁴³. Na dobrom glasu su, prema anketarima, i vina iz Vugrovca i Vivodine, jer „i u Kranjskoj glasovito vino Vivodinsko“ je.⁶⁴⁴ Iz Varaždinske županije dolaze podaci iz Bedekovčine, prema kojim se tamo „obradjuju vinogradi kojih proizvod kolikoće srednje i gde vrlo malen, ali kakvoće dobre“⁶⁴⁵, u Bednji ima „vinogradah u izobilju, tako da se neće u celoj župi mozebit jedna kuća bez vinograda naći, buduć cela ova župa iz berdah i brežuljkah sastojise“⁶⁴⁶, a u župi Jalžabet se uzgaja „vino najbolje i cerno“.⁶⁴⁷ U Klanjcu „vinograd imade svaka kuća“ koji „osrednje vino davaju“.⁶⁴⁸ Županija Križevačka općenito je bogata vinogradima, o čemu pišu župnici iz župa Glogovnice, Kalnika, Osekova i Ludbrega. Anketar iz Gornje Jelenske ističe kako „vino po berdima različitima rodi vrlo dobro i osobita pomoć jest za žitelje ovdašnje“⁶⁴⁹, a onaj iz

⁶³³ HPM, 19926.

⁶³⁴ HPM, 19938.

⁶³⁵ HPM, 19940.

⁶³⁶ HPM, 19929.

⁶³⁷ HPM, 20926.

⁶³⁸ HPM, 20701.

⁶³⁹ HPM, 20389.

⁶⁴⁰ HPM, 20672.

⁶⁴¹ HPM, 19997.

⁶⁴² HPM, 19969.

⁶⁴³ HPM, 20307.

⁶⁴⁴ HPM, 19968.

⁶⁴⁵ HPM, 20687.

⁶⁴⁶ HPM, 20666.

⁶⁴⁷ HPM, 20680.

⁶⁴⁸ HPM, 20684.

⁶⁴⁹ HPM, 21593.

Koprivnice da stanovnici „*vinograde marljivo razdelavaju, zato sve s dobrim vinom rode*“.⁶⁵⁰ Vinogradarstvo je rašireno i u Vojnoj krajini. Iz banskih pukovnijskih dolaze popunjene ankete, i to iz Bučice, „*gdje osobito lepi i uzvišeni breg Viniverh na kojem lepi vinogradi nalazese, drugi Vinica zvani na kojem šuma lepo vsakojačkim dervjem nalazise i tretje Jesen zvani breg na kojem drobno vino raste*“⁶⁵¹, i Sunje, na čijem „*berdu u Stazi selu, (...) mnogi vinogradi nalaziju se*“.⁶⁵² Župnik iz Virja iz Đurđevačke pukovnije piše da „*mesto ovo poseduje i velik prostor vinogradah iz kojeg se na godinu 8 do 10,000 akarah vina (...) dobiva*“.⁶⁵³ Prema pitomačkom župniku „*u Pittomačkoj župi imade svaka kuća svoj vinograd i to od veće strani od černoga tersa*“, a „*berdo Aršan odlikuje se od svih drugih, dapače od svih u čitavoj Gjurgjevačkoj Regimenti pervo zauzima mesto*“.⁶⁵⁴ U Srijemu, u Dolini Ljudevita u Petrovaradinskoj pukovnji, „*žitelji ovdašnji obojega spola bave se isključivo o obradjivanju vinogradah*“⁶⁵⁵, a slično je i u obližnjim župama, u Svetomu Roku i Tvrđavi Petrovaradinskoj, gdje „*svi se uglavnom bave vinogradarstvom, pa vinom trguju za žitak*“.⁶⁵⁶ Doduše, negdje su stanovnici „*nemarni*“, pa su vinogradi propali, poput onih u sisačkoj župi⁶⁵⁷, u Josephstahlu/Munjavi u Ogulinskoj pukovnji, za koje „*starci pripovedaju da pred 50 godinah lipi vinogradi su se mogli videti, koji ne radi oštroće podneblja, već iz same linosti graničarske jesu propali*“⁶⁵⁸, a na dodatan trud upozorava i župnik iz ne jako udaljenoga Generalskog Stola, čije bi vino „*uz više truda moglo postati glasovito*“.⁶⁵⁹

O vinogradarstvu piše i Imbro Ignjatijević Tkalac. Uviđa da bi vino moglo, uz toliku rasprostranjenost vinograda, boljim radom i marom lagano postati naš „*najdragocjeniji proizvod*“. Hrvatsko vino vrlo je opojno i jako, ali vrlo ugodna okusa i dobro se drži. Ta dobra svojstva imaju sva hrvatska vina. No ona su pokvarena nebrižnom obradom vinograda i katkad manjkavom brigom u berbi. Različite vrste loze zajednički su pomiješane, dobre i loše, one koje rode rano i one koje rode kasno, a pored toga u samovoljnoj i često preranoj berbi

⁶⁵⁰ HPM, 21626.

⁶⁵¹ HPM, 20750.

⁶⁵² HPM, 21934.

⁶⁵³ HPM, 22038.

⁶⁵⁴ HPM, 22076.

⁶⁵⁵ HPM, 20739.

⁶⁵⁶ HPM, 20740.

⁶⁵⁷ HPM, 20247.

⁶⁵⁸ HPM, 21638.

⁶⁵⁹ HPM, 21646.

nije odvojeno nezrelo i trulo grožđe od zreloga i zdravoga. Tome se još pridružuje loše podrumarstvo, što vinu jako snižava vrijednost.⁶⁶⁰

Već citirani autori, Csaplovics i Demian, su se također osvrnuli na vina iz naših predjela. Csaplovics prenosi pisanje „apotekara“ iz Petrovaradina, Franza Schamsa, iz 1816. godine o srijemskim vinima: „Ugarska vina zasigurno zauzimaju među svim drugim vinima iz Monarhije, možda i u cijeloj Europi. Njihov sladak, bogat okus ugodne arome izmami često preuranjen užitak, koji strancu nerijetko načini glavu težu od nogu“.⁶⁶¹ I dok se sadnice vinove loze se u Srijemu „njeguju s puno brige i truda, ali i stručnosti, istovremeno se jako malo i uopće ljudi ne razumiju u poboljšanje kvalitete vina u podrumima.“⁶⁶² Demian kaže da je najbolje vino iz karlovačkih brda, gdje je car Probus još 276. godine sa svojim vojnicima zasadio prve trsove vinove loze, koje je donio iz Grčke. Tu se uzgaja i crveno i bijelo vino; crveno karlovačko vino je strašno jako, dok je bijelo karlovačko vino bogatog okusa, ali nije toliko jako kao crveno.⁶⁶³ I on upozorava na neznanje čuvanja vina: „Srijemska vina su najbolja kada odstoje tri do četiri godine, poslije šest godina se izgubi njihov ugodan okus i ono postaje oporo i gorko.“⁶⁶⁴

Iz svega ovoga, a treba imati na umu da niti jedna obrađena anketa ne spominje čuvanje obranog grožđa, kao niti tehnike obrade vinograda već dobro poznate u Europi, evidentno je da su problemi naših seljaka nepoznavanje tehnika obrade trsova i baratanje plodovima.

O tome govore i pisma iz krajeva gdje se obrađuju vinogradi koja stižu *Listu Društva gospodarskoga hervatsko – slavonskoga* 1850. godine, tj. istovremeno s Anketom. Josip Tušek, župnik u Sladojevcima, piše: „Za vinograde bilo bi najbolje i najprobitačnije, da se s vincelirima obradjuvaju. (...) Vinceliri treba da su uvežbani ljudi, da dobro znadu, kako se vinograd sadi, iz škole presadjiva, okopava, reže i čisti, treba da verst vinove loze dobro poznaju, i da znadu, koja verst bolje na koje mesto prispeva, bolesti njihove, (...), što sve treba vinskome panju, da bolje rodi i ukusno vino dade.“⁶⁶⁵ Sličnog je stava i Stepan Tolvajčić, župnik u Martinskoj Vesi: „Valjalo bi da svatko vinograde jednako reže, koli, veže, kopa, prekapa, čisti od trave i drača, nevaljale prikranke kida, u vreme rezanja bradušje od korenja odtergava pa kad bi zrelo bilo, onda bere, i to po lepom vremenu, pak plesnivo i

⁶⁶⁰ Tkalac, I. I. (2004) *Hrvatsko gospodarstvo sredinom 19. stoljeća: izvještaju carsko – kraljevskom ministarstvu u Beču*. Zagreb: Dom i svijet, str. 62.

⁶⁶¹ Csaplovics, *Slavonien*, str. 144.

⁶⁶² Ibid., str. 148 – 150.

⁶⁶³ Demian, *Statistische Beschreibung, Zweyter Band*, str. 103 – 104.

⁶⁶⁴ Demian, *Statistische Darstellung, Erster Theil*, str. 495.

⁶⁶⁵ *List Društva gospodarskoga hervatsko – slavonskoga*, str. 156.

gnjilo groždje odabira na stran, k tomu pako svaki i slednji posudje svoje vinsko u najvećoj čistoći i snagi derži, kako voža nimalo dalu nepovoljne imala nebi. Voža da je čisto obrana i suha, kad bi u nju mošt ulivao.“⁶⁶⁶

Isto kao što je prikazano s produkcijom žitarica, treba vidjeti koliko je 1851. godine iznosila proizvodnja vina u našim pokrajinama, te ju valja usporediti s proizvodnjom u ostatku Monarhije. Analizu je donio Hugo Brachelli, a količine proizvedenog vina su izražene u mjeri *niederösterreich Eimer*⁶⁶⁷:

Tablica br. 7: Količina proizvedenog vina 1851. godine:

POKRAJINA	KOLIČINA PROIZVEDENOG VINA (n. E.)
Donja Austrija	1 977 600
Gornja Austrija	200
Štajerska	1 366 300
Koruška	1 400
Kranjska	353 000
Primorje	710 300
Tirol i Vorarlberg	825 000
Češka	50 000
Moravska	565 300
Bukovina	200
Dalmacija	1 200 000
Lombardija	2 250 000
Venecija	3 526
Ugarska	18 582
Srbija i Banat	4 341 000
Sedmogradska	1 560 000
Hrvatska i Slavonija	3 608 000
Vojna krajina	686 500

Izvor: Brachelli, H. F. (1857) *Statistik der Österreichischen Monarchie*. Wien, str. 83.

Prema njemu, Hrvatska i Slavonija je, uz Srbiju i Banat, najproduktivnije područje u Monarhiji. Povežu li se izračuni o proizvedenim žitaricama i proizvedenom vinu s ukupnom količinom obradivog zemljišta (izražene u mjeri *oesterr. Jochen*), dolazi se do sljedećih iznosa:

⁶⁶⁶ Ibid., str. 160.

⁶⁶⁷ Jedna *Eimer* je iznosila 56,589 litara. Prema: Herkov, *Mjere*.

Tablica br. 8: Količina obradivog zemljišta:

POKRAJINA	ORANICE	VINOGRADI	UKUPNO OBRADIVO ZEMLJIŠTE
Hrvatska i Slavonija	889 661	57 110	2 925 259
Vojna krajina	1 378 871	48 257	4 621 607
Donja Austrija	1 393 528	78 856	3 246 348
Gornja Austrija	731 360	27	1 901 887
Salzburg	119 218	nema podataka	1 001 336
Štajerska	727 386	54 644	3 596 995
Koruška	238 168	114	1 587 997
Kranjska	237 625	16 711	1 654 062
Primorje	241 448	32 215	1 297 131
Tirol i Vorarlberg	280 680	60 857	3 209 002
Češka	3 888 883	4 466	7 766 338
Moravska	1 954 103	41 652	3 725 398
Šleska	410 352	nema podataka	848 531
Galicija	5 551 456	nema podataka	11 932 778
Bukovina	1 258 872	30	1 330 590
Dalmacija	244 342	168 797	2 143 367
Lombardija	1 238 714	134 404	2 693 441
Venecija	1 079 924	26 024	3 932 291
Ugarska	10 103 030	429 089	26 644 719
Srbija i Banat	2 495 430	74 503	4 592 077
Sedmogradska	2 161 345	46 089	8 261 255

Izvor: Brachelli, H. F. (1857) *Statistik der Österreichischen Monarchie*. Wien, str. 75.

Tablica br. 9: Udio obradivog zemljišta:

POKRAJINA	ORANICE (%)	VINOGRADI (%)
Hrvatska i Slavonija	30.41	1.95
Vojna krajina	29.83	1
Donja Austrija	42.92	2.43
Gornja Austrija	38.45	0.0014
Salzburg	11.9	nema podataka
Štajerska	20.22	1.52
Koruška	15	0.007
Kranjska	14.36	1
Primorje	18.6	2.48
Tirol i Vorarlberg	8.74	1.9
Češka	50	0.05
Moravska	52.45	1.1
Šleska	48.3	nema podataka
Galicija	46.5	nema podataka
Bukovina	94.6	0.002
Dalmacija	11.4	7.87
Lombardija	46	5
Venecija	27.46	0.6
Ugarska	37.9	1.6
Srbija i Banat	54.34	1.62
Sedmogradska	26.16	0.5

Prema: Brachelli, H. F. (1857) *Statistik der Österreichischen Monarchie*. Wien, str. 75.

Iz ovih podataka proizlazi da je na oranice i vinograde otpadalo oko 32 % obradivog zemljišta. Poveže li se to s činjenicom da je velika većina stanovnika tada živjela od poljodjelstva – i tu leži jedan od razloga siromaštva puka. Vinogradi su doista posvuda po Hrvatskoj rasprostranjeni, a i u usporedbi s drugim zemljama Habsburške Monarhije, u samom su vrhu po količini proizvedenog vina, no problem je njegovo čuvanje i oplemenjivanje. Drugim riječima, i na ovom se primjeru ogleda visok stupanje neobrazovanosti tadašnjeg seljaka.

4.1.2.3.2. Voćarstvo

Uzgoj voća je posebno raširen u Slavoniji i Srijemu. U župi Orahovica u Virovitičkoj županiji „najbolje voće raste i stime žitelji ovdašni veliku Tergovinu rade (...) Rakie množina i to najbolje se ovde prodaje“⁶⁶⁸, a bršadinski župnik iz Srijemske županije piše da „negda je

⁶⁶⁸ HPM, 21364.

bilo na glasu voche Bershadinsko koje su stari nasadili“.⁶⁶⁹ U Oriovcu u Gradiškoj pukovnji je slična situacija: „*Šljive od kojih u Oriovcu i Cigleniku gde su velike pecare do 5000 akovah rakie od 10 do 15 gradih, a od ove do 2000 akovah od 20 do 22 greda izpeče se svake skoro godine, kako takoder sladke šljivovice više hiljadah Rosaglio koja se na sve strane svita razšilja*“.⁶⁷⁰ Šljive se uzgajaju i koriste za proizvodnju i potom prodaju rakije i u Velikoj u Požeškoj županiji, Mitrovici u Petrovaradinskoj pukovnji, Iloku, Irigu i Banovcima u Srijemskoj županiji, te Piškorevcima, Semeljcima i Trnovi u Virovitičkoj županiji. Župnik iz Babske župe iz Srijemske županije piše da se tamošnja rakija zove „komovica“, koja je „*Bačvarima najmijije pitje, mnogi novac njima ovdi u Babskoj za istu Rakiu ostaje*“, te dodaje da ima „*osobito šljivah tako da iz prostrane Bačke ovamo kola za kolama dolaze*“, ali i „*šljive, črešnje, kruške, jabuke kupuju i do Zemuna i Tise odvoze*“.⁶⁷¹ U župi Gorjan u Virovitičkoj županiji se, uz šljive, uzgajaju i „*jabuke srdčike i kruške nikoljače*“, koje „*jesu na najvišoj ceni*“.⁶⁷²

4.1.2.4. Druge kulture

Ovisno o kraju i geografskim uvjetima, lokalno stanovništvo se bavilo još nekim kulturama: uzgojem dudovog svilca, duhana, kestena i žira.

a) Uzgojem dudovog svilca se bave u slavonskim župama Orahovica, Oriovac, Ilok, Irig, gdje se nalazi i „*dudarska škola s 3 000 dudova za sađenje*“⁶⁷³, župi Crkvena u Križevačkoj županiji, te u krajiškim župama Sunja u 2. banskoj pukovnji, Đurđevac, Ferdinandovac, Virje i Pitomača u Podravini. No, niti jedan od tih anketara posebno ne ističe uzgoj svile u svojoj župi kao izniman izvor zarade.

Detaljnu analizu razvoja svilarstva u Provincijalu i Vojnoj krajini je donio Alexander Buczynsky u članku *Razvoj svilarstva i proizvodnja svile u Hrvatskoj*. Drži da je za razvoj svilarstva u Hrvatskoj bitna merkantilistička i kameralistička praksa bečkoga dvora. Uzgoj te kulture bio je jeftin, a od prodaje proizvoda se moglo dobro zaraditi. Većina proizvedene svile se prodavala u Europi, pod imenom ugarske svile, a bila je „jača, teža i trajnija“ od francuske

⁶⁶⁹ HPM, 20936.

⁶⁷⁰ HPM, 27677.

⁶⁷¹ HPM, 20917.

⁶⁷² HPM, 20257.

⁶⁷³ HPM, 20923.

i talijanske svile.⁶⁷⁴ Dapače, Martin Schwartner je istaknuo da je manufaktura svile u Bjelovaru čuvenija od peštanske, te smatra da se u cijeloj ugarskoj ne proizvodi svila koja se po udobnosti može usporediti s onom iz Srijema.⁶⁷⁵ Svilarstvo je u našim krajevima napredovalo do 1848. godine. Daljnji udarci su bili bolest dudova svilca 1855. godine te gubitak Lombardije, u kojoj se prerađivalo i proizvodilo 90 % hrvatske svile (1859.).⁶⁷⁶

b) Uzgojem duhana bave se u župama Virje u Đurđevačkoj pukovnici, gdje „*duhan je naš seljanin sejao nekoliko godina samo u svoju porabu i što je najgorje, karnaut zvani, nu od neke godine opažuju i za bolju verstu duhana „dugi duhan“ sklonuti namerava. Put kolika bi korist našem seljaninu odonuda proisteći mogla, hoteći se latiti obradivanja pokazao je najprije našem svetu nakamenutu jarec (...) Tatar, nu osim gospodara Petra Juranića, koi ga svake godine za 50 centih proizvodja (...)*“⁶⁷⁷, ali i u Provincijalu, i to u župi Velika u Požeškoj županiji, gdje „*što se duvana tiče vrlo umiu ljudi ovi baratanje o njemu, i verlo dobrog, i po tom glasovitog duvana proizvode (...) od ovog proizvoda seljani velike koristi imadu*“⁶⁷⁸, te u Varaždinskoj županiji, odakle o toj kulturi pišu ankete iz župa Dekanovec, čiji stanovnici „*osebujnim načinom obdelaju ovde duhan dvojeverstni dugi i kratki*“⁶⁷⁹, Goričan, Podturen, Sobatica, gdje raste „*duhan dugi Balovski, koj je najbolji u Medjumurju*“⁶⁸⁰, i Sveti Juraj.

Zanimljivo je navesti dva oprečna stava o kvaliteti duhana: Rudolf Bićanić Požegu naziva „središtem najboljeg rajona za proizvodnju duhana u Hrvatskoj“, a odakle se izvezio u Italiju⁶⁸¹, a s druge strane, Schwartner piše da duhan koji se uzgajao u Požegi nije bio vrhunske kvalitete, ali da zato na „Muranu, poluotoku između Drave i Mure“ (u Međimurju, op. a.), rastu najveći listovi duhana koje je u životu vidio.⁶⁸²

c) Trgovinom kestenima se bave stanovnici Varaždinske županije, odnosno stanovnici župa Ivanca i Toplica, ali i Orahovice u Virovitičkoj županiji, gdje „*šuma je plodna s kestenjem*

⁶⁷⁴ Buczynsky, A. (2001) Razvoj svilarstva i proizvodnja svile u Hrvatskoj, *Povijesni prilozi*, Vol. 21, No. 21, str. 171 – 180.

⁶⁷⁵ Schwartner, *Statistik*, 1809., str. 375 – 378.

⁶⁷⁶ Buczynsky, *Razvoj svilarstva*, str. 171 – 180.

⁶⁷⁷ HPM, 22038.

⁶⁷⁸ HPM, 20877.

⁶⁷⁹ HPM, 19991.

⁶⁸⁰ HPM, 19770.

⁶⁸¹ Bićanić, *Doba manufakture*, str. 60.

⁶⁸² Schwartner, *Statistik*, 1809., str. 336.

*tako da čitava Bačka i Banat ovamo dolazi takovog kupovat, izvan toga više hiljada kolah se ga u Osek odveze“.*⁶⁸³

d) Neke su šume bogate žirom, koji se koristi za tovljenje svinja, a potom njihovu prodaju. O tome ima vijesti iz Slavonije i Srijema (Bošnjaka, Oriovca, Morovića, Iriga, Orahovice, Veliskovaca, Jankovaca, Šida) te središnje Hrvatske (Lovrečine, Ludbrega, Siska, Svete Nedelje, Virja).

e) Za kraj ovoga poglavlja treba spomenuti još nekoliko primjera iskorištavanja resursa koje su komparativna prednost tih župa. U župi Babskoj u Srijemskoj županiji su izvor novca i pčele, u nedalekom Iloku ima puno maka, koji stanovnici prodaju „Čivatima“⁶⁸⁴ (Židovima, op. a.), u gorskokotarskoj župi Bosiljevu „*ima i kuna kojih koža se pod veliku cenu prodaje*“⁶⁸⁵, dok u Brušanima „*nekoji (...) pobijaju zecove, serne, jazavce, lisuce, kune i kože njihove prodaju*“.⁶⁸⁶

Pokuša li se sumirati podatke iz ove dokumentarne zbirke i grupirati ih po krajevima, doći će do problema zato što listine iz svih krajeva nisu popunjavane istom preciznošću te ne donose istovrsne podatke preko kojih bi mogli pratiti stupanj rasprostranjenosti i razvijenosti određene gospodarske grane ili aktivnosti po pukovnijama i županijama.⁶⁸⁷ Dapače, podaci

⁶⁸³ HPM, 20364.

⁶⁸⁴ HPM, 20271.

⁶⁸⁵ HPM, 20288.

⁶⁸⁶ HPM, 20925.

⁶⁸⁷ Bilo bi zanimljivo izraditi statistiku pojedinih zanimanja po krajevima, no anketni materijal istraživačima to naprosto ne dopušta. Naime, u metodološkom pogledu, podaci koje u listine upisuju svećenici o zanimanjima župljana nisu uvijek precizni, odnosno anketari ne odgovaraju uvijek eksplicitno na postavljena pitanja. Stoga je takve rezultate nezahvalno obrađivati. Kao primjer može poslužiti Varaždinska županija. Od 77 župa, čak 36 župnika nije dostavilo popise obrtnika, već stanje opisuju riječima poput „ima dosta raznih zanatlija“, „ima raznih majstora za vlastite potrebe“, „svi slabi“ i sl. Od anketa koje donose brojčane podatke, u toj je županiji najviše kovača (222), s tim da tri listine pišu da je u župi kovača ima „do 10“, „do 20“ ili naprosto „dosta“. Kovače slijede tkalci, kojih je pobrojano 117, no i uz njih se vežu opisi „nekoliko“, „dosta“, „više“, „mnogo“ i „do 20“, koje su svećenici dostavili umjesto brojčanih iznosa. Drvodjelaca ima 101, ali također uz opasku da nekoliko anketa ne donosi konkretan broj drvodjelaca, već im brojnost opisuje izrazima „dosta“, „više“ i „do 30“. No, jesu li to izučeni ili samouki majstori? Uglavnom, takva je situacija sa svim zanimanjima u svim krajevima obuhvaćenih anketom, a ti podaci ne samo da ne daju „vjernu“ sliku o obrtništvu, već ju zamagljuju, ali i otvaraju brojna pitanja i nedoumice. Jedno od njih je pitanje o „preklapanjima“ zanimanja – rade li zanatlije popisane kao drvodjelci, kovači, stolari, lončari ili neki drugi isključivo taj posao ili uz njega odlaze raditi i poljodjelske poslove? Također se postavlja pitanje odlaze li trgovati svojim proizvodima, a nisu navedeni kao trgovci. Što je sa ženama? Samo 27 anketa iz Varaždinske županije je navelo da se žene bave pređenjem i šivanjem. Znači li to da su u ostalim župama posve neproduktivne? Ili svakodnevno obavljaju i poslove u polju i

koji su istovrsni za sve anketom obuhvaćene krajeve su siromaštvo, nerazvijenost obrtništva i bavljenje vinogradarstvom. Naravno da ima izvora iz sredine 19. stoljeća koji pišu o poduzetničkim poduhvatima građanstva i situaciji u manufakturama i tvornicama, ali to nije tema ovoga rada. Svećenici – anketari obavještavaju o tradicijskom društvu koje obitava u krajevima koji se čine daleko od onoga što se danas smatra modernizacijskim tokovima, pritom naglašavajući specifičnost svoje župe. No, upravo te posebnosti svakoga kraja su omogućavale stanovništvu da se uključe u trgovinu njima, bilo vinom, voćem ili nečim trećim. U primorskim krajevima je ta neplodnost tla orijentirala muškarce bavljenju pomorstvom. Tlo je najvećim dijelom škrto, a klima hladna i u Ličkoj, Ogulinskoj i Slunjskoj pukovniji, pa su stoga tamošnji stanovnici okrenuti trgovini kožom životinja koje ulove, trgovini jednostavnim drvodjelskim proizvodima, jer su ti krajevi tada još gusto pošumljeni, i ribom koju love u lokalnim rijekama i potocima. S druge strane, slavonske i srijemske pukovnije imaju plodno tlo, pa se tamo ljudi bave poljoprivredom, uzgojem voća i vinove loze. Đurđevačka pukovnja se, pak, ističe uzgojem dudova, duhana i ispiranjem zlata. S druge strane, što se župa iz civilnog dijela tiče, Zagrebačka županija ima svoje specifičnosti s obzirom radi li se o gorskokotarskom području ili njenom sjevernijem dijelu. Dio koji spada pod Gorski kotar nastanjuju posebno dobri drvodjelci, a bave se i trgovinom do Rijeke i primorskih krajeva, a sjeverniji dio županije je dosta bogat rudama. Varaždinska županija je plodna, te se tu uzgajaju vinova loza i duhan u znatnijoj količini. Tamošnje su šime bogate kestenima. Također se spominju nalazišta soli, kamene rude, željeza i zlata, a od djelatnosti se ističu kao jako dobri drvodjelci i tkalci, te uzgoj konja. U slavonskim županijama se stanovnici bave vinogradarstvom, ribolovom i uzgojem voća i dudova. U Požeškoj županiji se uzgaja i duhan, te iskapaju rude, a iz Virovitičke se izvoze kesteni.

Sistematizirano, situacija prema županijama i pukovnijama je sljedeća:

vinogradu? Što je sa samoukim majstorima – jesu li i njih župnici popisivali kao obrtnike ili ne? Uglavnom, samo preko primjera sedamdesetak anketnih listina iz Varaždinske županije na vidjelo izlaze problemi prikaza brojčanih pokazatelja prikaza zanimanja. Na temelju tako nepreciznih brojčanih podataka je nemoguće izraditi točnu raspodjelu, jer bi konačni izračuni davali netočne iznose.

Tablica br. 10: Djelatnosti – posebnosti krajeva:

IME KOTARA, ŽUPANIJE ILI PUKOVNIJE	POSEBNOSTI KRAJA
Kotarovi Bakarski, Riječki i Vinodolski	vinogradarstvo, ribolov, pomorstvo, brodogradnja, tvornici papira u Rijeci, trgovina
Križevačka županija	vinogradarstvo, uzgoj dudovog svilca, ispiranje zlata, trgovina
Požeška županija	vinogradarstvo, voćarstvo, uzgoj duhana, trgovina
Srijemska županija	vinogradarstvo, voćarstvo, uzgoj dudovog svilca, uzgoj volova, trgovina
Varaždinska županija	vinogradarstvo, uzgoj konja, duhana i keštena, rudarstvo, ispiranje zlata, trgovina
Virovitička županija	vinogradarstvo, voćarstvo, uzgoj keštena, ribolov, ispiranje zlata, pivovara i šećerana, trgovina
Zagrebačka županija	vinogradarstvo, uzgoj ovaca, rudarstvo, trgovina
1 i 2. banska pukovnija	vinogradarstvo, ribolov, rudarstvo, trgovina
Brodsko-pukovnija	trgovina
Đurđevačka pukovnija	vinogradarstvo, uzgoj dudovog svilca i duhana, ispiranje zlata, trgovina
Gradiška pukovnija	voćarstvo, ribolov, trgovina
Lička pukovnija	ribolov, rudarstvo, trgovina
Ogulinjska pukovnija	trgovina
Otočka pukovnija	trgovina
Petrovaradinska pukovnija	vinogradarstvo, voćarstvo, ribolov, trgovina
Slunjska pukovnija	trgovina

U svim se krajevima nalaze i „samouki zanatlije“, koji rade za zadovoljavanje vlastitih potreba i za prodaju proizvoda ili usluga u okviru župe. Isto tako, u svim se krajevima ljudi bave obrađivanjem polja, a intenzitet i uspjeh ovisi o ekološkim uvjetima.

Budući da je cilj Statističko – topografskih upitnika Banskoga vijeća bio sastaviti hrvatsku inačicu *Staatskunde*, kakvu je sliku hrvatskih zemalja anketni materijal donio? O kakvim resursima govori? Nažalost, anketa donosi sliku sveprisutnog siromašnog i neukog stanovništva i nerazvijene privrede. Drugim riječima, svjedoči o zaostalosti zemlje. Možda je upravo zato anketni materijal odbačen – naprosto nije donio podatke kakvima su se naručitelji djela nadali i kakve su priželjkivali. Proizlazi da modernizacije u obuhvaćenim krajevima gotovo da i nema, te da je narod uglavnom neuk, siromašan i da živi dan za danom.

Najjednostavnije rečeno, Foucaultov „trokut“ stanovništvo – teritorij – bogatstvo je izostao. Članovi Banskoga vijeća su (vjerojatno) očekivali drugačije podatke – one na temelju kojih bi mogli napisati hrvatsku inačicu djela *Staatskunde*. No, činjenica je tada anketni materijal bio odbačen, nikako ne smije značiti da je on bezvrijedan povijesni izvor, pogotovo za vrijeme kada nisu učestali izvori koji opisuju vrijeme i prostor „odozdo“.

4.1.2.5. Osobine stanovnika

Slika koju pružaju anketari o osobinama svojih župljana su dvojaki – oni su i lijeni i *aljkavi*, ali i marljivi i vješti majstori. Ta oprečnost u poimanju se odnosi na sve krajeve zahvaćene anketom. No, treba upozoriti da takav oprečan doživljaj ljudi naših krajeva nalazimo i kod drugih onovremenih autora, ali i da takvi prikazi nisu svojstveni samo za stanovnike ovih područja. O tome se više pisalo u prethodnim poglavljima, kada se govorilo o subjektivnosti autora i stvaranju slika o (stranim) kolektivima.

Riječki anketar ima samo riječi hvale za svoje župljane, tamo „*okolica bregovita i kamenita s neumornim nastojanjem težakah proizvodi dobro vino, pšenica, ječma, hajde, kukuruza i svake versti sočiva*“.⁶⁸⁸ Marljivost puka je istaknuta i u anketama iz Zlobina iz Zagrebačke županije, Koprivnice i župe Lovrečina iz Križevačke županije, župa Sveti Juraj i Sobatica u Varaždinskoj županiji, Šarengrada iz Srijemske županije i Feričanaca iz Virovitičke županije, gdje je ta marljivost rezultirala „*velekrasnim proizvodima rukotvornim*“.⁶⁸⁹ Posebno marljivost žena naglašavaju župnici uz krajiških župa, i to Bebrine iz Gradiške pukovnije i Josephstahla/Munjave iz Ogulinske pukovnije. Budući da su muškarci zbog vojne obveze često bili izvan doma ili su bili obogaljeni i nesposobni za rad, često je sav posao pao na leđa žena.

No, u župama gdje žive stanovnici različitih vjeroispovijesti i narodnosti, župnici uočavaju razlike. Takva je situacija u Pribiću u Zagrebačkoj županiji, gdje „*muškarci su u svemu leni da u okružju cele župe nije lahko naiti domorodnoga koi bi znao dobar plug načiniti, a kamoli što drugoga – Krainci rade sve!*“⁶⁹⁰, pri čemu se kategorija „Krainci“ odnosi na ljude iz Kranjske, u Daruvaru u Požeškoj županiji, gdje „*fabrika stakla u Ivanovom polju napomenuti se ima, gde Nemci i Česi posao obavljaju*“, a „*glede Čehah da kod njih svaka kuća skoro*

⁶⁸⁸ HPM, 19942.

⁶⁸⁹ HPM, 20356.

⁶⁹⁰ HPM, 20301.

zanatlika jest“.⁶⁹¹ U Babskoj župi u Srijemskoj županiji „ima i tkalaca Slovaka, koji umešno svoj posao tvore“. Tamo također stanovnici „većom stranom jesu umešni dervodelci, osobito Slovaci ovde jesu versti majstori kuća i staja sa terskom ili rogačom lepo pokrivati“. ⁶⁹² U susjednom Novaku „marljivo rade osobito Slovaci“⁶⁹³, dok u Šidu iz iste županije samo „megju Rusinima nalazi se majstora“.⁶⁹⁴

Imbro Ignjatijević Tkalac potvrđuje napise iz ove ankete. Smatra da hrvatski seljak rado zarađuje novac i da se ne može pripisati lijenosti da nije više iskorišten. Smatra da „ima općenito jasan, oštar razum, dobru volju, izdržljivost i vrlo je spretan u svim mehaničkim granama rada“.⁶⁹⁵

I dok, s jedne strane, anketari hvale svoje župljane zbog marljivosti, s druge strane, ih kude zbog lijenosti i pijanstva. Kostajnički župnik iz 2. banske pukovnije piše o svojim župljanima: „Proizvodi jesu pšenica, raž, zob, osobito pako kukuruza, od kojih vse u obilnosti bise moglo proizvodit dabi puk u polju dolazam bolje pedantan bio, zjedne, a druge strani, dabise dangubice i nemarne bolje pazilo, da dane za rad odlučeno na korist njihovo prepustiti i se vrime marlive sa polja svoja obradivati“.⁶⁹⁶ Na lijenost stanovnika upozoravaju i ankete iz Andrijevac iz Brodske pukovnije, gdje „rodna polja nahodese, jer štogodse na njima posije, dobro rodi, samo daje težakah bolja radinost i marljivost“⁶⁹⁷, Grubišnoga Polja iz Đurđevačke pukovnije, jer „ovo mesto i cela okolica je blagoslovljena jedino želeti bi bilo da je vekše marljivosti pri ljudah. (...) Vekša stran graničarov ima svoje takaj vinograde u Peratovičkom i Topolovičkom berdu, medtemtoga poradi slaboga obdelavanja malo vina dobivaju“⁶⁹⁸, Josephstahla/Munjave iz Ogulinske pukovnije, „kako starci pripovedaju da pred 50 godinah lipi vinogradi su se mogli videti, koji ne radi oštroće podneblja, već iz same linosti graničarske jesu propali“⁶⁹⁹ i Generalskoga Stola iz iste regimente, čije vino „uz više truda moglo bi postati glasovito“.⁷⁰⁰ Prema anketi iz Oriovca iz Gradiške pukovnije, „neuki Graničar samo onda prodaje kad je velika cena, premda bi mogao svaku godinu polovinu prodati, kad bi samo znao uručeno ovo uživati i upotrebiti, što mu majka Zemljica proizvede.

⁶⁹¹ HPM, 20890.

⁶⁹² HPM, 20917.

⁶⁹³ HPM, 20917.

⁶⁹⁴ HPM, 20909.

⁶⁹⁵ Tkalac, *Hrvatsko gospodarstvo*, str. 44 – 46.

⁶⁹⁶ HPM, 21977.

⁶⁹⁷ HPM, 21936.

⁶⁹⁸ HPM, 21646.

⁶⁹⁹ HPM, 21638.

⁷⁰⁰ HPM, 21646.

Graničar obično veli: ak dati će Bog! (nesamo ovde nego i drugde).⁷⁰¹ Doduše, u Grubišnom Polju u Đurđevačkoj pukovniji je situacija nešto drugačija: „*ovo mesto i cela okolica je blagoslovljena jedino želeći bi bilo da je vekše marljivosti pri ljudah (...) Vekša stran graničarov ima svoje takaj vinograde u Peratovičkom i Topolovičkom berdu, medtemtoga poradi slaboga obdelavanja malo vina dobivaju*“, ali „*malo koji Čeh nahodjavase da nebi neki laki zanat znao. (...) Čehinje u Ivanisdorfu najbolje odlikujuse, platno od predje koje one opredeju malo od burgundskoga platna različujese*“.⁷⁰² No, anketari su „ljuti“ na svoje župljane i u Provincijalu, i to posebice u Varaždinskoj županiji. Anketar iz Pregrade navodi da je tamošnji puk „*po svojoj prirodjenoj nemarnosti većom stranom ubog*“, te daje svoju ocjenu situacije: „*Zagorac u obće vidi se sposoban za svako rukotvorstvo (...) – nu kaj zagorec u svakdanjem životu njegovom bolje motri, mora izpovedati, da on sve zna, i lasno znati može – jedino ono što mu najveć treba, i što ga srećna činiti bi moglo ili nezna ili neće znati. Žene u zimi samose predenjem bave – niti izvan svojih kućnih poslov, koje posve nemarno obavljaju, znati se može, kakav posao bi nje najviše zanimao?*“⁷⁰³ Kao „nesposobne“ svoje župljane karakteriziraju i svećenici iz Donje Dubrave, Desinića, Klanca, Kostela, Kraljevca i Križevljana, sve iz Varaždinske županije. No, i župnik iz Bršadina iz Srijemske županije piše kako „*negda je bilo na glasu voche Bershadinsko kojese stari nasadili, ali sada je u najgorem stanju, iz uzroka što svaki pastir sikiruu sasobom seseczi, i bezposlen po celi dan*“.⁷⁰⁴

Na lijenost kao razlog siromaštva su upozorili i Csaplovics i Demian. Csaplovics se pita „*Zašto su polja neobrađena?*“, ali i sam daje odgovor: „*Dijelom je razlog još od predaka naslijeđena nevoljkost za rad*“.⁷⁰⁵ Demiana također zanima koji su razlozi da je urod u Slavonskoj vojnoj granici vrlo malen, a tamošnje tlo je vrlo plodno. Odgovara da je prvi razlog kvantiteta rada ljudi na zemlji, koja je vrlo malena, a budući je kvantiteta rada vrlo mala, mala je i trgovina, za što su dijelom razlozi lijenost i nevoljkost za rad stanovnika. Drugi razlog su neprikladni alati i sprave za rad, ali i slabo poznavanje istih.⁷⁰⁶

U *Listu Društva gospodarskoga hervatsko – slavonskoga*, Gjuro Kiseljak, „župnik u Šipku“, u pismu datiranom 12. studenim 1850., o svojim župljanima piše sljedeće: „*(...) Ima u mojoj*

⁷⁰¹ HPM, 27677.

⁷⁰² HPM, 21646.

⁷⁰³ HPM, 19983.

⁷⁰⁴ HPM, 20936.

⁷⁰⁵ Csaplovics, *Slavonien*, str. 137.

⁷⁰⁶ Demian, *Statistische Beschreibung, Zweyter Band*, str. 72 – 74.

župi (...) vinogradah, ali su sami kućine, neće da rade, nego kažu, da sami biti nemogu. (...) Ovakav vinogradar vinograde raditi ne zna, (...) vezati tersom lozu ne umije; šljive u redu držati, voćke snažiti niti hoće, niti zna, nego po vas dan, kad mnogo posla neima, spava. (...) Upitam ga, zašto negoji šljive i neokapa? A on mi kaže: da nikako neće da radi. Što ćemo dakle s takovimi lenčinami, bolje da ih neima, nego da se skitaju i drugima kvar da čine. (...) Pa vidimo i sami, da ljudi izobraženi svoja polja, vinograde, itd. s boljim uspehom obradjuvaju. Tko dakle ova znati mora? Poljodjelac. Ali kako to kod njega u život uvesti? On ne zna štiti ni pisati; on o tome ni nesanje; on u nedelju i svetac polazi puteve vinske, ogleda barila vinska, i gleda samo, kako da se napije; a zlatno ono vreme, u kojem bi za svoju poljsku izobraženost pobrinuti se morao, neznajući čitati ni pisati, sprovodi u jelu i pilu.⁷⁰⁷ Proizlazi da on uz lijenost i neobrazovanost svojim župljanima zamjera i pijanstvo. Na problem pijanstva upozoravaju i anketari. U Varaždinskoj županiji, u Kostelu, „*vinogradi celu okolicu uzdržavati mogli bi, da grozdje na polo zrelo pobiralo, te vino popieko odkipi popilo nebise*“⁷⁰⁸, u Kraljevcu, „*puk (...) jedino bavise z mingjarenjem, gdi koji u Hervatskoj, iako što dobije namah zapije*“⁷⁰⁹ i Malom Taboru, „*tergovina s vinom je slaba takovo s veće strani doma popiju*“.⁷¹⁰ Isto tako, vidi se kao jedan od razloga nazadnosti i lošeg materijalnog stanja navođenje neukosti ljudi. U nastavku će biti riječi o situaciji u školama, institucijama koje bi seljake trebale opismeniti i opremiti spoznajama potrebnima za napredak u radu i životu općenito.

Ugrubo rečeno, podaci govore da su „marljiviji“ stanovnici civilnog dijela, a „ljeniji“ oni iz krajiških krajeva. Doduše, svakako treba imati na umu da su krajišnici prvenstveno bili orijentirani na obavljanje vojne službe, pa je i to jedan od razloga zašto su se u manjoj mjeri mogli posvetiti drugim aktivnostima i djelatnostima. Opet treba istaknuti da su ovo subjektivna svjedočanstva svećenika, te da o tome na koji način oni doživljavaju svoju pastvu odlučuju brojni elementi, poput prijateljskog ili distanciranog odnosa župnika prema župljana ili crtama karaktera tih župnika i njihovih očekivanja od ljudi općenito. Jesi li stanovnici doista masovno lijeni i pijanice ili izuzetno marljivi i vješti u poslu? Teško da se može doći do egzaktnog odgovora, budući da ti epiteti postoje u glavama svećenika – anketara i projekcija su njihovih očekivanja. Preko Upitnika se željelo doznati koji obrti su razvijeni u dotičnom

⁷⁰⁷ List Društva gospodarskoga hervatsko – slavonskoga (1850), godina deveta, str. 134 -135, 140.

⁷⁰⁸ HPM, 20689.

⁷⁰⁹ HPM, 20691.

⁷¹⁰ HPM, 20731.

kraju i na koji se način to područje razvija. Vidi se da u svim područjima gotovo da i nema vrsnih izučenih zanatlija u značajnom broju i da se u pravilu radi za zadovoljavanje vlastitih potreba. Radi se o zatvorenom krugu na čijem je startu siromašno i neuko stanovništvo, ali budući da ono ne radi puno da bi došlo do promjene, stanje ostaje isto, odnosno siromaštvo perpetuira siromaštvo. Bez implementacije novina u sva područja života (prvenstveno preko obrazovanja) naprosto ne može doći do napretka. Svaka promjena zahtijeva ulaganja, ali i odvažnost ljudi, a budući da su naša tadašnja sela u velikoj mjeri autarkična, svaka vijest koja „prodrma“ ustaljeni način života izaziva nelagodu, čak i otpor. Uostalom, to je već istaknuto pri pisanju o otporu seljaštva da implementira nove načine obrade zemlje. No, ne smije se izostaviti niti ulogu države, koja mora pokazati svoju prosvjetiteljsku funkciju. Drugim riječima, državna intervencija je nužna ne bi li preko investicija potaknula napredak.

4.1.2.6. Siromaštvo

Tadašnje stanovništvo hrvatskih krajeva, kako Provincijala, tako i Vojne Hrvatske, masovno živi u siromaštvu, što ističu brojni anketari iz svih anketiranih krajeva. U Primorju, župnik Drage za svoje župljane navodi da su „*siromaški žitelj*“⁷¹¹. Situacija se ne mijenja niti kako se pomiče prema unutrašnjosti. Anketar iz Krmpota u Ogulinskoj pukovnici ističe siromaštvo puka, dok u Švici u Otočkoj pukovnici „*siromašni posli dva mjeseca nemaju što da jedu*“⁷¹². U Novom, u Ličkoj regimenti, župnik navodi da „*smierni graničar*“ živi u „*beznadnom stanju*“.⁷¹³ Siromaštvo puka je direktno povezano s (ne)imanjem stoke. U Lađevcu u Slunjskoj regimenti „*stoka se ne drži jer većom stranom sve je siromašno*“⁷¹⁴, dok župnik iz Bosiljeva iz Gorskoga kotara ističe da je siromaštvo tamo toliko da „*i blago krepava od gladi*“.⁷¹⁵ I u Glini u 2. banskoj pukovnici je siromaštvo stanovnika preveliko da bi se još uzgajala i stoka, a „*što se pako proizvoda poljskih tiče, i ovi jesu ovde verlo maleni (...) a sve versti žitka niti domaču potrebu u najboljoj godini nemogu zadovoljiti*“.⁷¹⁶ Siromaštvu nije uspjela odoljeti niti plodna Slavonija. Prema anketi iz Šarengrada, i tamo se živi u „*velikoj oskudnosti*“.⁷¹⁷

⁷¹¹ HPM, 19932.

⁷¹² HPM, 20850.

⁷¹³ HPM, 20309.

⁷¹⁴ HPM, 35612.

⁷¹⁵ HPM, 20288.

⁷¹⁶ HPM, 22022.

⁷¹⁷ HPM, 20910.

No, ima i iznimke. Anketa iz Petrovaradinske pukovnije, iz župe Dolina Ljudevita donosi podatke o „dobrostojanju“ tamošnjih stanovnika: „*Od marke pako pernate puze guske patke i pilići sva ova nose oni na plac na prodaju, koja im kraj napomenutog vinogradarskog proizvoda u njihovom kućederžavanju veliki napredak donose i tako ukupno obilno njihovom dobrostanju doprenašaju*“.⁷¹⁸ I ovdje se postavlja istina je li to doista „stvarna slika“ i vjeran prikaz situacije ili puka projekcija svećenika.

Uvjeti, zajedno prirodni i društveni, koji se ističu kao razlozi općoj zaostalosti kontinentalne Hrvatske tijekom 18. stoljeća, a koji, između ostalog, uključuju slabu prometna povezanost, nedostatak vučne stoke potrebne za obavljanje poljodjelskih radova, ekstenzivan način obrade oranica i uzgoja stoke, slabu konkurentnost obrtničkih i manufakturnih proizvoda te nespремnost prihvaćanja novih ratarskih kultura i načina privređivanja⁷¹⁹ se, prema podacima iz anketa, nisu promijenili do sredine 19. stoljeća. Stanovnike more isti problemi i nedaće – stanje općeg siromaštva koje je u dijalektičkoj vezi sa stanjem nerazvijenosti. Tadašnje (seljačko) društvo je gotovo u potpunosti determinirano prirodnim uvjetima – „bogato“ je u klimatski „dobrim godinama“, pada u glad kada nastupe „loše godine“, dakle, nema planiranja niti u obradi zemlje niti u uzgoju stoke.

Mirjana Gross ističe kako od 1850. godine nije prošla ni jedna godina bez gladi koja je zahvaćala sve hrvatske županije.⁷²⁰ Lako je zaključiti da ukoliko stanovnike mori kronična glad, na isti problem nailazi stoka. Kako držati marvu, ukoliko i sam nemaš dovoljno hrane? Kolika je bila potreba za uvođenjem novih tehnologija u poljoprivredu, tolika je bila i za uvođenjem promjena u obrtništvo. (Ne)uvođenje novih načina obrade materijala u tom sektoru je rezultiralo njihovom slabom konkurentnosti na tržištu. Teško je pronaći lijek za to tadašnje stanje, no sigurno je da su za napredak nužni preduvjeti obrazovani i motivirani seljaci, kao i aktivna uloga države. Upravo o tome piše Foucault kada ističe da je neizostavan dio „trokuta“ kojim se dolazi do blagostanja, uz teritorij i bogatstvo, baš stanovništvo. Ono je ključ za dolazak do promjene stanja, ali i onaj faktor u koji treba uložiti da bi se njihova uloga redefinirala. U hrvatskim krajevima seljaštvo tada još nije osvijestilo sve svoje potencijale, te se zato, najvećim dijelom, zadržava na istom položaju i s istom društvenom ulogom cijeloga života. U pravilu niti ne znaju za bolje, jer je način života još uvijek spor, pa i teritorijalno

⁷¹⁸ HPM, 20739.

⁷¹⁹ *U potrazi za mirom i blagostanjem: hrvatske zemlje u 18. stoljeću* (2013). Ur. Čoralić, L., Zagreb: Matica hrvatska, str. 127.

⁷²⁰ Gross, *Počeci*, str. 202.

ograničen i skučen. Što se moglo učiniti da seljaštvo postane aktivnije? Nema jednostavnog odgovora, no put svakako ide preko obrazovanja.

O neplodnom tlu, „zločestoj“ klimi i lošim prometnicama kao uzrocima siromaštva te njihovom direktnom vezom s poljodjelstvom, tada dominantnom granom, se već govorilo, a o odlikama stanovništva i stanju školstva će tek biti riječi. Uz ove Brachellijeve, pojedini anketari ističu još neke uzroke bijede i nerazvijenosti, poput dioba zadruga, državnih zakona i promjena 1848. godine, pa se u nastavku valja osvrnuti i na njih.

4.1.2.7. Diobe zadruga

Župnik iz Klanjca iz Varaždinske županije piše da „marva se ne goji budući da ubogi ljudi nemaju dobrih štalah u od ono doba kada su se ljudi porazdelili“⁷²¹, a i iz Maloga Tabora i Donje Dubrave iz iste županije dolaze slične ocjene dioba. U Malom Taboru „rogate marve imade veoma malo, uzrok je tomu, što su selišta na drobne komade razdieljena, siromaškog seljaka koi se sam nije htio deliti, prisililo ga je dotično poglavarstvo nato, i tak povinulo se ljudstvo ovo iz koristoljubja vlastitoga, u najveće siromaštvo (...) iz kojega će izrasti zlo, i nesreća ovdašnjeg stanovništva. Ljudi koji su negda po 4 volja, konje i krave hranili, neimaju sada niti kerme!“⁷²², dok u Donjoj Dubravi „vina na berdu S. Mihalja imade malo jer podelene su obitelji, i razkomadani vinogradi“⁷²³.

Prema anketnim listinama, tj. omjeru broja stanovnika pojedine župe i broja kuća u toj župi vidi se da je proces raspada zadruga u tijeku u svim županijama pukovnijama. U Zagrebačkoj županiji se broj stanovnika „po kući“ kreće od 8 (Dubavac – 7.93, Kunić – 8.18, Farkašić – 8.66) do 18 (Božjakovina – 16.29, Dubravčak – 16.23, Kašina – 16.89, Jakuševac – 18.87), u Varaždinskoj od 5 (Stridon – 5.88, Donji Vidovec – 6.46) do 11 (Jalžabet – 10.88), Križevačkoj od 7 (Imbriovec – 7.46) do 14 (Narta), Požeškoj od 8 (Kutjevo) do 12 (Velika), Virovitičkoj 6 – 8 (Almaš – 6.5, Mikleuš – 7, Sarvaš – 7.22, Voćin – 7.85) i Srijemskoj od 7 (Tovarnik - 6.9, Lovas – 7.4) do 18 (Tordinci – 18.3). U Primorju „kuće“ broje od 4 (Kostrena – 4.45, Novi – 4.83) do 11 (Brod Moravice – 10.97, Lokve – 11.53) stanovnika. Što se tiče Vojne krajine, situacija je šarolika i ovisna o kojoj je pukovniji riječ. Najmanje omjere broja stanovnika i „kuća“ smo pronašli u Brodskoj pukovnji, u župi Babina greda – 3.28 i 2.

⁷²¹ HPM, 20684.

⁷²² HPM, 20731.

⁷²³ HPM, 19982.

banskoj pukovnici, u župi Petrinja – 5.22. Najveće su brojke one koje broje više od 20 stanovnika, a takve smo zatekli u župama Švica – 20.44 i Korenica – 29.939 u Otočkoj pukovnici, Čagliću u Gradiškoj pukovnici – 36.5 i Slankamenu u Petrovaradinskoj pukovnici – 41.57. Iz ovih podataka proizlazi da je proces raspada zadruga tekao i u Provincijalu i u Krajini (gdje je taj proces ipak išao nešto sporije), no, kao što se tiče i drugih informacija koje u anketne listine bilježe anketari, pitanje je koliko su točni i pouzdani. Zato ih treba usporediti s još nekoliko izvora i djela koji su se bavili istom tematikom.

Zagrebački *List Društva gospodarskoga hervatsko – slavonskoga* iz 1850. godine donosi nekoliko oprečnih stavova o dijeljenju zadruga, kako iz Provincijala, tako i s prostora Krajine. Ivan Gareis, satnik Brodske pukovnije iz Vinkovaca, šalje 3. listopada 1850. novinama pismo u kojem obrazlaže svoj stav o dijeljenju zadruga. Smatra da „najveća zapreka svakoga napredovanja jest život patriarkalni“, jer su zadruge postale prevelike. „Toliko više razhladi se ljubav i priateljstvo među njima, sloga, poslušnost i pokornost prema kućnom upravitelju propada, i budući da dosta čeljadi imade, a to još više nego što za obdelavanje gospodarstva trebue, to njima preko godine ostaje, koje se potrači u dangubi bezkoristnoj. (...) Budući da u kući patriarkalnoj nitko neima posebne vlastitosti (...) to se svak tersi, da užije što većma moguće od kućnoga dobra. To je uzrok da takove kuće (...) svak dan preko mere troše. (...) K tomu svaki, a osobito ženski narod, krade kućna dobra“. ⁷²⁴ Sličnoga je stava Franjo Drobčec, „*duhovni pomoćnik u Pitomači*“ koja spada pod Đurđevačku pukovnicu, koji drži da su zadruge postale prevelike, zbog čega u njima caruju lijenost i nesloga, „svak samo za svoje mari, a kućansko smatra kano tudje“. ⁷²⁵

Grof Oto Sermage od Susedgrada, „*slavne županije križevačke župan*“, smatra „da se patriarkalno starodavno življenje u našoj domovini ukine, to bi najshodnije bilo. (...) Skupno ovo življenje preči izobraženje, i u svakom pogledu škodljivo je državi; hrani bo u lenom i onako puku plandovanje, jal (nenevist) međjusobni i razdor, to jest od veka izvor štokakih tužbih. Za domaći imetak nitko ne mari, konjar konje, volar volove, za svoje smatra, i radi toga, ako bi poglavica htio, marvom, plugom ili kolima u pomoć kome da priskoči, ili ako bi želio, nekoliko težakah na delo poslati, nitko ga ne sluša, pa ako li i pojde, konjar za sebe, volar za sebe, zasluženu plaću uzme; osebunjak svaki imade, i ovaj se obradjiva kućnim troškom a obće dobro kućno u propast ide“. ⁷²⁶ Da zadruge štete i usporavaju gospodarski

⁷²⁴ *List Društva gospodarskoga hervatsko – slavonskoga* (1850), godina deveta, str. 35.

⁷²⁵ *Ibid.*, str. 42.

⁷²⁶ *Ibid.*, str. 38.

razvitak smatraju i Ivan Štefani, pisar zagrebački, Lavoslav Matošić, župnik u Zelini, i Tomo Gajdek, župnik u Velikoj Erpenji u Varaždinskoj županiji.

S druge strane, Josip Tušek, „župnik sladoevački“ iz Virovitičke županije, je drugačijega stava: „Za patriarkalni život (...) koi bi taj htio ukinuti, on bi sav narod upropastio, te ga ubio bez puške i mača!“⁷²⁷

Mirko Valentić donosi izvještaj zapovjednika Hrvatsko – slavonske krajine Ivana Cronberga od 18. travnja 1860., prema kojem u krajiškim pukovnijama postoji velik broj protuzakonitih dioba kućnih zadruga. Godine 1860. je u Hrvatsko – slavonskoj krajini 5 407 obitelji koje su bez dozvole vojnih vlasti istupile iz kućnih zadruga. Osim njih bilo je još 2 239 obitelji na najboljem putu da također nezakonito napuste kućnu zadrugu. Pojedine pukovnije navodile su uzroke diobe kućnih zadruga: nesloga i mržnja među članovima kućne zadruge, velik broj članova u pojedinim zadrugama, nestašica hrane, manjak obradivog i plodnog zemljišnog posjeda, događaji godine 1848./49. i naredba bana Josipa Jelačića 6. kolovoza 1848. koja diobu zadruge posebno omogućuje i potiče sklonost pojedinih obitelji za stjecanje slobode.⁷²⁸

Dragutin Pavličević smatra da ključne razloge za raspadanje zadruga treba tražiti u ekonomskim potrebama „u skladu s općim i pojedinačnim prilikama pojedinog kraja, sela ili zadruge“.⁷²⁹ Veže brzinu raspada zadruga uz agrarnu krizu koja traje od 1873. do 1895. Navodi da je sjeverne i istočne krajeve, koji su bili „razvijeniji i bliži komunikacijama“, prije zahvatila agrarna kriza, a time i dijeljenje zadruga. U Vojnoj krajini, napose u Banskoj krajini, je taj proces tekao sporije⁷³⁰, što je u suprotnosti s pisanjem Ćirila Vukoevića, prema kojem je u 1. banskoj pukovnji od 1848. godine razdijeljena trećina stanovnika.⁷³¹

Dakle, ne samo da je teško doći do preciznih podataka o procesu raspada zadruga zbog tajnih dioba koje su se odvijale, već su i autori sami unosili vlastito viđenje te društvene institucije u radove. I dok su jedni osjećali povezanost sa zadružnim oblikom suživota i romantizirali ga, drugi su potencirali njihovu neodrživost upozoravajući na (uznapredovale) procese raspada.

⁷²⁷ Ibid., str. 156.

⁷²⁸ Valentić, M. (1981) *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom: 1849. – 1881.* Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest i Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske i Školska knjiga, str. 54.

⁷²⁹ Pavličević, D. (1980) *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj.* Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, str. 34 – 42.

⁷³⁰ Ibid., str. 35, 37.

⁷³¹ Ibid., str. 53 – 54.

Inače, što se zakonodavstva tiče, veće krajiške zadruge mogle su se podijeliti na dvije ili više manjih zadruga samo ako su raspolagale takvom zajedničkom imovinom da je prilikom podjele svakoj novoj kućnoj zadruzi mogla pripasti barem polovica selišta (od 1850. iznosila je 6 jutara zemlje), sa stambenim i gospodarskim zgradama, stokom i alatom, te ako je svaka nova kućna zadruga poslije diobe mogla imati dovoljno muškaraca sposobnih za vojnu službu tako da je u skladu s propisima o novačenju najmanje jedan vojnik iz svake nove zadruge mogao biti pozvan u vojsku. Od 1850. godine zapovjedništvo pukovnije moglo je u blizini mora i općenito ondje gdje je bilo malo zemlje, ako je bilo neophodno potrebno, dopustiti iznimke na prijedlog općinskog odbora. Za odobrenje podjele zadruga bilo je nužno:

- a) da većina punoljetnih muškaraca u zadruzi (od 1850. većina članova zadruge oba spola s navršениh 18 godina života) pristane na podjelu ili da vlast zbog reda i mira prizna podjelu nužnom,
- b) da se unaprijed odrede dijelovi zajedničke pokretne i nepokretne imovine koji trebaju pripasti svakoj novoj kućnoj zadruzi,
- c) da se nove kućne zadruge među sobom dogovore oko preuzimanja dugova kao i načina i rokova njihove otplate,
- d) da se nove kućne zadruge pogode među sobom i sa svojim vjerovnikom oko toga koja će nova zadruga preuzeti koji dio duga na sebe i koja se imovina može opteretiti hipotekom,
- e) da se predumovi osiguraju na imovini kućne zadruge i naročito da se ne smanje zemljišta predviđena za uzdržavanje udovica i
- f) da nove kućne zadruge podignu svoje stambene zgrade po mogućnosti od solidnoga materijala, a ako je prvobitna zadruga bila previše udaljena od sela, morale su po napatku vlasti sagraditi svoje zgrade bliže selu.⁷³²

Pukovnja je morala prilikom davanja odobrenja za podjelu kućne zadruge postupati strogo po propisima, a svaku podjelu koja bi se dogodila bez njezine privole proglasiti nevaljanom i kazniti one koji je samovoljno poduzmu. Svaka duga dioba, pogotovo ako je bila tajno obavljena u krajiškoj zadruzi, morala je smjesta biti opozvana. Krajišnik koji bi napustio zadrugu bez odobrenja kažnjavao se poput bitange, a zatim bi bio vraćen u zadrugu ili bi neko vrijeme proveo u linijskoj pukovnji ili vozarstvu.⁷³³

⁷³² Holjevac, *Ogulinska pukovnja*, str. 235 – 236.

⁷³³ *Ibid.*, str. 237 – 238.

Za razliku od Krajine koja je imala zakone koji su zadruge nastojali sačuvati od naglog raspadanja, kućne zadruge u građanskoj Hrvatskoj su se našle u rasulu. Kad su u travnju 1848. ukinute tlaka i feudalna zavisnost kmetova za zemlju i njezine gospodare, bitno su se promijenile prilike s kućnim zadrugama i oko njih. Seljaci su postali vlasnici selišta kojim su mogli slobodno raspolagati, a to je značilo da ih mogu dijeliti, založiti ili prodati. Počinju „masovne diobe“ i prava „manija dijeljenja“ koja je zahvatila hrvatsko selo pogotovo u sjeverozapadnim dijelovima Provincijala. Da bi spasio zadruge od potpunog rasapa, Jelačić je 7. travnja 1850. osobno zabranio daljnje diobe, sve dok se ne donesu posebni zadružni zakoni. No, zadrugari su se okrenuli tajnim diobama.⁷³⁴ Jedan od uzroka pretjeranih dioba zadruga nakon 1848. je i novačenje za Jelačićevu vojsku u ratu protiv Mađara. Naime, postojao je stari krajiški običaj da se od tri za posao sposobna odrasla muškarca za vojsku uzima jedan, od pet dvojica itd. To se pravilo tada prvi put primijenilo i na bivšem kmetove u građanskim oblastima. Dijelile su se i kuće gdje je vladala sloga i red, samo da se spase od tog „danka u krvi“.⁷³⁵

Štefanija Popović je analizirala građu iz godina 1854./55., odnosno analizirala je seljačke posjede za 58 442 domaćinstva s područja Banske Hrvatske i Slavonije. Vezano uz dijeljenje zadruga, autorica za analiziranu građu donosi sljedeće podatke: do sredine 50 – ih godina 19. stoljeća raspadanje seljačkih zadružnih posjeda odvijalo se u manjoj ili većoj mjeri na čitavom području Banske Hrvatske i Slavonije, odnosno dijeljenje kućnih zadruga prisutno je na 59,3 % analiziranih vlastelinskih imanja, od čega se čak 95,1 % njih podijelilo potajno, „ob svom domišljenju“. U Banskoj Hrvatskoj je podijeljeno 69 % kućnih zadruga, a na slavonskom području 31 %.⁷³⁶

Teško je doći do preciznih i „točnih“ podataka o razdijeljenim zadrugama jer svi priznaju ta je tekao proces „tajnih dioba“. Bjelodano je da je počelo promišljanje o tom tipu načina života, te transformacija tog tipa zajednice. Uostalom, Opći građanski zakonik (*Allgemeiner Bürgerliches Gesetzbuch*), važeći zakonik u cijeloj Monarhiji do 1861. godine, ozakonjivao je privatno vlasništvo, kao i slobodu rada, ugovaranja i oporučivanja. I među seljaštvom se odvija proces individualizacije, s kim „u korak“ ide stvaranje novog modernog svijeta koji

⁷³⁴ Pavličević, *Narodni pokret*, str. 134 – 135.

⁷³⁵ Ibid., str. 143.

⁷³⁶ Popović, Š. (1993) *Seljaštvo na vlastelinstvima u Hrvatskoj 1848.: sastav seljačkog posjeda na hrvatsko – slavonskim vlastelinskim imanjima u doba ukidanja feudalizma*. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, str. 207 – 210.

počiva na procesu racionalizacije Maxa Webera.⁷³⁷ Drugim riječima, „s ukidanjem feudalizma i probojem modernizacije zadruge će postati utegom“.⁷³⁸ Koliko god samodostatna i siromašna sela naših krajeva tada jesu, to ne znači da seljaci ne traže nove načine života koji bi im više odgovarali. U to se vrijeme komunikacija odvija prvenstveno osobnim kontaktom, a ne smiju se zanemariti niti glasine kojih uvijek i svugdje ima. Ljudi komuniciraju na trgovima, tržnicama, u crkvama, a ima i trgovaca koji odlaze u krajeve izvan vlastitih sela i župa. Očito je da se vijesti o diobama zadruga šire selima i da seljaci nezadovoljni svojim stanjem i u tom činu vide mogućnost poboljšavanje kvalitete života. Je li do nje uistinu i došlo nakon diobe, zahtijeva obradu drugačijeg tipa izvora od ovog anketnog materijala.

4.1.2.8. Državni zakoni i promjene 1848. godine

Državne zakone kao kočnicu razvoju naglašava župnik iz Virja iz Đurđevačke pukovnije: „*Vidi se jasno u puka žalostnom i požaljenja dostojnom s uzrok nestoji stanju nalazi se naša domovina, pliše umetnosti, rukotvornosti, tergovine i ostalih znanostih, nu uzrok ne stoji toliko u volji i marljivosti naroda, koliko u nama obstojećih zakonah uslid kojih krajišnik svoj život jedino vojničkom stališu posvetiti priseljavaju*“⁷³⁹, dok župnik iz Hreljina iz Vinodolskog kotara dodaje i problem carina: „*Vino je jedini proizvod, na koga bi ovdašnji stanovnici stogod računati mogli, da mu se prodaja i izvozenje, (...) priprečavalo nebi*“.⁷⁴⁰

U prethodnom se poglavlju pisalo o „prijelomnoj“ 1848., a ovdje će se potcrtati utjecaj ukidanja kmetstva na svakodnevicu. Vladimir Stipetić smatra da nakon ukidanja kmetstva „promjene ubrzavaju rast hrvatskog gospodarstva unoseći u proizvodne djelatnosti entuzijazam oslobođenih, jednako kmetova kao i građana, koji svojom ušteđevinom, znanjem i sposobnostima žele aktivno sudjelovati u napretku zemlje“.⁷⁴¹ David J. Good pristupa 1848. godini kao prijelomnici i u ekonomskom smislu puno opreznije. On pita je li „revolucija odozgo“ uistinu rezultirala radikalnom transformacijom ekonomskih, socijalnih i političkih

⁷³⁷ Sociolog Robert Nisbet proširuje Weberovu definiciju racionalizacije. On smatra da su u podnožju nastanka modernih društava u 19. stoljeću tri povezana procesa: individualizacija, apstrakcija i generalizacija. U modernom svijetu kreće odvajanje pojedinca od zajedničkih ili korporativnih struktura, pri čemu većina ljudi doživljava to odvajanje kao sve veće oslobađanje i emancipaciju od tradicije koja je postala „tlačiteljska“. Nisbet, R. A. (2007) *Sociološka tradicija*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, str. 63 – 65.

⁷³⁸ Iveljić, *Banska Hrvatska*, str. 114.

⁷³⁹ HPM, 22038.

⁷⁴⁰ HPM, 19929.

⁷⁴¹ Stipetić, *Dva stoljeća*, str. 147.

institucija u Habsburškoj Monarhiji? Tvrdi da 1848. i reformno razdoblje koje je uslijedilo nisu imali niti značajan niti mjerljivi utjecaj na ekonomiju zapadnih zemalja u Monarhiji. Analizirano sa stajališta ekonomske teorije, povećanje proizvodnje koje se pridaje bilo kojoj od tih reformi je „relativno maleno“, odnosno nedostaju kvantitativni dokazi koji bi poduprli činjenicu da je 1848. prekretnica u habsburškoj ekonomskoj povijesti.⁷⁴² Sličnoga je stava i Mirjana Gross. Tvrdi da, makar je 1848. proglašeno ukidanje feudalnih odnosa, velik dio obveza u zbilji uopće nije bio ukinut. Navodi promjere iz 1851., kada su brojni panični apeli podžupanija da se konačno uredi kaotični odnosi između vlastele i puka.⁷⁴³ Industrijska revolucija bila je najznačajniji proces razdoblja prelaska iz feudalizma u kapitalizam, koji je u pojedinim područjima Europe tekao u različito vrijeme i s različitim obilježjima. U Habsburškoj Monarhiji postojao je jaz između zapadnog dijela, gdje su najrazvijenije krunovine Češka i Moravska, Donja Austrija, Štajerska, Koruška, Lombardija i Venecija, te istočnih, bivših ugarskih zemalja i Galicije. U Hrvatskoj i Slavoniji nije postojao nijedan od osnovnih uvjeta za početak industrijske revolucije: razmjerno naglo povećanje tehnički modernizirane poljoprivredne proizvodnje za tržište, razgranata mreža komunikacija, pomoć države pri industrijalizaciji, ponuda kapitala i radne snage i potražnja industrijskih proizvoda.⁷⁴⁴

Ukoliko se pokuša preko ovog anketnog materijala analizirati kakav je utjecaj na svakodnevni život uvjerljivo najbrojnije skupine stanovništva naših krajeva imala 1848. godina, doći će se do zaključka koji nikako ne potkrepljuje Stipetićeve tvrdnje. Dapače, u poglavlju koje tematizira školstvo će se vidjeti da su promjene te godine dovela do masovnog napuštanja i zatvaranja škola. U listinama nisam naišla na primjere „entuzijazma oslobođenih“, niti napise o posjedovanju „ušteđevine“. Naprotiv, siromaštvo je sveprisutno, a čemu, između ostalog, doprinosi i neznanje ljudi. Isto tako, teško je govoriti koju to „zemlju“ ti nepismeni i polupismeni seljaci doživljavaju kao svoju? Je li „zemlja“ njihovo selo, župa, pokrajina ili neka veća teritorijalna cjelina? Ili im je ipak najbitnije prehraniti se danas i sutra? U svakom slučaju, situaciju „na terenu“ nakon 1848. najbolje ocrtava termin „kulturno zaostajanje“ Williama Ogburna, prema kojem se materijalni i nematerijalni vidovi kulture ne mijenjaju istim tempom, odnosno materijalna kultura se mijenja brže od nematerijalne.

⁷⁴² Good, D. J. (1984) *The Economic Rise of the Habsburg Empire 1750 – 1914*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press, str. 94 – 95.

⁷⁴³ Gross, *Počeci*, str. 196.

⁷⁴⁴ Ibid., str. 266.

Primijenjeno na konkretan slučaj, 1848. su se promijenili zakoni, ali će trebati još vremena da se ljudi priviknu na njih i usvoje novine koje su došle s tom promjenom.

4.1.2.9. Škole

Razvitak školskog sustava u Hrvatskoj se može pratiti u dva vida: s jedne strane, kao kretanje koncepcija, namjera, propisa državnih vlasti, a s druge, kao postepeno mijenjanje stvarnog stanja u broju škola, učenika, nastavnika, kao i, u mnogo teže pouzdano zahvatljivoj dimenziji kvalitete funkcioniranja školskih institucija.⁷⁴⁵ Te su dvije dimenzije u dijalektičkom odnosu. Ovdje će fokus biti na „drugom dijelu“ te tvrdnje, koji se odnosi na situaciju „na terenu“ po pitanju školstva o kojoj pišu anketari. Rubrika u Anketi koja se odnosi na škole glasi: *Ima li škola pučka i koliko učenikah jednoga i drugoga spola u toj školi.*

Analiza će se kretati oko broja i kvalitete škola po župama i parohijama, ujedno se osvrćući i na kvalitetu tih škola i na osobine učenika i učitelja.

U pogledu normativnog okvira školstva, prvo je razvojno razdoblje (1760. – 1850.) obilježeno prosvjetiteljskim mjerama austrijskog apsolutizma oko polaganja temelja općem sustavu školovanja u carevini.⁷⁴⁶ Pravo na osnovnoškolsko obrazovanje stekla su sva djeca bez obzira na stalešku, konfesionalnu, etničku i spolnu pripadnost. Smatralo se da će obrazovanje „prosvijetliti“ stanovništvo, pomoći im da shvate reforme središnje vlasti i time postati polugom napretka.⁷⁴⁷ Marija Terezija proglašava školstvo predmetom državne brige u rujnu 1770. i četiri godine kasnije propisuje „Opći školski red za njemačke normalne, glavne i trivijalne škole u svim c. k. nasljednim zemljama“, koji je vrijedio i u Vojnoj krajini. Po njemu u središtu svake pokrajine treba osnovati glavnu ili normalnu školu, koja fungira i kao učiteljska škola, u gradovima gradske, a u središtima župa trivijalne škole (*trivium*: čitanje, pisanje, računanje). Djeca između 6. i 12. godine trebala bi biti u školi. Država postavlja učitelje i nadzire njihov rad, a općina izdržava školu uz pomoć posebnog Studijskog fonda stvorenog od ukinutog isusovačkog reda. Po tom propisu organizirane su škole u ovom dijelu hrvatske Vojne krajine. Za ugarsko – hrvatski dio Carevine Marija Terezija je 1777. izdala

⁷⁴⁵ Häusler, M. (1995) *Učenje njemačkog jezika u Hrvatskoj – s povijesnog aspekta*. Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet, str. 20.

⁷⁴⁶ Häusler, *Učenje*, str. 20 – 21.

⁷⁴⁷ Iveljić, *Banska Hrvatska*, str. 77.

propis *Ratio educationis totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*, po kojemu osnivaju se narodne ili pučke škole u glavnim gradovima pokrajina kao normalne ili uzorne, s dodatnom funkcijom pripremanja učitelja, gradske škole u gradovima, zatim škole u trgovištima i seoske škole.⁷⁴⁸ Godine 1806. *Ratio educationis publicae* povjerava nadzor nad školama crkvi i župnicima i određuje da se u osnovnim školama predaje na narodnom jeziku. Godine 1845. je na temelju odluke ugarsko – hrvatskog sabora donijeta naredba *Systema scholarum elementarium* koja predviđa obvezno pohađanje niže osnovne škole (1. i 2. razred) uz prijetnju novčane kazne za nemarne roditelje u slučaju nepohađanja.⁷⁴⁹ Što se tiče školstva Vojne krajine, prema Iskri Iveljić, važan cilj krajiških škola je bilo održavanje postojećeg militariziranog seljačkog društva, te su one bile produžena ruka vojne vlasti s izraženom odgojnom funkcijom discipliniranosti usmjerena prema poslušnosti vlasti. U tamošnjim trivijalkama se učio i njemački jezik. Postojale su i općinske srpske narodne „ilirske“ škole u kojima se nastava držala na narodnom jeziku. U njima njemački jezik nije bio obvezan, a podučavale su se ćirilica i crkvenoslavenski.⁷⁵⁰

Pedesetih godina 19. stoljeća *trivijalke* su u Hrvatskoj i Slavoniji imale uglavnom samo jednog učitelja i jednu prostoriju s malim brojem sati tjedno. Škole su ovisile o privrednim mogućnostima općina koje su ih izdržavale, jer su pučki učitelji bili pokrajinski namještenici.⁷⁵¹ Nema školovanih učitelja osim onih koji su završili tečaj za učitelje u Krajini, odnosno većina učitelja je polupismena. Do 1848. su učitelji ujedno bili i bilježnici i orguljaši, jer od svoje plaće u novcu i naravi nisu mogli živjeti, tako da se za njih uopće nisu redovito brinuli.⁷⁵² Stanje je bilo posebno loše nakon ukidanja urbarijalnih odnosa, kada je većina gospoštija odbila sudjelovati u izgradnji ili u održavanju škola. Biskup Juraj Haulik navodi 1850. godine da školama upravljaju župnici ili članovi općinskog poglavarstva besplatno. Tvrdi da učitelji nakon ukidanja urbarijalnih odnosa imaju velike poteškoće s dobivanjem „emolumenata“ u naravi od općina i gospoštija. Učitelji su, prema tom izvještaju, u tako „kukavnom stališu“ da se bez poboljšanja njihova materijalnog stanja „ni o postojanju a

⁷⁴⁸ Prema navedenom zakonu su se u Hrvatskoj “narodne škole” (*scholae vernaculae seu nationales*) dijelile na četiri vrste: seoske narodne škole (*scholae vernaculae paganae*), trgovišne narodne škole (*scholae vernaculae oppidanae*), gradske narodne škole (*scholae vernaculae urbanae*) i primarne narodne škole (*primariae scholae vernaculae*).

⁷⁴⁹ Häusler, *Učenje*, str. 20 – 21.

⁷⁵⁰ Iveljić, *Banska Hrvatska*, str. 150 – 151.

⁷⁵¹ Gross, *Počeci*, str. 275 – 276.

⁷⁵² *Ibid.*, str. 299 – 300.

kamoli o procvetanju pučkih škola u najmanjem sanjati nebude moglo.“⁷⁵³ Drugim riječima, sveopće siromaštvo o kojem se već pisalo se reflektiralo i na školstvo.

List Društva gospodarskoga hervatsko - slavonskoga donosi pismo Gjura Kiseljaka, župnika iz Šipka u Zagrebačkoj županiji, iz 1850., koji upozorava na još jedan problem: „(...) Ako hoćemo uspeha, moramo najprije zavesti u svakoj župi učionice. Prie svega pako moramo skerbiti za naučitelje sposobne, dobrog vladanja (zaderžavanja), marljive, ne pijanice, kojih sada dosta imade. Ja sam 30 godinah župnik, pa sam samo dva naučitelja zapamtio, koji su bili dobri i dobrog vladanja; svi su drugi bili pijanice.“⁷⁵⁴

Nakon svih ovih upozorenja o lošem stanju po pitanju i stanja škola i broja polaznika, treba ipak vidjeti o kojim konkretnim brojkama učenika govore izvori.

Koriste li se podaci Huga Brachellija za godinu 1851., doći će se do sljedećih podataka:

Tablica br. 11: Postotak djece/školskih obveznika od 6 do 12 godina koji polaze školu:

POKRAJINA	POSTOTAK DJECE OD 6 DO 12 GODINA KOJA POLAZE ŠKOLU (%)
Donja Austrija	96.88
Gornja Austrija	96.4
Salzburg	96.57
Štajerska	78.48
Koruška	67
Kranjska	21.33
Primorje	30.91
Tirol i Vorarlberg	nema podatka
Češka	93.4
Moravska	98.26
Šleska	89.29
Galicija	nema podatka
Bukovina	14.18
Dalmacija	18.56
Lombardija	60.63
Venecija	29.9
Ugarska	61.31
Vojvodina i Banat	60.27
Hrvatska i Slavonija	29.68
Sedmogradska	68
Vojna krajina	49.92

Izvor: Brachelli, H. (1857) *Statistik der Österreichischen Monarchie*. Wien, str. 165.

⁷⁵³ Ibid., str. 275 – 276.

⁷⁵⁴ *List Društva gospodarskoga hervatsko – slavonskoga* (1850), godina deveta, str. 136.

Sljedeća tablica pokazuje odnos broja stanovnika i broja škola:

Tablica br. 12: Odnos broja škola i broja stanovnika:

POKRAJINA	BROJ STANOVNIKA PO ŠKOLI
Donja Austrija	1 338
Gornja Austrija	1 441
Salzburg	993
Štajerska	1 816
Koruška	1 047
Kranjska	4 419
Primorje	2 088
Tirol i Vorarlberg	475
Češka	1 225
Moravska	1 171
Šleska	1 122
Galicija	1 972
Bukovina	7 616
Dalmacija	2 524
Lombardija	633
Venecija	1 417
Ugarska	1 051
Vojvodina i Banat	2 361
Hrvatska i Slavonija	3 792
Sedmogradska	936
Vojna krajina	1 218

Izvor: Brachelli, H. (1857) *Statistik der Österreichischen Monarchie*. Wien, str. 163.

Istaknut će se još da najveći broj učenika po učitelju dolazi u Moravskoj (74.9) i Vojvodini i Banatu (71.4), a najmanji u Dalmaciji (21.96) i Veneciji (26.56). Hrvatska i Slavonija i Vojna krajina su u „donjem domu“ prema vrijednostima: Hrvatska i Slavonija s 34.46 učenika po učitelju, a Vojna krajina s 32.35.⁷⁵⁵ Može se vidjeti i koliko je učitelja dolazilo po školi. Najmanje učitelja po školi je u Bukovini (1.29), Dalmaciji (1.45), Vojnoj krajini (1.84) i Ugarskoj (1.89), a najviše u Štajerskoj (2.96), Donjoj Austriji (293) i Gornjoj Austriji (288).⁷⁵⁶

Sumiraju li se svi ovi Brachellijevi izračuni, dolazi se do sljedećih podataka o situaciji u narodnim školama u godini 1851.:

⁷⁵⁵ Brachelli, *Statistik*, str. 163.

⁷⁵⁶ Ibid.

Tablica br. 13: Stanje u narodnim školama 1851. po pokrajinama:

POKRAJINA	BROJ NARODNIH ŠKOLA	BROJ UČITELJICA I UČITELJA	BROJ DJECE U DOBI ZA POHAĐANJE ŠKOLE	BROJ DJECE KOJA POHAĐAJU ŠKOLU
Donja Austrija	1 149	3 313	179 191	173 603
Gornja Austrija	490	1 436	79 403	76 546
Salzburg	147	392	14 117	13 633
Štajerska	554	1 642	114 139	89 580
Koruška	305	695	34 060	22 840
Kranjska	105	289	57 629	12 296
Primorje	260	612	66 651	20 602
Tirol i Vorarlberg	1805	4 114	111 787	108 643
Češka	3580	7 217	578 789	540 610
Moravska	1 537	3 639	249 686	245 360
Šleska	391	836	64 298	57 414
Galicija	2 310	2 997	596 233	82 748 (bez Krakova)
Bukovina	50	106	36 046	5 112
Dalmacija	156	277	32 782	6 085
Lombardija	4 333	7 182	373 575	226 510
Venecija	1 609	3 334	296 104	88 559
Ugarska	7 479	14 131	906 297	555 705
Vojvodina i Banat	604	1 292	153 045	92 249
Hrvatska i Slavonija	229	477	55 383	16 440
Sedmogradska	2 216	nema podataka	118 588	80 718
Vojna krajina	787	1 449	93 920	46 886

Izvor: Brachelli, H. (1857) *Statistik der Österreichischen Monarchie*. Wien, str. 163.

Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik također donosi podatke o pohađanju pučkih škola koji se odnose na 1851. godinu:

Tablica br. 14: Postotak djece koja polaze pučke škole u Hrvatskoj i Slavoniji 1851. godine:

POLITIČKA JEDINIVA	BROJ DJECE U DOBI ZA POHAĐANJE ŠKOLE	BROJ DJECE KOJA POHAĐAJU ŠKOLU	POSTOTAK DJECE KOJA POHAĐAJU ŠKOLU
Hrvatska	33 164	9 298	28
Slavonija	55 383	16 440	29.7

Izvor: *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik.* (1852) Wien: Direction der administrativen Statistik in K. K. Handels – Ministerium, str. 3 – 4, 23, 27.

Usporede li se podaci o broju učenika koji polaze škole iz Statističko – topografskih upitnika Banskoga vijeća i katoličkog shematizma *Schematismus cleri Dioecesis Zagrabiensis* iz 1851. godine, dolazi se do zanimljive situacije: u pojedinim župama brojno stanje iz oba izvora o pohađanju škole se podudara, no u pojedinim je u potpunom raskoraku. Ponegdje anketa daje veću brojnost učenika, a ponegdje shematizam, makar ih ispunjavaju iste osobe – župnici.

Tablica br. 15: Komparacija broja učenika narodnih škola iz Statističko – topografski upitnici Banskoga vijeća i katoličkog *Schematismus cleri Dioecesis Zagrabiensis pro ano MDCCCLI*:

IME ŽUPE	ŽUPANIJA/ REGIMENTA	<i>SHEMATISMUS CLERI IZ 1851.; RUBRIKA SCH. A.</i>	STATISTIČKO – TOPOGRAFSKI UPITNICI BANSKOGA VIJEĆA; RUBRIKA <i>BROJ UČENIKAH (...) U ŠKOLI PUČKOJ</i>
Bedenica	Županija Zagrebačka	12	16
Bednja	Županija Varaždinska	50	Nema učenikah! (<i>do godine poratne ih je bilo do 50</i>)
Bela	Županija Varaždinska	20	52
Belec	Županija Varaždinska	9	10
Bisag	Županija Križevačka	29	24
Čakovec	Županija Varaždinska	-	115
Feričanec	Županija Osječka	59	45
Gola	Regimenta Đurđevačka	203	194
Hlebine	Regimenta Đurđevačka	145	143
Jasenovac	Regimenta II. banska	-	101
Jezero	Županija Varaždinska	225	<i>Neima škole! (umro je učitelj)</i>
Komarovci	Regimenta II. banska	-	12
Kostajnica	Regimenta II. banska	150	<i>Više neima škole!</i>
Krapje	Regimenta II. banska	-	49
Kutina	Županija Požeška	61	50
Macinec	Županija Varaždinska	-	28

Mačkovac	Županija Varaždinska	38	4
Međurić	Regimenta Gradiška	-	80
Molve	Regimenta Đurđevačka	90	75
Mikloš	Županija Križevačka	21	21
Našice	Županija Osječka	5	61
Novska	Regimenta Gradiška	180	144
Pakrac	Županija Požeška	63	63
Pitomača	Regimenta Đurđevačka	175	165
Sopje	Županija Osječka	2	32
Svinjar	Regimenta Gradiška	50	-
Carovdar	Županija Križevačka	36	60
Sunja	Regimenta II. banska	45	Škola je postojala do godine 1848.

Izvor: HR – HPM, Dokumentarna zbirka Upitnici Društva za povjestnicu jugoslavensku i *Schematismus cleri Dioecesis Zagrabienensis pro ano MDCCCLI, Zagrabiae*.

Pogledaju li se podaci iz Statističko – topografskih upitnika Banskoga vijeća, otkrivaju da škole većinom polaze muška djeca (samo dječaci ili u puno većem broju dječaci nego djevojčice), a kao razlozi slabog polaska se navode:

a) siromaštvo

Eksplicitno siromaštvo kao razlog nepohađanja škola navode brojni župnici i parosi. Kao primjeri mogu poslužiti primjeri anketa iz Toplica u Varaždinskoj županiji, gdje zimi „ona (djeca, op. a.) koja su bliže škole ter imadu zimsku obuču pohadjaju, druga pako ovakove neimajuća izostaju“⁷⁵⁷, Zagona iz Vinodolskog kotara, Bosiljeva, Lipe i Mrkoplja iz Zagrebačke županije, a anketari iz Zlobina, Brušana i Liča siromaštvu dodaju i nepovoljne vremenske uvjete: „Radi daljine, žestine zimske i siromaštva škole nitko nepolazi“⁷⁵⁸. Župnik iz Crikvenice piše da u tamošnjoj školi „u koju deca od triuh obćinah Selac, Crikvenica, Sv.

⁷⁵⁷ HPM, 20732.

⁷⁵⁸ HPM, 19911.

Jelena (polaze, op. a.) za *platju učitelju gospodština davatiće na godinu 158 f., a tri obćine 130 f.*⁷⁵⁹ Parosi iz krajiških parohija s područja Banije Perne Doljne, Luščana i Živaje također navode da siromašan puk ne može uzdržavati učitelja, koji su zbog toga napustili parohije. Nadalje, s Banije nailazi dosta ćirilčnih anketa koje pišu da kod njih postoje škole, ali su one prazne, niti ima učenika, niti učitelja, a kao primjeri se mogu navesti parohije Graduša Velika, Javoranj, Jošavica, Komogovina, Babina Reka, Rausovac itd.

b) seljaci ne znaju korist škole

U grkokatoličkoj župi Kričke u Zadarskom okrugu, školu nitko ne polazi „*iz uzroka što narod ovaj zanemareni još nije dozrio moralno da previdi svoju buduću korist, i drugo što isto mestna vlast ovu najvetiu zadaću čovečanstva izobrazjenja tako hladno gledaju*“.⁷⁶⁰ Župnik iz Maje u 1. Banskoj pukovnji piše da „*usprkos svakom zakonitom i nezakonitom nastojanju, krajišnik školah inače neće, van da ih car uzderžava i da se u njima njemački jezik kao sredstvo moguće u kraini sreće predaje. Govori ti u suprot tomu kako ti drago, krajišnik te ne razumie, i neće da razumie. Za tužni dokaz toga služi naš poslednji zagrebački sabor, u kojem su svi poklisari kraine protiv školah bili*“⁷⁶¹, a i u Bribiru u Vinodolskom kotaru „*nezatni broj dece školu polazi a to iz same glupe nemarnosti najviše i golemog preziranja svakog dobrog nauka i bolje izobrazjenosti roditelja*“.⁷⁶²

Stanje je slično i u civilnom dijelu: u Gornjem Knegincu u Varaždinskoj županiji „*poglavarstvo zato (za školu, op. a.) nebrinese, a i zdruge ztrani oditelji suprotstavljajuse, ter tak škole samo ime nosiju, (...) doide u školu kadamuse vidi, a i pak ostane kada mu se vidi*“⁷⁶³, a i župnik iz Semeljaca u Virovitičkoj županiji tvrdi da se u njegovoj župi „*škola slabo polazi zbog nemarnosti roditelja*“.⁷⁶⁴ U Brezovici u Zagrebačkoj županiji „*puntari*“ nagovaraju seljane da djecu ne šalju u školu.⁷⁶⁵ Iz Svete Nedelje nedaleko Zagreba dolazi anketna listina koja govori da su uzroci nepolaska škola često isprepleteni: „*U ovoj župi nije nijedna pučka škola poradi premale i nedostatne platie, i poradi pomanjkanja potrebite školne kuće za detcu i učitelja. K tome i puk sam od sebe je protivan školam (...) izvan da*

⁷⁵⁹ HPM, 19952.

⁷⁶⁰ HPM, 21955.

⁷⁶¹ HPM, 21650.

⁷⁶² HPM, 19950.

⁷⁶³ HPM, 20686.

⁷⁶⁴ HPM, 20383.

⁷⁶⁵ HPM, 20286.

*vlada nato puka pritjerala bude, jer na svoga župnika opomene u tom poslu i na dve comissie državne župljani sa pobolšanje uzderžavanja potrebito učitelja sklonitise nisu mogli“.*⁷⁶⁶

c) vlasti ne rade dovoljno

Unatoč državnim zakonima i propisima za unapređenje stanja u školstvu, neki župnici upozoravaju na nedovoljan angažman nadležnih institucija i osoba. U Martinskom Selu u Zagrebačkoj županiji „škole nikakve za sada nima nešto zared raztrešenih po gorah kućah – nešto pako zanato ar nise onako u upelivanje škole postupalo od početka kano bi se postupati moralo. – bile su nekuliko u tom poslu Comišie ali ništa načinile nisu, ja od moje strani obećao sam u tu zvrhu blazenu fundatu od 200 for. srebter takovu i izbaviti nikada nebudemse izkratio, samo zeleti bise da i prostjaci nesto doprineti bise prisilili“.⁷⁶⁷ U Bednji u Varaždinskoj županiji „do godine prevratne polazilo je do 50 učenikah, nu od prevrata pa sve do danas niti jedne duše (...) Badava se od ovdašnjih župnih duhovnikah svimogući koraci učiniše, nu uzalud! Puk taj premda mu se tolikopot živahna, pa, i izvan Cerkve opisala, te živo predstavila hasen i korist škole, ipak nehaje, duhovnik da je zika drugog sredstva neima, onih kojih se ta Sveta stvar približje tiće, šute ko riba!“⁷⁶⁸ Župnik grkokatoličke župe Kričke iz Zadarskog okruga piše da se u njegovom kraju ne pohada nastava „iz razloga što narod ovaj zanemareni još nije dozrio moralno da previdi svoju buduću korist, i drugo što isto mestna vlast ovu najsvetiu zadaću čovečanstva izobrazenja tako hladno gledaju“.⁷⁶⁹ Zato župnik iz Levanjske Varoši iz Virovitičke županije, koji također krivi strukture vlasti koje ne mare za školstvo, preporuča obilaženje škola na mjesečnoj bazi od strane svojevrsnog nadglednika.⁷⁷⁰

Svakako se i ovdje nameće pitanje jesu li njihovi napisi odraz realnog stanja ili njihovo mišljenje? U svakom slučaju, i ovdje treba upozoriti kako je za proučavanje školstva nužno ići dalje od proučavanja zakona o školstvu, jer su često oni samo „mrtvo slovo na papiru“ i ne govore gotovo ništa o situaciji „na terenu“.

d) promjene 1848. godine

⁷⁶⁶ HPM, 20659.

⁷⁶⁷ HPM, 19961.

⁷⁶⁸ HPM, 20666.

⁷⁶⁹ HPM, 21955.

⁷⁷⁰ HPM, 20359.

Kao još jedan dokaza rasula koje su izazvale promjene 1848. godine mogu poslužiti rubrike ovog anketnog materijala koje se tiču stanja u školama. Naime, vrlo je velik broj anketnih listina koje navode upravo godinu 1848., odnosno nemire koju su se tada događali, razlogom zapuštanja i napuštanja škola. Takve ankete dolaze iz svih krajeva obuhvaćenih anketom, podjednako iz Provincijala i iz Vojne krajine, te podjednako iz katoličkih župa i pravoslavnih parohija. Naime, do tada su se o školama trebale skrbiti općine (u Vojnoj krajini), odnosno crkva u Provincijalu. Navest će se samo nekoliko primjera. U Vivodini u Zagrebačkoj županiji „*bunta, nemir, neredi, nesloga, i jal medju narodimi upropastiše ovo dobro*“⁷⁷¹, u Grubišnom Polju u Đurđevačkoj pukovnji „*pučka škola koju do zakonske i madjarske punte do 80 dece obojega spola*“ (je polazilo, op. a.), a koja sada „*poradi popravka i pomanjkanja učitelja prazna stoji*“⁷⁷², a slična je situacija i u župama Leskovac u Ogulinskoj pukovnji, Blagaj i Žumberak u Slunjskoj pukovnji, Sunja u 2. banskoj pukovnji i Bednja u Varaždinskoj županiji. Iz pravoslavnih parohija iz 1. i 2. banske pukovnije također stižu slične vijesti, i to iz Luščana, Meminske parohije, Jošavice, Ljubine, Blinje, Brđana, Crkvenoga Boka, Klasnića, Slabinje, Živaje itd.

Izdvađa se još nekoliko razloga (ne)pohađanja škola: u Okiću u Zagrebačkoj županiji „*škole nema zbog raztrešenih kućah po gorah nikakve*“⁷⁷³, u Svinjaru (danas Davor, op. a.) u Đurđevačkoj pukovnji „*škole ima, ali žali bože što ima (...) učitelj nesposoban i nemaran*“.⁷⁷⁴ Na sličan problem upozorava i župnik iz Gornjeg Kneginjca iz Varaždinske županije, koji uz to upozorava na položaj učitelja: „*Bogame ne može da pristoino žive, kakva platja, takovo i naučenje. Zatam dabise takovi ljudi bolje u pedagogie podoučali, drugi ima Diplomu, a nerazume ništa*“.⁷⁷⁵ Župnik iz Selca iz Vinodolskog okruga žali što tamo nema škole: „*Neima ovdije od goleme potrebe škola, radi ovde živahne pomorske tergovine i pomorstva*“.⁷⁷⁶ Nekoliko anketara upozorava da roditelji ne šalju djecu u školu jer su im potrebni za rad u kući i polju, poput mještana Levanjske Varoši iz Virovitičke županije, Bisaga iz Križevačke županije, Kostajnice iz 2. banske pukovnije, Vrbovskog iz Zagrebačke županije, gdje „*zimskog poletja muških 39 ženskih 9, u letnom poletju pako niti tretina, jer*

⁷⁷¹ HPM, 19968.

⁷⁷² HPM, 22061.

⁷⁷³ HPM, 19960.

⁷⁷⁴ HPM, 22043.

⁷⁷⁵ HPM, 20686.

⁷⁷⁶ HPM, 19941.

*kod kućnog posla ostati prisiljeni jesu*⁷⁷⁷, i Toplica iz Varaždinske županije, gdje djeca ljeti ne polaze školu zbog odlaska na pašu s blagom.⁷⁷⁸ U župi Sladojevci u Virovitičkoj županiji, u selima s Česima i Nijemcima roditelji „*privatno dadu učiti decu*“, a u onima gdje žive „*Slavonci – škole nema*“⁷⁷⁹. U župi Poljana u Varaždinskoj županiji djeca „*na Štajer (odnosi se na područje Donje Štajerske, danas dijela Slovenije, op. a.) u školu hode, te ih dosta umije čitati*“.⁷⁸⁰

Vidi se da su uzroci nepolaženja škola često isprepleteni, npr. promjene 1848. ne poboljšavaju situaciju niti u školstvu niti u materijalnom stanju puka, a siromaštvo uz sebe vuče nevoljkost roditelja da šalju djelu u škole. Župnik iz Generalskog Stola u Ogulinskoj pukovniji je to sažeo:

*„Do godine 1848. existovala je ovdje Pučka škola (...) Nu jer kako u celoj Kraini tako i ovdje ovakove škole bile jesu od nikakve koristi (...) narod takov jest oborio i naučitelja odpravio (...) Škola kao što je do godine 1848. existovala, od nikakve koristi nije bila zato takove ovdje i neželimo. A i nemore za 4 f. 5 fl skolnik od dece mudrace praviti (...) Da skolnika ili naučitelja občina plaća, zato nisam, osobito kao občina znade da ga plaća – mislim da bi probitačnije bilo ako bi se plaća skolnika u stibru Grundtog uračunala (unutar zemljišnog poreza, op. a.) te tako bi naučitelj veću nagnjenost kod občine imao. Kao nebi općina morala novce ili žitak za naučitelja platiti smičati“.*⁷⁸¹

Mirjana Gross citira izvještaje iz 1851. iz Zagrebačke su županije o lošem stanju škola. Prema izvještajima onih podžupana koji uopće nešto znaju o broju djece, samo četvrtina do polovice djece dorasle za školu polazi je „kako – tako“. U njima se navode uzroci zašto djeca ne polaze škole: djeca moraju ići na pašu te raditi brojne poslove u kući i izvan nje, udaljenost pojedinih naselja od škole je suviše velika da bi je djeca mogla pješice prevaliti po lošim putevima i, konačno, siromaštvo, odnosno, nema materijalnih sredstava za proširenje i uređenje starih zgrada koje su premalene da prime svu djecu sposobnu za školu, mnoge općine nisu u stanju snositi troškove i organizirati prisilni rad za izgradnju škola, a ujedno siromašni roditelji koji ne mogu djeci kupiti odjeću i obuću potrebnu za pohađanje udaljene škole, kao niti školske potrepštine. Izvještaji se također žale na bespomoćnost i ravnodušnost

⁷⁷⁷ HPM, 19917.

⁷⁷⁸ HPM, 20732.

⁷⁷⁹ HPM, 20387.

⁷⁸⁰ HPM, 20262.

⁷⁸¹ HPM, 21646.

učitelja, župnika – upravitelja škola i mjesnih školskih nadzornika, koji su, često, i sami nepismeni seljaci.⁷⁸²

Kao veliki problem se ističe težak materijalni položaj učitelja, osobito onih seoskih, a o toj temi izlazi više članaka u dnevnim tiskovinama. Autori koji upozoravaju na taj problem krivicu dijelom svaljuju i na nedovoljan angažman Banskoga vijeća, odnosno Prosvjetnog odsjeka.⁷⁸³ Vlasta Švogera smatra da su takve ocjene “preoštre” i objašnjava zašto – „Točno je da Prosvjetni odsjek nije proveo cjelovitu modernizaciju prosvjete u Hrvatskoj, ali takva se modernizacija tada nije niti mogla provesti zbog nedovoljne razvijenosti hrvatskoga društva, zbog ratnih okolnosti, financijskih problema, ali i zbog pritiska s raznih strana te zbog podvojenosti stajališta o prosvjetnoj reformi čak i unutar Odsjeka. Ipak je Bansko vijeće preko Prosvjetnog odsjeka pokazalo modernizacijska nastojanja i na načelnoj i na praktičnoj razini: u škole je uveo narodni jezik, dalo je poticaje za pisanje udžbenika na narodnom jeziku, donijelo je „Osnovu temeljnih pravilnih javnoga obučavanja za Hrvatsku i Slavoniu” po uzoru na liberalnu austrijsku školsku osnovu, osnivalo je nove škole i tečajevе, namještalo je kandidate za učitelje nakon provjere znanja i na temelju javnoga natječaja neovisno o vjerskim uvjerenjima i društvenom položaju kandidata, proglasilo je slobodu učenja i poučavanja, nastojalo je krajiške škole podrediti domaćoj civilnoj vlasti i barem djelomice se kao svjetovna vlast nastojalo oduprijeti snažnijem utjecaju crkvenih vlasti na školstvo.”⁷⁸⁴ No, uz ovaj navedeni problem, listovima su se također javljali različiti autori koji su opisivali općeprisutno vrlo teško stanje u osnovnom školstvu u Provincijalu, Vojnoj krajini i slovenskim zemljama. Oni uočavaju i upozoravaju da „osnovnih škola ima malo, učitelji su slabo plaćeni i izvrgnuti samovolji moćnih pojedinaca, ali i slabo obrazovani, jer ima malo seminara za obrazovanje učitelja i oni nisu kvalitetni, nema literature za obrazovanje učitelja, nema kvalitetnih školskih udžbenika na narodnom jeziku, seoske općine su nezainteresirane za škole, koje često smatraju teretom, nema organa za nadzor osnovnih škola.”⁷⁸⁵

U svakom slučaju, škole i život na selu sredinom 19. stoljeća nisu išle „ruku pod ruku“. Roditeljima su djeca bila potrebna za svakodnevne poslove, a škola se pritom nije smatrala institucijom koja bi dovela do poboljšanja stanja. Živi se siromašno i svakodnevno bori s gladi, pa su škole smatrane naprosto nepotrebnima. Pogotovo ukoliko se ima na umu da se od

⁷⁸² Gross, *Počeci*, str. 280 – 281.

⁷⁸³ Švogera, *Zagrebačko liberalno novinstvo 1848. – 1852.*, str. 410 – 411.

⁷⁸⁴ *Ibid.*, str. 411 – 412.

⁷⁸⁵ *Ibid.*, str. 414 – 415.

dječaka očekivalo da prvenstveno pomažu očevima u svakodnevnom poslu i obavezama i uče na taj način ono što će prakticirati i sami u budućnosti, dok se od djevojčica očekivala posvećenost domu i obitelji. „Baza“ je tada bila oskudna, pa se i nije mislilo o „nadgradnji“. „Povjerenju“ u škole nisu doprinijeli niti loši učitelji, koji su često, umjesto da seljanima služe kao uzori, bili predmetom izrugivanja. No, njihov je status bio toliko loš jer su im plaće bile niske, pa nisu niti bili motivirani raditi. Možda su seljaci odbacili odlazak u školu za svoju djecu upravo zato što je nastavnički kadar bio nekvalitetan. Što djeca uopće mogu naučiti od takvih ljudi? Daljnje pitanje koje se nameće je kojim su jezikom govorili učitelji? Je li to isto narječje kojim se govori u tom selu? Jesu li percipirali učitelje kao dio „Nas“ ili kao strano tijelo? Da bi seljak prihvatio školu i učitelja, treba uvidjeti da će od toga imati koristi. Očito je splet okolnosti objašnjen u ovom poglavlju (nekvalitetan nastavnički kadar, opće siromaštvo, neulaganje u škole od strane države, visok stupanj nepismenosti) doveo do odbacivanja škola kao mosta za bolje sutra.

4.1.2.10. Knjige

Aleksandar Stipčević i Daniel Barić u svojim djelima tematiziraju građanske (gradske) knjižnice te privatne knjižnice pripadnika srednjeg i višeg sloja u 19. stoljeću.⁷⁸⁶ Istovremeno ova anketa piše o stanju u župnim i parohijskim knjižnicama, odnosno *Koje su najstarije i znamenite knjige i pod kojim naslovom u cerkvah i u knjižnicah ove župe (parokie) nalaze. Gde su, koje godine, od koga i kojom abecedom (azbukom) tiskane?* A to stanje je svugdje isto – vrlo loše. Ili knjižnica uopće nema, ili samo formalno postoje, jer su bez knjiga, ili posjeduju samo nekoliko knjiga. Uglavnom, većinu čine knjige religijskog sadržaja (Biblije, misali, matice rođenih, vjenčanih i umrlih), što ilustriraju riječi paroha iz Meminske nedaleko Siska *„starih i znamenitih knjiga nema, osim onih koje radi bogoslužja na praznike i nedilne dane nužne su“*⁷⁸⁷. U katoličkim župama je u najviše slučajeva riječ o Biblijama, raznim crkvenim protokolima i računima, najvećim dijelom iz 18. stoljeća, pisanim na latinskom jeziku latiničnim ili gotičkim pismom, a u parohijama se radi o ćiriličnim knjigama, najvećim dijelom izdanim u Moskvi, u 18. stoljeću, također religijskog sadržaja, zatim u Veneciji, Kijevu, Budimu i Beču. No, ima i starijih knjiga, poput *Triumphus Coronatae Reginae*

⁷⁸⁶ Barić, D. (2015) *Proziran i prezren: njemački jezik u hrvatskom društvu u prvoj polovici 19. stoljeća*. Zagreb: Leykam international, str. 80 – 92; Stipčević, A. (2008) *Socijalna povijest knjige u Hrvata. Knjiga 3. – Od početka hrvatskoga narodnog preporoda (1835.) do danas*. Zagreb: Školska knjiga, str. 251.

⁷⁸⁷ HPM, 22008.

Tersactensis iz 1442. u župi Ruševo⁷⁸⁸, te nekih iz 16. stoljeća (*Triod* u Trpinji⁷⁸⁹). Mada najveći broj knjiga otpada na one vjerskog sadržaja, ima i onih s područja književnosti (Kačićev *Razgovor ugodni naroda Slovinskog* u Kravarskom⁷⁹⁰), povijesti (Istvanffyjeva *Historia regni Hungariae*⁷⁹¹ u Starom Čiču), geografije (Quadeov *Geographisch Handbuch* u Klanjcu⁷⁹²), medicine, filozofije, ali i rječnika i banologija. Knjižnica u župi Pitomači posjeduje nekoliko knjiga, od sveukupno njih devetnaest, koje nisu vjerske tematike, poput banologije Ivana Franje Zdelara *Series Banorum Croat. Du Slav.* iz 1737., medicinskih priručnika *Flores Doctorum* iz 1616. i *Quercenatus redivivus (...) Ars medica* iz 1679., te *Allgemeine Geographie Hübner* iz 1761.⁷⁹³ Prema pisanju riječkog župnika, tamošnju župnu knjižnicu su opljačkali Mlečani, a sav sadržaj odnijeli u Veneciju⁷⁹⁴. U župnoj knjižnici u Novom „najstarija i najznamenitija knjiga jest zakon Vinodolski od god. 1280. glagoljskom azbukom pisani“⁷⁹⁵, a knjižnica u Iloku posjeduje jednu Bibliju iz 1489. pisanu latinskim jezikom njemačkim pismom, no ne zna se od koga niti gdje „jer fali prvih 10 listova“.⁷⁹⁶

Kao i pri razmatranju stanja školstva, i ovdje su za analizu potrebne dvije imenzije: ona koja govori o brojnosti knjiga u knjižnicama, te ona o aktivnom čitanju knjiga. Prva dimenzija bez druge ne znači ništa. Stipčević kao „prvu i najvažniju prepreku čitanju“ apostrofira nepismenost, koja je na selu masovna, ili kako piše Dimitrije Demeter: „Po naših selah morao bi čovjek Diogenovom lampom tražiti ljude, koji su čitati učili“.⁷⁹⁷ Poveže li se to sa stanjem seoskih škola o kojem se već pisalo, situacija toliko i ne bi trebala čuditi. Stipčević također zamjećuje da nisu svi seljaci koji su pohađali osnovne škole automatski naučili čitati i pisati, a budući da neki tu vještinu nisu prakticirali nakon izlaska iz škole – zaboravili su je.⁷⁹⁸

⁷⁸⁸ HPM, 20881.

⁷⁸⁹ HPM, 20946.

⁷⁹⁰ HPM, 20258.

⁷⁹¹ HPM, 20277.

⁷⁹² HPM, 20684.

⁷⁹³ HPM, 22076.

⁷⁹⁴ HPM, 19942.

⁷⁹⁵ HPM, 19947.

⁷⁹⁶ HPM, 20925.

⁷⁹⁷ Stipčević, *Socijalna povijest*, str. 296.

⁷⁹⁸ *Ibid.*, str. 297.

4.1.2.11. Identifikacije stanovnika

U ovom je poglavlju cilj analizirati identifikacije stanovništva onkraj dominantnih historiografskih težnji koje fenomen i proces nacionalne identifikacije iščitavaju prvenstveno putem istraživanja područja društvenih ideja i ideologija te općenito političkog života. Stanovništvo je raznoliko, a anketari tu raznolikost i višestrukost identiteta uočavaju i pokušavaju imenovati i interpretirati u skladu sa svojim znanjima.

Najprije treba objasniti termine etnički i nacionalni identitet, koji se u radovima iz područja društvenih i humanističkih znanosti nerijetko neujednačeno definiraju, ali i koriste kao sinonimi. Hrvatska enciklopedija za „etniju“ navodi da je to „sociološki termin koji se odnosi na sve zajednice koje njeguju spomen o zajedničkom podrijetlu, povijesnoj sudbini, imaju vlastiti naziv te su povezane osjećajem solidarnosti, a koje su postojale prije modernih nacija ili su u njih urasle“.⁷⁹⁹ S druge strane, „naciju“ objašnjava kao „društvenu zajednicu koja se temelji na: a) uvjerenju svojih članova u zajedničko podrijetlo i sudbinu u prošlosti; b) posebnosti jezika, religije, običaja i niza simboličkih sredstava za obilježavanje kolektivne pripadnosti; c) osjećaju zajedničke solidarnosti, ponosa i društvene jednakosti; d) političkoj organiziranosti u rasponu od pokreta za zaštitu kulturnih posebnosti do državne samostalnosti.“⁸⁰⁰ Iz toga proizlazi da je „nacionalni identitet“ onaj koji „nadilazi lokalnu pripadnost, pripadnost društvenim slojevima, političkim strankama ili religijskim uvjerenjima (za razliku od etničke pripadnosti)“.⁸⁰¹ Oxfordski rječnik temeljnoga sociološkog pojmovlja *Dictionary of Sociology* etniju tumači kao skupinu koja se od drugih društvenih skupina razlikuje prema kulturnim značajkama⁸⁰², dok se nacija veže uz politički zajednicu, odnosno državu.⁸⁰³ Petar Korunić, u želji da objasni razlike između tih pojmova, piše da je razvitak i izgradnja moderne nacije proces koji pak zahtijeva procese transformacije i integracije etničkih grupa. No, i nakon razvitka nacije, unutar transformirane zajednice i centraliziranih institucija i sistema, na razini grupnih identiteta, i dalje postoje subzajednice – etnički identiteti.⁸⁰⁴ Na političkom prostoru Trojednice u 19. stoljeću stoga žive paralelno mnoge

⁷⁹⁹ etnija. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 13.11.2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=18523>.

⁸⁰⁰ nacija. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 13.11.2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=42693>.

⁸⁰¹ Ibid.

⁸⁰² *A Dictionary of Sociology*. (1998) Ed. Marshall, G. Oxford: Oxford University Press, str. 201.

⁸⁰³ Ibid., str. 439.

⁸⁰⁴ Korunić, P. (2005) Nacija i nacionalni identitet, *Revija za sociologiju*, Vol. 36, No. 1 – 2, str. 87 – 105.

grupe, koje koriste razne temelje za razlikovanje „Nas“ od „Drugih“. Uostalom, paralelno postoje hrvatski nacionalni program, uz čije „hrvatstvo“ postoje i „ilirstvo“, „slavenstvo“, razni oblici pravaštva i narodnjaštva, unionizam i drugi. Svaki od njih konstruira različite identitete, a moderna nacija će nastati onda kada se te etničke grupe i zajednice preobrazu u novi tip kolektiviteta koji odlikuju masovniji kolektiviteti s ujednačenim identitetskim oznakama. Dakle, uslijed Hrvatskoga narodnog preporoda su naše društvo i država prolazili proces modernizacije, koji je podrazumijevao i integraciju brojnih institucija. Etnički identiteti su jedna takva institucija. Njihove identifikacije su isto trebale proći kroz razvoj i preobrazbu u novi i drugačiji tip identifikacija, onih koje bi uvelike nadišle njihove lokalne zajednice, koje su se temeljile na istovjetnosti sa sebi bliskima.⁸⁰⁵ Sociolog Aleksandar Vukić je u svoju analizu preobrazbe stanovništva Hrvatske uslijed modernizacijskih procesa u 19. stoljeću uveo pojam habitualizacije, koji označava proces u kojem norma postaje dio zajedničke svijesti društvene grupe.⁸⁰⁶ I nacionalne oznake spadaju među te norma prema Vukiću. Kada je neka norma stabilizirana u „opća očekivanja“, ta očekivanja snažno djeluju na pojedince i time proizvode regulatorni učinak. U isti mah, ona postaje vrlo otporna na promjene, jer se habitualizirano očekivanje ne može lako zamijeniti novim.⁸⁰⁷ Tako habitualizirani obrasci ponašanja povezuju sve članove društvene grupe kroz procese klasificiranja i kategoriziranja individualnih aktera, te stoga u danom trenutku imaju moć definiranja, a time i kontroliranja zbilje.⁸⁰⁸

O kojoj je vrsti identiteta u Statističko – topografskim upitnicima Banskoga vijeća riječ? Identifikacije koje anketari koriste za stanovnike svojih župa su lokalnog ili regionalnog karaktera. Dakle, ankete svjedoče o etnički pluralnom prostoru Provincijala i Vojne krajine, gdje je, ovisno o konkretnoj sredini, neka druga skupina „Drugi“. Svaka od tih zajednica je imala neku od kulturnih sastavnica (prvenstveno jezik ili religijsku pripadnost) kao temelj za razvoj grupnog identiteta, a nastali su upravo u suprotnosti s nekom od značajki „Drugih“.

Polazište ove analize je pristup identitetima kao socijalno konstruiranom fenomenu, ili, kako to definira Rogers Brubaker – etniciteti nisu opipljive stvari, već perspektiva, „način gledanja“⁸⁰⁹, a za njihovu analizu svakako u pomoć valja prizvati druge društvene i

⁸⁰⁵ Ibid.

⁸⁰⁶ Vukić, A. (2006) *Utjecaj društvenog poretka na promjene etničke strukture stanovništva Hrvatske u uvjetima modernizacije*. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet, str. 36.

⁸⁰⁷ Ibid.

⁸⁰⁸ Ibid., str. 37 – 38.

⁸⁰⁹ Brubaker, R. (2006) *Ethnicity without Groups*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, str. 25.

humanističke discipline i znanosti koje su se bavile fenomenom etničkih i nacionalnih grupa i identiteta. Tako i Miroslav Hroch upozorava da se „objektivan karakter nacije ne smije odrediti nepromjenjivim skupom karakteristika i osobina uspostavljenim jednom zauvijek, kao što niti naciju nije moguće promatrati kao vječnu kategoriju koja postoji izvan konkretnih društvenih odnosa“, kao i na „potrebu za dijalektičkim konceptom nacije koji će u potpunosti uzeti u obzir dinamiku društvenog razvoja pri razmatranju podrijetla nastajanja moderne nacije“.⁸¹⁰

Općenito je u posljednjim desetljećima fundamentalan pomak napravljen u pravcu da se fenomenu nacionalnosti pristupa kao socijalno konstruiranom fenomenu. To, među ostalim, podrazumijeva i da se analiza pomiče od kulturnog sadržaja grupe u pravcu analize javljanja i održavanja etničkih i nacionalnih kategorija koje se izgrađuju u međugrupnim odnosima. Etničke grupe ne promatraju se više kao entiteti koje je moguće objektivno definirati njihovim kulturnim karakteristikama, a francuski dvojac Philippe Poutignat i Jocelyne Streiff – Fenart eksplicitno postavlja pitanje „kako i pod kojim uslovima jedna grupa počinje da postoji kao samosvesna etnička konstelacija?“⁸¹¹ Smatraju da su karakteristike koje se uzimaju u obzir pri pokušajima definiranja etničke grupe (jezik, religija, teritorij...) samo „resursi koje je moguće mobilizovati da bi se održao ili stvorio mit o zajedničkom poreklu“, te da se „nijednoj od njih ne može podariti univerzalna i suštinska valjanost u etničkoj identifikaciji. Ni činjenica da se govori istim jezikom, ni zajedništvo teritorije, ni sličnost običaja ne predstavljaju sami po sebi etničke attribute. Oni to postaju tek kada ih oni koji se pozivaju na zajedničko poreklo upotrebe kao markere pripadnosti.“⁸¹² Na njihov rad se nastavlja sociolog Duško Sekulić, koji ističe radove Maxa Webera, Fredrika Bartha i Rogersa Brubakera kao ključne mislioce koji su utjecali na suvremeni konceptualni razvoj fenomena etniciteta.⁸¹³ On Weberov rad promatra kao temelj shvaćanju kako „nema 'objektivno zadane' kulture koja kreira etničnost, nego se etnička grupa formira u političko – povijesnom procesu i 'bira' elemente kulture koji onda postaju granica prema drugima“. Barth smatra da „nije kultura (jezik, religija i slično) ta iz koje se izvode etničke grupe, nego društveni kontakt s drugima vodi do definiranja i kategoriziranja grupnih granica te izbora kulturnih elemenata koji se koriste kao kategorizacijski elementi. Na taj način kultura nije više 'nezavisna varijabla' iz koje se formira 'granica' prema drugima, tj. granica kulture više ne koincidira s granicama etničnosti, nego

⁸¹⁰ Hroch, *Društveni preduvjeti*, str. 31.

⁸¹¹ Putinja, F – Stref-Fenar, Ž. (1997) *Teorije o etnicitetu*. Beograd: Biblioteka XX vek, str. 93.

⁸¹² Ibid., str. 183 – 185.

⁸¹³ Sekulić, D. (2007) Etničnost kao društvena konstrukcija, *Migracijske i etničke teme*, 23 (4), str. 352.

obrnuto, definirana granica je okvir za izbor različitih kulturnih elemenata koji postaju 'sadržaj' etničke grupe. Dakle, prema Barthu, ono što definira etničku grupu jest postojanje granice te grupe prema ostalim skupinama. Da bi etnička grupa razvila osjećaj zajedništva i bliskosti, njezini akteri moraju biti u stanju ukazati na granice koje obilježavaju skupinu kojoj oni, po vlastitoj procjeni, pripadaju. Utvrđivanje vlastite grupne različitosti tada dovodi do principa zatvaranja, odnosno podizanja i održavanja granice/granica između vlastite i drugih grupa, pri čemu je temelj „gradnje“ tih granice vjera u zajedničko porijeklo.⁸¹⁴ Što o postojanju grupnih granica piše anketni materijal? Iako su, prema današnjih kriterijima, seoske zajednice percipirane kao homogene i autarkične, granice su u njima postojale. Etničke grupe su se „zatvorile“, pri čemu je temelj stvaranja granice bila religija (katolička, pravoslavna i protestantske denominacije). Makar je kulturni materijal za stvaranje grupe postojao u svim župama, negdje nije bio dovoljan da se aktivizira stvaranje granice prema drugim i različitim grupama. Takvo je stanje u onim župa gdje se navodi da tamo žive pripadnici različitih vjeroispovijesti, ali da se stanovnici ne razlikuju niti prema govoru niti prema nošnjama. Dakle, dok se ne osvijesti različitost vlastite od drugih grupa, nema niti dizanja granica. Osjećaj vlastite posebnosti je vezan uz razvijanje osjećaja afiniteta prema grupi i tek kada se ta razina kolektivne kohezije stvori, javlja se i svijest o Drugima i drugačijima, odnosno nastaju granice.

No, etničnost također ne djeluje samo preko „grupnosti“ nego i preko kategorizacija, shema, susreta i razgraničenja prema drugima, identifikacijama, jezicima, pričama, institucijama, organizacijama, mrežama, događajima.“ Brubaker „grupnost“ uzima „ne kao danost i unaprijed određenu karakteristiku etničnosti, nego kao varijablu. Ona varira ne samo među pretpostavljenim grupama nego i unutar njih. Varira u vremenu ovisno o povijesnim uvjetima.“⁸¹⁵ Nastavljajući se na njih, Sekulić je pokušao iznijeti polazišnu skicu za „sociologiju hrvatske etničnosti“. No, pišući o „Hrvatima“, njegovo poimanje, definiranje i objašnjavanje te identifikacijske oznake više odgovara naciji „Hrvat“ negoli etniji „Hrvat“. Naime, ukoliko se „Hrvate“ promatra kao etničku skupinu, analiza se nužno omeđuje na krajeve gdje su „Hrvati“ u predmoderno doba obitavali, a to su, u vrlo velikom postotku, hrvatske županije. Nacija „Hrvata“ podrazumijeva preoblikovanje svih drugih etničkih skupina koje žive na teritoriju ostalih krajeva moderne Hrvatske i prihvaćanje hrvatskog imena kao vlastitog, uz istovremeno odbacivanje dotadašnjih (lokalnih i/ili regionalnih)

⁸¹⁴ Putinja – Stref-Fenar, *Teorije*, str. 172. – 195.

⁸¹⁵ Sekulić, *Etničnost*, str. 356 – 359.

identifikacija. Dakle, etnički „Hrvat“ je isključivo regionalno ime, a Sekulićeva analiza pretendira ići dalje od toga. On pritom ne polazi od „grupe“, od shvaćanja „Hrvata“ kao konkretna, čvrsto omeđena, trajno postojećeg identiteta s jasno definiranim „podrijetlom“ i granicama prema drugim, isto tako definiranim „grupama“. Obratno, „hrvatstvo“ se shvaća u procesnom, dinamičnom i dezagregiranom smislu, ono je rezultat, korelacija političkih, društvenih i kulturnih procesa. Ono nije ni izraz neke grupe koji je „potisnut“, pa ga inteligencija „budi“ i objašnjava mu njegov pravi sadržaj, opseg i povijest, već je kreacija političkih, društvenih i kulturnih procesa. Pojedinci, poglavito u modernom okružju, nalaze se u nebrojenim situacijama, kako u svakodnevnim situacijama, tako i u formalnijim i službenijim kontekstima, kada se trebaju identificirati. Kako se netko identificira – i kako je identificiran od strane drugih – uvelike varira od konteksta do konteksta; samoidentifikacija i identifikacija od strane drugih je fundamentalno situacijska i kontekstualna. Netko se može identificirati (ili može identificirati drugu osobu) putem pozicije u relacijskoj mreži (srodnička mreža, prijateljstvo, odnos patron – klijent, učitelj – učenik, itd...). S druge strane, netko se može identificirati (ili može identificirati drugu osobu) putem članstva u klasi osoba koje dijele neki kategorički atribut (poput rase, etniciteta, jezika, nacionalnosti, građanstva, roda itd.).⁸¹⁶

U ovom će se poglavlju pažnja posvetiti dvjema označiteljima grupne pripadnosti: načinu odijevanja, tj. nošnjama, i jeziku.

4.1.2.11.1. Nošnje

„Kao i zastava, i narodna nošnja u svakom od ambijenata i situacija svoj život živi javno.“⁸¹⁷ Drugim riječima, odjeća je jedan od načina kako se simbolička značenja pripisuju materijalnim stvarima, odnosno, odjeća je jedan od temeljnih načina na koji se ljudi pozicioniraju u socijalnom svijetu i vidljiva je manifestacija i socijalne diferencijacije i socijalne strukture⁸¹⁸, što je u skladu s tumačenjem sociologa Ervinga Goffmana, koji zbilju dijeli na „prednji“ i „stražnji plan“, pri čemu se interakcije odvijaju u „prednjem planu“, u kojem akteri „upravljaju dojmom o sebi“. Odjeća je stoga jedan od temeljnih elemenata kada

⁸¹⁶ Ibid., str. 366.

⁸¹⁷ Kale, J. (2010) Kulturna industrija narodne nošnje, *Etnološka istraživanja*, 15, str. 188.

⁸¹⁸ Crane, D. – Bovone, L. (2006) Approaches to material culture: The sociology of fashion and clothing, *Poetics*, 34, str. 321.

osoba, u „prednjem planu“, želi definirati kakva je, ali i kakva želi biti. Pritom nošenje iste odjeće odražava iste simboličke vrijednosti, odnosno grupa daje smisao toj odjeći jer je ona njezin simbol.⁸¹⁹ Dakle, ne odijeva se tu i takvu odjeću slučajno, već zato što se njome želi drugima pokazati tko smo i koje su naše vrijednosti. Na istoj odjeći počiva čitav niz normi i vrijednosti dotične grupe, koja može prerasti u zajednicu.

U Hrvatskoj je stratigrafiju diferencijacije narodne nošnje još 1925. prvi uočio Vladimir Tkalčić. Izlažući inačice narodnih nošnji zagrebačkog kraja donio je zaključak da „među razlozima koji su doveli do jače diferencijacije svih ovih nošnja svakako je (...) najvažniji porast općeg, a time i seljačkog moralnog i ekonomskog individualizma, naročito nakon godine 1848. amo“.⁸²⁰ Deset godina poslije je taj ekonomski značaj uočio i Milovan Gavazzi, koji zaključuje da se „nošnje bolje i duže održavaju onda kada imaju prilike da kontrastiraju, da odudaraju od nečega – ovdje u prvom redu od (većeg broja) okolnih nošnja“.⁸²¹ Što se tiče nošnji u Vojnoj krajini, ono što je iz perspektive države bila obveza nošenja ovakve muške odjeće, s društvenog je gledišta bilo pravo na njezino nošenje. Odijevanjem na taj način se poručivalo da nad sobom nema feudalnog gospodara, a djevojkama je verificirao svoju muževnost.⁸²²

Andreja Smetko u članku posvećenom „ilirskom odijelu“ ili „ilirskoj nošnji“ piše o ulozi te odjeće kao medija u iskazivanju identiteta. Osnovica rada su muzejski primjerci tog odijela, na temelju kojih zaključuje da su dvije stvari bile karakteristične: surka (vrsta kratkoga kaputa) i crvena vrećasta kapa s istaknutim ilirskim simbolom.⁸²³ Budući da se tu radi o primjercima odjeće viših društvenih slojeva, vidjet će se odijeva li se tada i „običan“ puk na isti način.

Pogledaju li se opisi nošnji iz Statističko – topografskih upitnika Banskoga vijeća, proizlazi da ih može grupirati u četiri skupine:

- a) u župama i parohijama gdje žive stanovnici samo jedne vjeroispovijesti, nošnje su kod svih stanovnika jednake

⁸¹⁹ Gofman, E. (2000) *Kako se predstavljamo u svakodnevnom životu*. Beograd: Geopotetika.

⁸²⁰ Kale, *Kulturna industrija*, str. 176 – 178.

⁸²¹ Ibid., str. 176.

⁸²² Ibid., str. 185.

⁸²³ Smetko, A. (2017) „(...) uz narodni duh, narodni jezik, neka vlada i narodna nošnja!“ Odjeća kao medij iskazivanja nacionalnog identiteta u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda, *Historijski zbornik*, Vol. LXX, No. 2, str. 365 – 393.

- b) u župama i parohijama gdje žive stanovnici različitih vjeroispovijesti, nošnje su jednake
- c) u župama i parohijama gdje žive stanovnici različitih vjeroispovijesti, nošnje su različite
- d) župe i parohije u kojima nošnje služe kao oznaka socijalnog položaja.

Primjeri za sve četiri vrste odgovora o ulozi nošnji za identifikaciju stanovništva dolaze iz svih područja obuhvaćenih anketom. Situaciju će se prikazati geografski, jer se takav način prikaza čini pregledniji, i oprimjeriti.⁸²⁴ Krene li se od primorskih krajeva, u župi Rijeka „nošnja po verozakonu nerazlikujese“.⁸²⁵ Anketar iz župe Draga piše da, budući da su „svi stanovnici jednog veroispovedanja“ (rimokatolici, op. a.), nošnja je kod njih jednaka.⁸²⁶ No, primjetna je razlika u odijevanju prema socijalnom položaju. U Drenovi i Delnicama „*imućni nose pako odeću od bojadisanog kupovnog platna, ostali od domaćeg belog sukna*“⁸²⁷, u Lokvama „*imućni nosese različito i obojadisanim kupovnim suknom*“.⁸²⁸ Imena koja koriste da bi imenovali te svoje nošnje su različite. Lokvarski župnik navodi da njegovi mještani „*odevaju se narodno*“⁸²⁹, a taj pridjev „narodno“ u anketi iz Drivenika dobiva i lokalnu oznaku, jer tamošnja „*nošnja jest narodna već Vinodolska*“⁸³⁰, da bi u anketi iz Triblja uz lokalnu, dobio i regionalnu oznaku – „*narod je Horvatski, nošnja je starinska vinodolska*“.⁸³¹ I župnik iz Selca koristi za imenovanje nošnje regionalno ime, jer je u njegovom kraju „*jedan verozakon, a dvoja nosnja: jedna primorsko Horvatska, a druga mornarska, obadvoja različna od starinske, to jest lepša i finija*“.⁸³² Primjer iz tog područja je parohija Srpske

⁸²⁴ Drugi način prikaza bi bio grupiranje župa prema navedenim „kategorijama“:

- a) u župama i parohijama gdje žive stanovnici samo jedne vjeroispovijesti, nošnje su kod svih stanovnika jednake: primjeri iz Zagrebačke županije
- b) u župama i parohijama gdje žive stanovnici različitih vjeroispovijesti, nošnje su jednake: primjeri iz pukovnja Brodske, Gradiške, Ličke i Slunjske, te iz županija Križevačke, Varaždinske i Zagrebačke
- c) u župama i parohijama gdje žive stanovnici različitih vjeroispovijesti, nošnje su različite: primjeri iz pukovnja 1. i 2. banske, Brodske, Đurđevačke, Gradiške, Ličke, Ogulinske, Otočke, Petrovaradinske i Slunjske, te iz županija Križevačke, Požeške, Srijemske, Virovitičke i Zagrebačke
- d) župe i parohije u kojima nošnje služe kao oznaka socijalnog položaja: primjeri iz pukovnja 1. i 2. banske, Brodske, Ličke i Otočke, te županija Križevačke, Srijemske, Varaždinske i Zagrebačke.

⁸²⁵ HPM, 19942.

⁸²⁶ HPM, 19932.

⁸²⁷ HPM, 19918.

⁸²⁸ HPM, 19921.

⁸²⁹ HPM, 19921.

⁸³⁰ HPM, 19956.

⁸³¹ HPM, 19936.

⁸³² HPM, 19941.

Moravice, gdje se narod odijeva „srpsko i hrvatsko“⁸³³, što odgovara podjeli na pravoslavce i rimokatolike.

Pogleda li se područje gdje ne žive stanovnici samo jedne vjeroispovijesti, poput Banskih pukovnija, u Topuskom „već po nošnji Vlaha i Katolika je moći poznati, osobito ženski spol“⁸³⁴, pri čemu se pojam „Vlasi“ odnosi na „grčko – nesjedinjene“. O razlikama u odijevanju prema vjeroispovijesti pišu i anketari iz župa Gvozdansko, Kostajnica i Viduševac. Župnik iz Čuntića piše da tamošnje stanovništvo preko odjeće iskazuje etničku pripadnost – „u celoj župi obitavaju Šokci + neki Vlasi/ Srbi: U celoj Župi obitavaju Šokci, (...) i Gerčko nesjedinjenoga Veroizpovedanja koje narod zove Vlasi – a oni se sami zovu za Serbe. Šokac se bitno po svemu razlikuje. Šokac je Katolik, govori narečje štokavačko, i čisti jezik, koji su literati za književni i znanstveni izabrali. (...) On je obično visokog i vitka staza plavi vlasih, hrabar, oštrouman, na zlo delo po nagovorih al sam od sebe retko. U nošnji razlikuje se od Vlaha. Šokac jednog iztog kroja sa Vlahom haljinu, preko kolena, al strana razlikum, da Šokac nosi haljinu boje bele, a Vlah cerne, Šokac imade haljinu modrim obrubom i Peronjek nosi modri osim neoženeni Momci nose Cerven. Ženah oprave imade takodjer kraj jedanisti sa Vlahinjama – samo da Šokica imade oko vrata, i oko rukuh navezane, sa vunom na košulji belo, crvenom i modrom, pregaču imade iz Vuna satkanu i cervene žute modre i gdigdi bela žica, a Vlahinja nosi pregaču cernu i na Košulji oko vrata i oko rukuh navežena je cerna vuna, Devojke Šokačke nose oko vrata novce al nekad na glavi kano Vlahinje Vienac. Šokica imade kako jest obični Vienac, a Vlahinja iz Cvetja kano kapu“.⁸³⁵

Usporedi li se opis te nošnje s onima iz župa Kostajnice i Sunje, koje se nalaze u istoj, II. banskoj pukovnici, u Kostajnici

„razlik nošnje medju Katolikah i Hrišćanjicah jest onaj da muškarci zakona R. Katoličkoga nose Surine, illiti Haljine iz vune boje bele, a Torbu od vune boje cervene i cerne. Zakona pako Gerčkonesjedinjenoga Haljine cerne, a Torba od vune boje bele, plave i cerne. Ženski pako spol, tako Žene kako Devojke gerčkonesjedinjenoga zakona od Katolikah po pregačah illiti zastavah, tako da spoljenah nose Pregače otraga, a druge odanapred, i to od vune cervene i cerne joste k tome vidjaju se Devojke Hriscanske znakitjenemi glavami od Ruzah i Pantlikah na spodobu Klobuka illi Kopune, a Devojke Katolicke po Vencih od Ružicah i Pantlikah na Glavah“.⁸³⁶

U župi Sunja, „u Selih Sunji, Gredi, Gradusi, Letini, Selišću, Bistraču, Krivaju i Zremenu nošnja je posavska veoma dobra – Muški spol nosi surke narodne belog sukna il zagasito carveno uz krajah nakićeno. Čakšire takodjer belog sukna t. j. Darovca. Ženski spol odlikujese u ponesto nošnje u ovoj župi od sviuh drugih župah Krajine. Opisat i ovo trebalo bi celi ark! U zimi nosi ženski spol opanjake,

⁸³³ HPM, 19948.

⁸³⁴ HPM, 21953.

⁸³⁵ HPM, 21970.

⁸³⁶ HPM, 21977.

kabanice. U Selah Stazi i Bobovcu nošnje Župljanah jepad sve različna od gore imenitih. Muški spol odeću ima slabu, surka od domaćeg darovca kratka veoma, kabanicu samo bogatiji nosiju. Surka jest belog sukna (Darovca). Čakšie samo premogućniji nosiju. Ženski spol nosi pregaču ceveno zagasitog vunenog sukna, siromašniji nosi pregače verst iz platna. Košulje od vrata do pete cele. Glave krivaju sa belom pečom kose nosiju u zapletenoj kiti uz glavu na traga – cure zapletenu do blizu čela⁸³⁷.

U Sunji se nosi naprosto „posavska“ nošnja.⁸³⁸

Od pravoslavnih paroha s Banije također stižu šaroliki podaci. Makar njihovo stanovništvo pripada različitim vjeroispovjestima, nema razlike u nošnjama u parohijama Dubica, Ljubina i Uštica. S druge strane, puk se razlikuje prema načinu odijevanja, i to žene u više slučajeva. Takva je situacija u Kostajnici, Petrinji, Sjeničaju, Topuskom, Meminskoj parohiji, Jurakovcu, Babinoj Reki, Slabinji, Šakanliću itd. U parohiji Topusko „ženske vostočnog veroispovedanja obično nose černe sukne, iverane pregaze, polsove, itd., a ženske katoličkog veroispovedanja svetla platna“⁸³⁹, u Jurakovcu „žene rimokat. crvene vunene pregače nose“⁸⁴⁰, kao i u Šakanliću i Babinoj Reki. U parohiji Jasenovac se ističe socijalni položaj preko odjeće: „u ovome mestu neima nikakve razlike u nošnji naroda prema verozakonu, no svi se jednako nose, prosti narod po svome, a tergovci i zanatlije po svome“.⁸⁴¹ Nekoliko paroha je bilo „rječitije“, pa možemo pokušati rekonstruirati pravoslavne nošnje s tog područja iz sredine 19. stoljeća: u Jošavici „muški spol pravoslavnoga veroispovedanja nosi običnog i krajiškog sukna cerno omorene halbine, lepe hlače i lepo iverane torbake, a rimokatolici iz darovca bele žalbine i hlače i cerveno tkane torbake; ženski spol vostočnoga ispoviedanja iz kraiskog sukna crne halbine, iverane pregače i lepo iskićene čarape, a rimokatoličke lepe halbine iz darovca lepe iz domaćih platna kikle, umesti čarapa iz kerpeca domaćega platna omotane noge; oboeg verozakona muževi imaju polsove, a ukupno nose svi opanke; tako isto ženske oboeg veroispovedanja nose Pege“⁸⁴², a u Staromu Selu „muški nose obično halbine i lače od kraiskog debelog sukna, laibeke od tankog plavog, na glavi neki šubare a neki škerlake, za obuću pletene čarape u kerpami platnenimi umotane i opanke; ženske nose cerne halbine, laibeke od malog tankog plavog sukna i od kraiskog debelog liepog dugačke zobune, pregače, polsove i svilom i šarenim (nečitka riječ, op. a.) liepo izvezene tkanice i rukami napravlene zastore od liepog platna, na glavama (nečitka riječ, op. a.), na nogu obuća, pletene delane čarape, natikače i opanke, torbake različite, od novaca,

⁸³⁷ HPM, 21934.

⁸³⁸ HPM, 21934.

⁸³⁹ HPM, 22004.

⁸⁴⁰ HPM, 22012.

⁸⁴¹ HPM, 22018.

⁸⁴² HPM, 22011.

bisera, ovakove versti đunđua kako je koja premoćna“.⁸⁴³ U anketnim listinama ispunjenim od strane pravoslavnog svećenstva se, a za razliku od anketa koje su stigle iz katoličkih župa, spominju i pojmovi „krajško“ i „graničarsko“: u Petrinji pravoslavci nose „*kraiško odelo*“⁸⁴⁴, kao i u Šušnjaru, Kostajnici, Ljubini, dok se u Komogovini, Tremušnjaku i Jošanici haljine rade iz „*kraiškog sukna*“⁸⁴⁵.

Kakva je situacija u drugim pukovnijama? Iz Brodske pukovnije ankete iz Oprisavaca, Bošnjaka, Cerne, Garčina, Orolika, Privlake i Komletinaca pišu da, iako tamo žive pripadnici više vjeroispovijesti, njihove se nošnje ne razlikuju, ili prema komletinačkomu župniku u čijoj je župi „*nošnja narodna kao i kod svog broskog puka*“.⁸⁴⁶ No, u nekim župama se ipak puk razlikuje prema opravi. U Nijemcima se žene razlikuju prema vjeroispovijesti, u Otoku „*Cigani se malo drugčie nose*“.⁸⁴⁷ Dojam pojačava otočki župnik, koji piše da „*sledbenici vere iztočne, sve sami cigani, svoje svagdi poznato čadjavo odielo imadu, posve različito od graničarah. Ne toliko po verozakonu koliko po narodu različuju se*“.⁸⁴⁸ U Ivankovu, Velikoj Kopanici, Andrijevcima i Račinovcima je vidljiva socijalna razlika u načinu odijevanja, s tom razlikom da se u Andrijevcima radi o razlici prema dobi, jer „*ženski spol osobito mladež (...) rado se cifra i skupe letne i zimske odiče po Luxusuzabira*“⁸⁴⁹, dok je u Račinovcima riječ o razlici prema zanimanju – tamo je „*nošnja po nemačkom običaju kod žiteljah koji se ne bave sa poljoprivredom, ostali svi isti*“.⁸⁵⁰ Paroh iz Klokočevika piše da u njegovom kraju „*pravoslavke nose kupovno, katolkinje domaće*“.⁸⁵¹

U Gradiškoj regimenti se nailazi na regionalnu oznaku nošnje: u Kaniži je „*nošnja polog običaja slavonskoga*“⁸⁵², u Orubici „*narodno posavačka*“⁸⁵³, ali i na razliku u odijevanju prema vjeroispovijestima. U župi Raić „*stare ilirske se razlikuju od horvacke*“, pri čemu se pojam „*ilirke*“ odnosi na pravoslavke, a „*horvacke*“ na katolkinje.⁸⁵⁴ U Bogičevcima se „*žene nose po hervatski*“⁸⁵⁵, „*jedni se nose šokački, a jedni horvacki*“⁸⁵⁶ u Novskoj (makar su svi

⁸⁴³ HPM, 21986.

⁸⁴⁴ HPM, 21990.

⁸⁴⁵ HPM, 22011.

⁸⁴⁶ HPM, 21962.

⁸⁴⁷ HPM, 21941.

⁸⁴⁸ HPM, 21694.

⁸⁴⁹ HPM, 21936.

⁸⁵⁰ HPM, 21948.

⁸⁵¹ HPM, 20331.

⁸⁵² HPM, 22095.

⁸⁵³ HPM, 22054.

⁸⁵⁴ HPM, 22051.

⁸⁵⁵ HPM, 22105.

⁸⁵⁶ HPM, 22083; Prema anketnoj listini, župnik Novske u svojoj župi nalazi samo rimokatolike i štokavce, pa se vjerojatno oznaka “horvacki” odnosi na osobe doseljene iz jedne od hrvatskih županija.

rimokatolici), s tim da u selu „Brestači (...) oni za Sinove svoje jedine kćeri nošnje horvacke prosse (...) i tako od nošnje nevlastite kano od kuge čuvaju se“.⁸⁵⁷ U Odvorcima „nošnja je narodna“.⁸⁵⁸ Primjeri iz Oriovca i Bebrine će poslužiti kao ilustracije. U Oriovcu:

„ženskog spola osobito mladež približava se berzim korakom civilnoj nošnji. Devojka u ovoj župi na posao ide kao i u okolici pokrivena glavom, sveže okol kose maramicu ma kakve boje, a najradie cervene ili žute pak onda pokriva se tankami od perkala (zovu ju Bolča), kojom i lice sakrie. U cerkvu ili igru ide gologlava, osim ako za kim tuguje. Kose plete naslikujuć veće slališe i žene mlade svežu tursku šamicu okol glave, pak maramom pokriu kano i Divojke – parkaljenom ili svilenom. Devojka i mlada kiti se cvetom naravnim, ali kupovnim, ali izabranim. Okolo vrata sad već i dragocene među marame koje se iglom pripnu. Košulju po srednih od domaćeg finog platna ili svilenu, koju je sama odkala i sašila, koja na dnu šlingana mora biti. Zastor svilene, cervene, plave (ove su dve boje najmilie), žute ili čadjave. Sada je fini libek u modi, ali koje drugo fino vuneno tkanje. Zobun (prosluk, snibal) svileni ili vuneni. Devojka od 17 godina počne svilu nositi, a svake godine za Brašančevo mora si kupiti kad je pričma gizida dok ju ne udade. Ovo joj ili kuća dade, ili hrani bube, ili na nadnicu radi, te iz zasluženih si novacah kupi. Čarape na noguh bele i cipele, gdikoje je i svaki dan nose. Okolo vrata vidi se kod devojke i mlade gjerdan od stakla, skupih koralah, a mogućnia i od bisera, nu kojikod gdikoje i po više dukatah visi. Mendjuši je vidit od Bronca, ili Srebra, a i od Zlata. Ženski se spol osobito čistoćom razlikuje, jer žensko nije vidjeti u cernoj rubini“.⁸⁵⁹

Za bebrinsku župu župnik piše da:

„nošnja je ovde jednaka buduć nema izvan Rimokatoličkog veroispovedanja i to: kod muških Zima: Glavu pokriva Šubara od janjeta ili lisice. Gunjac ili Kožuh dugih izpod kukovah. Pod ovim prusluk ili peršnjak kodžuh. Hlače od belog ili plvog sukna. Opancili ili mestve u koimi su okolo noge suknama kod kuće tkani obojci. Letom nosi ovde Graničar Prusluk, pojas (tkanica), opanke i obojke, glavu pokriva škirljak (šešir) svekšinom od slame. Rubina i gaće su od domaćeg lepog i ukusnog platna. Ženski spol: Zimom: Binjaše (ćurak) – pod ovim obični ženki kodžuh, zapreg (od vune domaći proizvod) ili fertun od kupovnog platna. Cipele ili opanke ženske. Koja neima Binješa ona zaogerne gunjac. Žena glavu pokriva belom velikom Bolčom (velika marama). Devojke gologlave. Svilna ili kupovna marama okolo vrata. Letom: Žene glave uvezane, a devojke gologlave. Prusluk svilni ili drugog kakvog ceiga, ili baš i bez njega. Fertunj svilni ili zapreg, ili od cica. Mladje nose i raklje. Cipele ili opanci su kupovni štrumpfami ili domaćimi čarapami i navlačci. Devojke i mlade bez cveta bilo kupovnog ili iz bastana nikud neidu“.⁸⁶⁰

U Dubočcu nedaleko Slavonskoga Broda:

⁸⁵⁷ HPM, 22083.

⁸⁵⁸ HPM, 22082.

⁸⁵⁹ HPM, 27677.

⁸⁶⁰ HPM, 22107.

„nošnja naroda u vreme zimsko muški spol nosi kanoti cerne kape, od kože ovčje, male kudmene, što zovu pernjake pak sverhu njih kudmene srukavi, i na kudmene gunjac, zvakšite bile, illi kano vele: suknjare. Opanke sa mestvama, i sukneni obojci u dani posleni. U dane sveisane obicsaju nositi: kape cerne, cerne caikšire, kudmen srukavi, csizme, i to u vrime zimno. U vrime letta cerni lep sheshir, illi bel, Pantalone, csizme, illi u lepima na iveranima gačama, i u jenclu. Nošnja naroda spola ženskoga u vrime zimno, suknju zimsku, csarape, sverhu njih male csarapice od vune. Cipele, a mnogi opanke, kudmen od kože ovčje (Peršnjak). Na vratu zimске kupovne marame od različiti boja. Glava preko žene zvezate imadu sa različitima marama. Cure pako gole glave, a pored sobom stare cure fertun imadu, a mladje od razlicitog cica, i svile. Isto tako i u dane sveisane u vrime zimno nositi običaju. U lettu pako od razlicitog cica suknje, fertune od razlicsite svile, stamfe, cipele, fine marame na vratu, i na glavi, i da bolje reknem kanogod u varoši nositi obicsaju“.⁸⁶¹

Također ima primjera i ćirilčnih i latiničnih ankete iz te pukovnije koji govore da je nošnja naroda puka ista, unatoč razlikama u vjerskoj pripadnosti. Takve ankete su stigle iz Kobaša, Stare i Nove Gradiške, Čagliča, Bodegraja i Okučana.

U Petrovaradinskoj pukovnji se stanovnici odijevaju prema pripadnosti etničkim skupinama, ali i prema pripadnosti vjeroispovijesti. U Moroviću se prema nošnjama razlikuju „Šokice i Serbkinje“⁸⁶², pri čemu treba upozoriti da se pojam „Serbkinje“ odnosu na pravoslavke, a Šokice na katolkinje, a u Mikincima su nošnje „Albaneska“ i „naška“.⁸⁶³ I u Slankamenu i Novim Banovcima ima oznake za nošnju „naša“, koja „razlikuje se nošnja naših od lutoranah, oni najvisje cerno i plavo odilo“⁸⁶⁴, dok u Slankamenu „trgovci i zanatlie“ imaju drugačije nošnje.⁸⁶⁵ U Golubincima se „Luterani“ u nošnji sasvim razlikuju od „ostalih Katolikah“⁸⁶⁶, dok se u Ilincima nailazi na „Sriemsku nošnju“, no i tamo Nijemci imaju vlastitu nošnju.⁸⁶⁷ Prema strošinskom župniku:

„jednog i drugog veroizpovedanja žitelji u ovdašnjoj župi, u Strošincih i Jarmini, isto se nose i hodevaju, naimе Gunj (Gunjac) ili Kožuh, natjedina je protiva besnoći vremena, njihova obrana. Proletjem i leti u rubinamai hodaju, i u gatjama samo, a u čakširah (hlačami) zimi. Opanci su svud na nogah, bili koji ih obuju gerčkog nesjedinjenog, ili pak rimskog veroizpovedanja jednog i istog pletiva. Ženskinje takojer jednog i drugog veroizpovedanja nerazlikuju se po nošnji. Samo i jedino glave ures, koji serbske snaše resi drugi je nego koi veroizpovedanja rimskog, mlade, kite. Mlade Serbkinje nose na glavi neku verst od krunah s dvadesetacih i dukatih u dnu narešenu obiljno, a na verhu krune imaju

⁸⁶¹ HPM, 22107.

⁸⁶² HPM, 20742.

⁸⁶³ HPM, 20796; Oznaka „Albanezi“ se odnosila na doseljenike s područja današnje Albanije, koji su govorili vlastitim jezikom, a očito su imali i vlastitu nošnju, različitu od svih ostalih stanovnika u župi.

⁸⁶⁴ HPM, 20748.

⁸⁶⁵ HPM, 20741.

⁸⁶⁶ HPM, 20747.

⁸⁶⁷ HPM, 20746.

umetnutog cvetjaha puno nametanog, dočim naše serbske samo šamiju jednu okol gornje strane glave, narešenu cvetsjem nose. Dukatah pak okol vrata kako kod snašah Serbkinjah, tako i rimokatoličkih videti je mnogo“.⁸⁶⁸

U Đurđevačkoj regimenti se stanovnici razlikuju u nošnjama prema vjeroispovijesti, o čemu pišu ankete iz Bjelovara, gdje „*Rišćanke nose na glavi Ridu, rimokatoličke paculice* (pokrivalo za kosu udanih žena, op. a.)“⁸⁶⁹, i Sandrovca („*na glavi katoličke nose poculice sa špicami podvezane, gerčko-nesjedinjene nose ride*“)⁸⁷⁰, a na sličnu situaciju ukazuju i ankete iz Cigljene, Grubišnog Polja, Kapele, Nevinca i Pitomače. U Pitomači „*kod mladjih ženah katoličkog verozakona odeća glave jest poculica svake versti, i marama veće strane skupocenija kod verstnih i starijih peča bela illi marama od modre boje. Žene pako istočnog veroispovedanja nose na glavi obično stanoviti pokrovac Rida zvani*“.⁸⁷¹ U župi „Novograd“ (danas Novigrad Podravski, op. a.) se prema nošnjama razlikuju „*Podravkinje*“ i „*Vlasi*“.⁸⁷² I parosi uočavaju razlike kod žena. Takav ćirilичni materijal je stigao iz Bedenika, Bjelovara, Grubišnog Polja (gdje ipak „*Čehi i Čehinje*“ imaju posebne nošnje⁸⁷³), Mučne, Plavšića, Poganca i Velike Barne, uglavnom se radi o načinu pokrivanja glava i pletenju kose. Na socijalnu razliku u nošnjama upozorava anketar iz Đurđevca.⁸⁷⁴ Obrati li se pozornost na imena koja se koriste za te nošnje, župnik iz Petranca piše da je „*opravica po varoški*“⁸⁷⁵, dok se u Ferdinandovcu i Goli nailazi na pridavanje etničkih oznaka nošnjama. Nošnja puka u Ferdinandovcu je „*magjarsko – podravska*“, a koja se razlikuje od vojničke: „*Nošnja se u ničem ne razlikuje, nego magjarsko podravačka od vojnička, kojumse služe vojaci služeći i izpisati, a ostali muškarci nose valike belog darovca čuva cerveno obšila, surke kratke i kožuhe, plave hlaće, široke šešire, čisme ili opanke. Žene pako nose surke i kožuhe, čizme, cipele cerne, kratke perusluke, rubače (tako zvane vainske sukne) svake versti boja pofarbane. Cerne i bele predprege, bele peće kraljiča na vratu neciona nego svilena rubca – i privezulke, kanati i na glavah svilne poculice i pantoline*“⁸⁷⁶, dok u župi Gola „*jedino nekojih nošnja naroda jest poleg Hervatah koji iz Hervacke jesu došli, koji pako iz Magjarskog došlisu nosnju poleg naroda Magjarskog imadu*“.⁸⁷⁷

⁸⁶⁸ HPM, 20737.

⁸⁶⁹ HPM, 22027.

⁸⁷⁰ HPM, 22034.

⁸⁷¹ HPM, 22076.

⁸⁷² HPM, 22071.

⁸⁷³ HPM, 22061.

⁸⁷⁴ HPM, 22059.

⁸⁷⁵ HPM, 22073.

⁸⁷⁶ HPM, 22056.

⁸⁷⁷ HPM, 22060.

U Lici i Gorskom kotaru se također nailazi na vjersku pripadnost kao temelj za izgled nošnji. Iz Josephstahla/Munjave, Krmpota, Ogulina, Plaškog, Rakovice i Tržića iz Ogulinske regimente te Široke Kule iz Ličke regimente ima anketnih listina koje to svjedoče. Razlike samo kod žena primjećuje župnik iz Bunića te parosi iz Vlahovića i Tržića. S druge strane, župnik iz Brloga piše da je kod svih stanovnika jednaka nošnja, makar se oni vjerski razlikuju. Istu se situaciju nailazi i u župama Ličke pukovnije Gračacu, Lovincu, Palanki i Svetom Roku. Regionalnu oznaku za nošnju nalazimo u Brušanima, gdje je „nošnja je jednaka, općenita, lička“.⁸⁷⁸ U Cerovniku „ženskilji obreda Gerčko – nezjedinjenoga još danadas se nose po starodavnom običaju t.j. haljine (nečitka riječ, op. a.), bele surke nakičene i svakojako našarane pregače na glavi bile povezače cervene čarape a dopel kapica i opanke“⁸⁷⁹, Krmpotama „mužkarci se nose kako i ostali graničari, a ženske po staro – horvatski odevene t. j. devojke nose čerljene Roge, šarene čarape, a ženske u obće zobune, adake pregače, bečve, jašmake, jednom rečju nose se po bunjevački, kao što se ovde ta nošnja zove“⁸⁸⁰, Drežniku „Rimo Katolike u Letu oblacujuse u belu platnenu Robu i crljeni ili modri oplećak, bili ili šareni saslon, cerljene Hlače, na Glavi bili Turban, a u zimi cernu ili bilu suknenu Haljinu. Gerčko – nesjedinjene Letom i Zimom (nečitka riječ, op. a.) Povezaču Nazubke i koje su bogatie na Peršu cetveri red navezenih Grotićah Zvoncilah i Thalirah nase među“⁸⁸¹, Josephstahlu/Munjavi „nošnja medju ženskima vnoge se razlikuje, ar one koje su iztočnog veroizpovedanja nose Zobun, koji Surki priliči, preklaču različitih bojam vezom vezenu, čarape cervene i male kapice, a na glavi podvezaču. Zapadnog veroizpovedanja, ili Rimokatolike nose se kano i Ogulinke, beli rub na glavi, sverhu košulje halju i spreda zaslon domaći, ili kupovni, a na nogama bile čarape i opanke, ili Postole“.⁸⁸² Župnik iz Generalskog Stola za odjeću u njegovom kraju kaže naprosto da je „nošnja koja i okolo Karlovca kod prostaka“⁸⁸³, dok u župama Starigrad, Sveti Juraj, Lukovo, Krasno i Bužim nailazimo na pojam „bunjevačka“ nošnja. U župi Kompolje je nošnja „horvatska“⁸⁸⁴. U Starigradu „jedni se nose gradski, drugi po bunjevački“⁸⁸⁵, a ista je situacija i u Svetomu Jurju, čiji župnik razlikuje dvije nošnje – „gracku“ i onu „planinara bunjevaca“:

⁸⁷⁸ HPM, 20271.

⁸⁷⁹ HPM, 21648.

⁸⁸⁰ HPM, 21644.

⁸⁸¹ HPM, 21647.

⁸⁸² HPM, 21638.

⁸⁸³ HPM, 21646.

⁸⁸⁴ HPM, 20870.

⁸⁸⁵ HPM, 20833.

„Nošnje naroda Svetoga Jurja nerazlikujese po verozakonu koliko mnogo toliko žensko nosi se po gradcku. Koji može od sukna kupovnoga od stacuna kupi i nosi kratku halju – pantalone – persluk – kapu cernu ili klobuk mornarski, gde koji cipele – čizme i to malo – i opanke, i stoga se (nečitka riječ, op. a.) Seljan – od imena rodnog Svetojurčani. Ovi su planinari zovu se bunjevci (...), i oni se svi u nošnji po verozakonu razlikuju: Muški nose bele ili merke brevercke – haljine cerne ili merke – cerljene Rakčine ili Klobuke široke niske – kopica ili nazubke s natikačam i svaki opanke. Žene njihove nose Sedak cerni brez zakovi – haljinu cernu s rukavi - Bičve na nogam i opanke. Jačmak po svoj glavi nosidu povezat, vlasi ispred ušiu podugačko vise i to opletene kao rišćanke. Cure nosidu na glavi niski cerveni rakčin i po polovici rakčina pripućen Jačmak sbačenkom – odiću ostalu nose kako i žene, cure samo na nogam nose čarape mesto bičavah i opanke“.⁸⁸⁶

Župnik iz Švice iz Otočke pukovnije na sljedeći način opisuje odijevanje svojih župljana: „Nošnja o ovoj župi različita jest od sledbenika gerčko – nesjedinjena: spol ženski odivase u dan delatni košulju (nečitka riječ, op. a.) kiklju, zaslou, natikače i opanke na glavi rubac tkani i pokrivaču, u zimi ktomu dolazi halja, i župica, to jest sav domaći proizvod. U praznikah pako novu kupovnu uz dučanih robu. Zumbane, tako zvane opancerle od finoga sukna i od franc. i nimaskoga platna kiklju, šarene i bele šlangane zaslone, kiklje i od Merina svake boje na nogagh strumfe cerljene i postolje kadi i kadi viditi jest staru Senjsku svilenu opravu. I muski razlikujuse od drugoga zakona, druge versti imaju persluk, kapu, i drugoga kroja gaće“.⁸⁸⁷

Župnik iz Krivog puta uočava da se „žene katoličke razlikuju od žena Vlaških“⁸⁸⁸, a župnik iz Dabra piše da se „Hrvatice“ u nošnji razlikuju od pravoslavki.⁸⁸⁹ Župnik iz Sinca donosi opis „narodne nošnje“ u toj (Otočkoj) pukovnji, koja je različita s obzirom na dob:

„(...) starije žene nose većim delom sugi zobun od domaćeg sukna, koje same pripravljavu, pred sobom modar, kupovni od platana zaslou a ozdol zobuna, tako zvana halja, koja jest takojer od tanjeg domaćeg sukna prišivena; mladje ženske glave nose župicu kratku do kuka, a to od finoga, većim delom cernog kupovnog sukna. Alli po blagdanih nose one kupovne svakoverstne od jedne i više bojah kiklje, koje od svojih Materah baštinovale jesu. (...) glavu pokrivaju kupovnim finim Tumbanom, mladje većim delom nose Bendice i Pokrivače, koje kod kuće različno pripravljaju“.⁸⁹⁰

Iz Slunjske pukovnije stižu oprečne obavijesti. Župnici iz Vukmanića i Gline pišu da ne uočavaju razliku u odijevanju stanovništva unatoč razlikama u vjeroispovijesti. S druge strane, vjersku pripadnost kao temelj za razlikovanje prema odijevanju nalazimo u Lađevcu i Skakavcu, dok parosi iz Gline i Bogovolje naglašavaju da je ta razlika zamjetna samo u ženskom spolu. Opis iz Slunja to potvrđuje:

⁸⁸⁶ HPM, 20852.

⁸⁸⁷ HPM, 20847.

⁸⁸⁸ HPM, 21643.

⁸⁸⁹ HPM, 20873.

⁸⁹⁰ HPM, 20854.

„Nošnja mužkih je: Cerljena navezena kapa, prsluk, bela ili cerna do nad kolena halja iz priprostoga domačega sukna, pri mladjih predpaša za kojim samokresi ili kubure stoje, u letu bele platnene gaće, u leti iz domačeg beloga sukna i hlače, obojki i opanci, mnogi imadu i kabanicu iz svoga domačega sukna, što tako katolici, kano i vlasi jednako nose. Žene katoličke beli dugi rub na spodobu tumbana preko ramena i pleća nose, lasi pletu pak u smotak na glavi zaviju, i cerljenim i šarenim rubcem domačim povežu. Bele iz platna rukavice ili oplećak nose, pak kiclju belu obuću i pojasem, koga „tkanica“ zavu, se prepašu. Kolenke iliti stumfe bele, ili cerljene ili modre, pak opance ili postole nose. Haljinu belu do petah srukavama u zimi obuku. Nesjedinjenoga vere izpovedanja lasi u dve kike pletu, pak na persih nose, na koje bogatie i novce metnu, rubcem, koj se „povezača“ zove, se pokriju, i iz pod brade vežu jedna i cela sašitu košulju obuku i pojasom prepešu. Na prvo pregaću različite boje nose, pak kolenke i opance nose“.⁸⁹¹

Što se tiče Banske Hrvatske, niti tu stanje nije jednoobrazno. Krenut će se od slavonskih županija. U Srijemskoj županiji nošnje su oznaka i socijalnog statusa i pripadnosti vjeroispovijesti i etničkoj pripadnosti. Doduše, župnik iz Berka eksplicitno piše da „nošnja se ne razlikuje po zakonu, nego po narodnosti“, a taj „narod“ je „Sremski i Magjarski i Švabski“.⁸⁹² U ovoj županiji nalazimo pojam „Srbi“, i to za opise nošnji u Banovcima, čiji paroh piše: „U MACI: Razlikuje se nošnja serbljah zapadne cerkve, sastojise u beloju rokli, skutah beli, na kojima sa strag tri reda veza prilicno široka sa šminkom lepo izradjena i pregača (kecelja) sukna sa tkanicom koja mesto pojasa upotrebljavaju od šakmišta lepo odkana – mesto ovakve divice nose (nečitko, op. a.) i lepše navezene skute tako da imade boja telesna pri svetlom danu opaža, a spređ ovo pregacama po stanju bogatstva ili lepote, sa dva ili tri para od osobite svile opaziti, pokrivaju – osobito persluka leti nosiju. U BANOVCIMA: Žene nose od cica sukne po (nečitko, op. a.) marama različite boje povezuju samoplećane navlake (strimfle), a odmjerene i cipele – devojčice od 12 godina nose sukne, a izpod nje skute kojimase videti daje slinge naj lepo uredjene na tri, cetir i od pet persta širok“.⁸⁹³

Ista je situacija u Kukojevcima, gdje:

„Serblji dugačke cerne gunjeve, dugu košulju, gaće i opanke, veliki cerni šešir. Serbkinje glavu s maramom povezanu, suknu kecelju, vunenu, opanke i cipele imućnie. Rušnjaci (Rusini, op. a.) koji se ovde nalaze nose po magjarski opakliu mali šešir i široke gaće. Nemci koji ovde malo ima – bele plundre plavi špecirer od čohe šubave, klumpe. Nemice povezane maramom, suknja, (nečitko, op. a.) (najviše cervene boje) čarape vunene namesto cipelah koje si same naštriklju. Bingula: Slovakinje i Slovaci prave malu razliku što muški nose čakšire i guncić okoľoje od belog sukna, žene pako bele

⁸⁹¹ HPM, 35603.

⁸⁹² HPM, 20928.

⁸⁹³ HPM, 20934.

kape, (nečitko, op. a.) devojke puštaju perčin s (nečitko, op. a.) izpletu. Magjari su od Rušnjakah u malo različni: na primer: špičaste čizme, beli gunj, opaklie, kratku košulju, široke gaće. Magjarice poculjicu, kratki persluk, suknje različite boje, i cervene čizme^{.894}

U Mikluševcima „Serblji nose od sukna belu i cernu haljinu, od ovacah kožuh, čizama pomalo, ponajviše opanke. Uniati se u tomu od serbah razlikuju, što na Magjarski način imadu mužki košulje kratke tako da njiova gola ledja postaju od sunca cerna, a koi bi mužki imao dugačku, kao Serbin, košulju, njenu donjnu stranu naokolo svu u gaće meće, i ponajviše nose čizme, a opanke malo. Žene njiove imadu ozgor cernoplavetne od beza haljine“^{.895}, a i u Jarmini se „Serblji po Serbskom običaju noses“^{.896} U Indiji i Rumi se „Srbi“ razlikuju od „Nijemaca“, u Mikluševcima „Serblji“ od „Uniata“^{.897}, dok se na socijalnu razliku u odjeći nailazi u Nuštru (između seljaka i zanatlija) i Šaregradu, gdje se župljani odijevaju „*prosto ili narodski*“ i „*majstorski*“^{.898} „Šokačkom“ nošnju naziva župnik iz Jankovaca, s naglaskom da su Šokci „*starosidioci*“^{.899}, pri čemu su „Šokci“ rimokatolici, a „Srbi“ pravoslavci, dok u Petrovcima „*grč. nesjedinjeni nose opravu po šokački, Rusini na sliku Magjarsku*“^{.900}

U Požeškoj županiji, u Gaju i Daruvaru, kod opisa nošnji se javlja pojam „Slavonci“:

„Kod Slavonacah rodjenih Muških razlike nikakve neima. Kod Ženskih, i to samo udatih razlika jest a) glede gunjca iliti surine, Hristjanke istina nose haljetke (oprava bela suknena od vrata preko plećih skoro do kolena obesita, rukave većom stranom imajuća i cela obrubom svojim izvezana s gajtami ili od sukna – cervenog i plavog, zelenog igdikad cernog – rezanimi pantlikami), ali i gunjce t.j. kratke surine malo niže izpod kuka dugačke, cerne ili bele boje imadu et Kerstjanke samo (...) gunjce nose. b) Hristjanke (pravoslavke, op. a.) ovite glave u belu veliku maramu Hridu zvanu nose; Kerstjanke (katolkinje, op. a.) pako uvek gloglave, samo kosu nad zatiljkom sa belom pečom – od jednog prema drugom ramenu ležeću pokriju i nekoje s (nečitka riječ, op. a.) i neku verst uzke i kratke poculjice samo zadnji kraj t. j. nadzatiljak pokrivajuće, temena uvek odkritog imadu“^{.901}

U župi Ruševo se također puk razlikuje prema načinu odijevanja, i to „*Hristjanski*“ i „*Slavonski*“^{.902}, pri čemu se prvi naziv odnosi na pravoslavce, a drugi na katolike. Parosi iz Grabovljana i Londžice piše da se mještani razlikuju samo malo, i to kod žena „*na glavi i u maramama*“^{.903}

⁸⁹⁴ HPM, 20919.

⁸⁹⁵ HPM, 20940.

⁸⁹⁶ HPM, 20921.

⁸⁹⁷ HPM, 20940; Pritom tamošnji paroh “unijatima” naziva pripadnike grkokatoličke vjere.

⁸⁹⁸ HPM, 20910.

⁸⁹⁹ HPM, 20922.

⁹⁰⁰ HPM, 20915.

⁹⁰¹ HPM, 20890.

⁹⁰² HPM, 20881.

⁹⁰³ HPM, 20705.

I u Virovitičkoj županiji se pravoslavci i katolici, i to poglavito žene, razlikuju u nošnjama, o čemu pišu ankete iz Sopja i Voćina. U Sopju: „*narod Rimokatolički nosi sasvim bele košulje i skute s cerljenim pamukom obšivene, dikoje i plavoga mešaju, na glavi belu maramu nose bez ikakvog drugog obšivanja, pregače nose palve, cerljene i sasvim bele i na glavi podculicu, divojke sve pako kao žene smo na glavi pletenicu. Istočnjakinje samo kosu drugačije pleteju i s češljem zabodu pletenicu, a glavu si zavežu šarenom maramom*“⁹⁰⁴, a u Voćinu „*sledbenici istočnoga zakona nose cerne gunjce t.j haljine, a Katolici bele iz darovca sašivene; žene Iztočne nose pregače koje same predu iz vune i tkaju, a zapadne žene kupovne od koje kakvog platna šarenoga. Nu razlika je ne samo u nošnji već u svemu deržanju i pozdravljanju kod ovoga naroda velika*“.⁹⁰⁵ S druge strane, župnik iz Čepina piše da između „*kuća koje se ovde zovu šokačke*“ i „*novih pravoslavnih Srbalja*“ nema razlika u nošnji⁹⁰⁶, a i župnik iz Feričanaca piše da u njegovom kraju nema razlike u nošnjama „*prema narodima*“.⁹⁰⁷ U Punitovcima je nošnja naprosto „*slavonska*“.⁹⁰⁸

U Zagrebačkoj je županiji jednoobraznu situaciju, kako piše u listini iz Dubrovčaka – „*nošnja jedna i to narodna*“.⁹⁰⁹ Iz Dubovca, Jamnice i Karlovca dolaze vijesti da, iako tamo žive stanovnici ne samo jedne vjeroispovijesti, nema razlike u njihovim nošnjama. Doduše, prema anketaru iz Kravarskog, „*osim ako uzmemo dva židova, koji dakako različnu od drugih nošnju imadu*“.⁹¹⁰ Župnici iz Cvitovića, Farkašića i Vrbovskog raspoznaju vjersku pripadnost žena prema njihovom izgledu. Lupoglavski župnik za nošnju puka u svom kraju koristi pojam „*narodna*“, tj. „*jedna je seljačka narodna nošnja*“⁹¹¹, dok on u nekim drugim župama dobiva i regionalnu oznaku, poput Plešivice, gdje „*nošnja je pravo narodna Hervacka*“⁹¹², Vivodina, čiji „*puk se ukupno odeva narodno pučki Horvatski*“⁹¹³, Bukovice, gdje „*narodna nošnja kod horvatha jeste siromaška*“⁹¹⁴, i Odre, gdje „*nosiju se po stari horvatski narodi*“.⁹¹⁵ U župi Prezid nošnja je „*krajnska*“.⁹¹⁶ Socijalnu razliku u nošnji, između „*imućnijih*“ i ostalih

⁹⁰⁴ HPM, 20388.

⁹⁰⁵ HPM, 20413.

⁹⁰⁶ HPM, 20428.

⁹⁰⁷ HPM, 20356.

⁹⁰⁸ HPM, 20731.

⁹⁰⁹ HPM, 20255.

⁹¹⁰ HPM, 20258.

⁹¹¹ HPM, 19995.

⁹¹² HPM, 20307.

⁹¹³ HPM, 19968.

⁹¹⁴ HPM, 20389.

⁹¹⁵ HPM, 19998.

⁹¹⁶ HPM, 19908.

nalazimo u Ravnoj Gori, Vrbovskom, Svetoj Nedelji, Vugrovcu, Martinskoj Vesi i Jastrebarskom. Župnik iz Svetica donosi nešto gušći opis nošnje:

*„Muške glave nose, po njih čismače zvane, na formu Hesigah samo po ztrani zaremejene, hlače bele z plavom žnorum, i na nadvicah pod njom suknocerleno, od zpada, pod Halinom na Kapec zapekapaiti knogi, laibec takoj beli žutitmi gumbi, halu na formu Surke bele zplavimi znamenji, i polog cerleno sukno, znakovi ali neobleseno, skerlak široki. Žene postole na formu Kraisku, zmalimi darovcemi poticami, nose u menoru odzgora skup zvezanim kakti na pušlek dugem, da svi tak klopoče, osobito zimi kada ono remenje zamerznesse hlačice cerlene, nekoje pako bele i čismice po njih zvane, drugač parčuhe, rublje planeno sve belo. Hale bele na formu duge Surke ali pod pazduhom prerežane i u največjoj zimi na pleći skup zkoprene nositi navednevu, kaj ni samo gerdo je videti, nrgo i skudljivo, zato Poglavarstvo moli da se ovo prepereči. Na glavi zpletena iz preje debelo na tri palca kita zrupa zlasmi, kaj od mužev zove se jarem, kojaju nigda kak povedaju sami muzi, po dva tjedna, nerazplečese, na ovu kitu postavi mrežu kakti spica belu, i cerleni Rubec, okol vrata klaruč cerleni, odzad pantlek tokaj u velikom mašlinu videti, zkojim klaruč zvezanje“.*⁹¹⁷

U Varaždinskoj županiji župnici nošnje stanovnika imenuju i lokalnim i regionalnim imenom. U Martincu i Krapinskim Toplicama „nošnja je zagorska“⁹¹⁸, u Jezeru „nošnja je narodna starinsko – zagorska“⁹¹⁹, u Belcu muškarci nose „hlače horvatske“⁹²⁰, a slično je i u župi Petrianeč, gdje „nosijuse po horvatskoj ovdesnjoj seoskoj navadi“⁹²¹, dok je u Križevljanu i Malom Taboru „štajerska“.⁹²² U Goričanu, Podturenu, Cvetlinu, Donjoj Dubravi i Zlataru nailazimo na nošnje kao oznaku socijalnog položaja i statusa. Dok u Cvetlinu „žene nose se narodno ladanjski“⁹²³, u Donjoj Dubravi „protestanti po varoški se nose“⁹²⁴, a u Zlataru se „gospoda oblače bolje“.⁹²⁵ U Maruševcu „i Židovi i katolici nose opravu varoščansku“⁹²⁶, dok je u Desiniću nošnja „miješana od raznih naroda“.⁹²⁷ U Legradu „naroda ima Hervata, Madjara, Slavonca, Nemca, Kranjca – Štajerca, Taliana, Francuza, Cigana. Kako takajh vsakojacke vere najme katoličke, Lutoranske, Gerčko nezjhedinjene i Židovske“. No, „nošnja naroda ne razlikuje se“.⁹²⁸ U župama Jelnička, Sveta Maria i Vinica se kod nošnji javlja

⁹¹⁷ HPM, 19962.

⁹¹⁸ HPM, 20656; HPM, 20632.

⁹¹⁹ HPM, 20682.

⁹²⁰ HPM, 20674.

⁹²¹ HPM, 20693.

⁹²² HPM, 20653; HPM, 20731.

⁹²³ HPM, 20676.

⁹²⁴ HPM, 19982.

⁹²⁵ HPM, 19987.

⁹²⁶ HPM, 20658.

⁹²⁷ HPM, 20677.

⁹²⁸ HPM, 19977.

oznaka „medjumorski“. ⁹²⁹ I iz ove županije ima dva detaljnija opisa nošnji, iz Sobatice i Vratišincea nedaleko Čakovca. U župi Sobatici:

„muški nose duge bele s čerlenim suknom našite Surine, i kratke takodjer našite Bunde žute dokolena. Kepenjke i hlače tesne na madjarsku formu, a takoje Reithosen, velike Škornje i čišme Kordovanske. Klobuke srednje nose po Letu, a po Zimi kape visoke. Ženske Bunde, Reklece (kapute, op.a.) po Zimi po Letu poko od svile Leibece kratke, farbe svakojake na vratu Rubce, i na glavi bele peče. Kordovanjska cerne čišme, lasi nose do oka zavite, pašejuse visoko z cernemi, i cerlenemi pasiti, nekoje za glavu pomade potrebuju. Devojke kite od Lasih po plećih s pantleki odnosane dole piščaju, kako narava dopušta, u ostalom su jednake nošnje z ženami“⁹³⁰, a u Vratišinečkoj župi „muži po lettu nosiju skerlake sredno visoke, i sredno široke, brustfake (leiblece) cifraste, suknene cifraste Torbe, na dugom ali vunskom remenu, čizme, i za sarami gače, duge bele po srednjem cifraste a po zimi Kapu z Kerznom podstavlenu, škornje z širokimi sarami, za sarami gače, i Bunda žuta cifrasta, do, i niže kolena. Ženske belu peču po magjarski šegi, nego z zobunom najlepšom ceo glavu pod braduro zvezane, cifrasti Karski Leiblec, navraka obešene vezice, ali drge kajkakve žulancie, bele platnama, ali ponurene zubače dosti duge, modre, ali cerne postule, po letu cerne čizme, po zimi škornje, po letu na sebi cifraste stolnjake, po zimi Bunde žute, od muških krajše, kada ide u cerkvu, narukah nose fine cifraste rubce, ili marame. Židov pako, i Židovkinje nose, kak vsigdi, po Židovski, po purgarskom (civilnom)“⁹³¹.

U Macincu je „nošnja ko i svim Medjimurcem kožuh dugi na žuto obojadisani“⁹³²

Što se tiče stanja u Križevačkoj županiji, župnici župa Bisag i Čazma potvrđuju razlike u nošnjama kod žena prema vjeroispovijestima, a župnik iz Žabnog opisuje to razlikovanje: *„Ženski spol razlikuje se u pokrivanju glave. Katoličanske žene nose na smotanu kiku od straga nametnutu poculicu koja je ovde četverouglasta u većjem cformatu. Pravoslavne pako žene prigodom javnih svečanostih i u javnom životu nose tako zvane „čalme“ na spodolu širokog šešira premda su te čalme obično od lepog belog platna napravljene“⁹³³ S druge strane, parosi iz Mikleuške, Bolfana i Koprivnice ne primjećuju nikakvu razliku u odijelu kod mještana, makar navode da je stanovništvo i pravoslavno i katoličko, odnosno, prema koprivničkom parohu „nema razlike u nošnji, nego svi nose što građanskog mogu“⁹³⁴ U Dišniku pored Garešnice pravoslavci i katolici imaju iste nošnje, no ona se razlikuje od katoličkog odijela⁹³⁵, a i u Dubravi pravoslavci imaju svoje nošnje, „a provincijalni narod*

⁹²⁹ HPM, 20247;HPM, 20692.

⁹³⁰ HPM, 19970.

⁹³¹ HPM, 21657.

⁹³² HPM, 19977.

⁹³³ HPM, 21585.

⁹³⁴ HPM, 22109.

⁹³⁵ HPM, 20902.

svoju seljačku nošnju“.⁹³⁶ U koprivničkoj župi se „*narod nosi po purgerski*“.⁹³⁷ U župama Preseka i Remetinec se nailazi na hrvatsko ime za nošnje, ona je „*polog horvatskog običaja*“.⁹³⁸ U Vrbovcu „*zanatlije*“ imaju drugačiju nošnju.⁹³⁹ U župama Visoko (pokraj Svetog Ivana Zeline) i Sveti Petar Orehovec se nalaze razlike u nošnji prema socijalnom statusu. U Svetom Petru Orehovcu se u načinu odijevanja razlikuju „*šlivari il plemenitaši od podložnikov*“⁹⁴⁰, a u župi Visoko „*'plemići'* (bogat seljani, op. a.) *nose modre hlače na čizmama, kratke surke takodjer iz modrog sukna na belini il svetlo modrimi žnurami i gajtami i srebrenimi gumbi; žene nosiju još sada zobunce iz modrog sukna, do spod kolena, modrimi gajtami i srebrenimi gajtami urešene, a 'kmetovi' u letu kratku surinu, u zimi kožuh nose*“.⁹⁴¹ U župi Čvrstec se razlikuju pravoslavke i katolkinje, no bez objašnjenja na koji način.⁹⁴² Ukoliko se na kraju želi objediniti podatke o razlikama u nošnjama, proizlazi da su, u mjestima gdje se stanovnici različitih vjeroispovijesti razlikuju prema načinu odijevanja, razlike češće i uočljivije kod žena negoli kod muškaraca. Žene drugačije vežu i ukrašavaju kosu, nose različite pregače (drugačijeg materijala i boja veza) i čarape. Kod muškaraca se razlikuju boje surki i torba, s tim da kod rimokatolika prevladava bijela boja, a kod pravoslavaca crna i inače tamnije boje.

Autori djela iz područja *Staatskunde* donose vrlo detaljne opise bujnih i bogatih nošnji. S druge strane, svećenstvo koje ih opisuje u ovom anketnom materijalu (uglavnom) donosi štire opise jednostavnih (i siromašnih) seljačkih odijela. Jesu li i nošnje uistinu bile tako bogate ili jednostavne kao što ih opisuju anketari? Demian i Hietzinger donose opise nošnji koja se odijevala za svetkovine, dok anketari pišu o svakodnevnim odijelima. S druge se strane postavlja pitanje jesu li te „razlike“ i „opreke“ u selima doista bile primjetne i bitne? Je li riječ o stvarnim granicama ili onim zamišljenim? Ono što se sa sigurnošću može zaključiti, na temelju ovoga gradiva, jest da tadašnje nošnje, i muške, a pogotovo ženske, nisu bile određene samo vjerskom pripadnošću (makar je najčešći biljeg razlike u nošnjama upravo vjeroispovijest), već su ogledalo i razlika u životnoj dobi, statusa u obitelji (neudane djevojke ili udane žene), ali i u društvenoj strukturi (razlika prema zanimanjima).

⁹³⁶ HPM, 21599.

⁹³⁷ HPM, 21626.

⁹³⁸ HPM, 21615; HPM, 21611.

⁹³⁹ HPM, 21606.

⁹⁴⁰ HPM, 21608.

⁹⁴¹ HPM, 21605.

⁹⁴² HPM, 21586.

Svatko u društvu sudjeluje u njegovu stvaranju i održavanju zbilje i upravo bez tog „znanja“ društvo ne bi moglo postojati.⁹⁴³ Način odijevanja je svakako jasan znak stvaranja društvenog „znanja“. Odjeća prolazi proces označavanja, odnosno poprimanja značenja. Kao i svaki drugi simbol, to njezino značenje nije fiksno, već arbitrarno i kontekstualno.⁹⁴⁴ Odjeći koju anketari opisuju pripisuju lokalna ili regionalna imena („lička“ nošnja u Lici, „hrvatska“ na prostoru hrvatskih županija, „slavonska“ u slavonskim krajevima i sl.). S druge strane, razvidno je da se neke skupine izdvajaju, poput Nijemaca, Rusina ili Bunjevaca i Šokaca⁹⁴⁵. Svim tim ljudima i njihovim identitetima predstoji sudjelovanje u procesu transformacije uslijed sveobuhvatnih modernizacijskih tokova. Kod nekih će taj proces ići brže, a kod nekih sporije. Uglavnom, iz svih će tih zasebnih imena na koncu proizaći moderna hrvatska nacija.

4.1.2.11.2. Jezici

Kao što se objasnilo u prethodnim poglavljima, u razdoblju nastanka ovog izvora i jezik postaje identifikacijskim sredstvom. Ono što je u tome predstavljalo problem je još uvijek nepostojanje čvrstih standardnih jezičnih osnovica u većini zemalja habsburške krune, te nerazvijenost suvremenog književnog jezika.⁹⁴⁶ Prema Sergiju Vilfanu oko 1800. godine u Srednjoj Europi jezik postaje glavno razlikovno obilježje naroda, a borba za jezična prava postaje borba za vlastitu naciju. Cislajtaniya je tada bila “etnički mozaik”, a slavenski su se narodi borili za vlastita prava i protivili asimilaciji preko borbe za jezična prava. Pritom su njihovi razni jezici bili na raznim stupnjevima razvoja.⁹⁴⁷ Kroatist Kristian Novak smatra da je to razdoblje bilo obilježeno procesima reifikacije i totemizacije jezika, pri čemu reifikacija jezika podrazumijeva neki organ doktrine kao što su gramatike, rječnici i književna djela, dok

⁹⁴³ Berger, P. B. – Luckmann, T. (1992) *Socijalna konstrukcija zbilje: rasprava o sociologiji znanja*. Zagreb: Naprijed, str. 30.

⁹⁴⁴ Breward, C. (1998) Cultures, Identities, Histories: Fashioning a Cultural Approach to Dress, *Fashion Theory*, 2 (4), str. 306.

⁹⁴⁵ Više o identitetima Bunjevaca vidi u: Skenderović, R. (2017) *Povijest podunavskih Hrvata (Bunjevaca i Šokaca): od doseljenja do propasti Austro – Ugarske Monarhije*. Subotica: Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata – Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Baranje i Srijema; Černelić, M. (2005) Pristupi istraživanju bunjevačkih identiteta, *Studia ethnologica Croatica*, Vol. 17, No. 1, str. 25 – 49; Černelić, M. – Rajković Iveta, M. (2010) Ogljed o primorskim Bunjevcima: povijesna perspektiva i identifikacijski procesi, *Studia ethnologica Croatica*, Vol. 22, No. 1, str. 283 – 316.

⁹⁴⁶ Tomić, *Etnička rasprostranjenost*, str. 80.

⁹⁴⁷ Vilfan, S. (1993) *An Ethnic Mosaic – Austria before 1918, Ethnic Groups and Language Rights. Comparative Studies on Governments and Non-dominant Ethnic Group sin Europe, 1850 – 1940*, Darthmouth: European Science Foundation, New York University Press, str. 129.

totemizacija znači prihvaćanje jezika kao karakteristike koja određuje društvenu zajednicu.⁹⁴⁸ Zlatko Vince također ističe da je cijelo 19. stoljeće proteklo u znaku promjena i traženja najpogodnijih putova u oblikovanju književnog jezika. U osnovi je književni jezik sa štokavštinom sa njegovom osnovom već bio oblikovan sredinom 18. stoljeća kod pisaca u Dalmaciji i Slavoniji (poput Julija Grabovca, Andrije Kačića Miošića, Matije Antuna Reljkovića, Antuna Kanižlića i Matije Petra Katančića), no ipak su postojale raznolikosti u konačnom pristupu književnom standardu.⁹⁴⁹

U Statističko – topografskim upitnicima Banskoga vijeća župnike se pitalo kojim jezikom, točnije, kojim od tri naglasaka (čakavsko, kajkavsko i štokavsko) govore ljudi u njihovom kraju.

4.1.2.11.2.1. Čakavština

U primorskim župama je dominantno narječje čakavsko, koje se različito imenuje. U trsatskoj i bakarskoj župi se čakavština „*primorskim*“⁹⁵⁰, u Fužinama „*ilirsko – horvatskim*“⁹⁵¹, a ima i primjera vezanja čakavskog narječja uz hrvatsko ime: u Grižanima i Dramlju „*svi govore horvatski i čakaju*“⁹⁵², u Brod Moravicama „*svi govore Horvatski jezik, a uglavnom vele ča*“⁹⁵³, a u Šiljevici „*svi govore horvatski, zveksinom ča, malo što*“.⁹⁵⁴ U Bribiru se nailazi na jezičnu podjelu prema spolu, jer „*narod je primorsko hervatski, muški govore što, ženske sve ča*“⁹⁵⁵. Pretpostavljam da je do te podjele došlo jer su muškarci češće polazili škole, a i bavili su se djelatnostima u kojima su dolazili u doticaj s ljudima iz drugih krajeva, poput trgovine, gdje su čuli i polagano usvajali štokavicu, dok su žene dominantno bile domaćice i bavile su se domaćinstvom i odgojem djece.

⁹⁴⁸ Novak, K. (2012) *Višejezičnost i kolektivni identiteti iliraca. Jezične biografije Dragojle Jarnević, Ljudevita Gaja i Ivana Kukuljevića Sakcinskoga*. Zagreb: Srednja Europa, str. 161.

⁹⁴⁹ Među protivnicim ilirskih jezičnih i pravopisnih “rješenja” su se, između ostalih, isticali Šime Starčević, Ignjat Alojzije Brlić, Fran Kurelac i Ante Kuzmanić. Više o procesu standardizacije hrvatskoga književnog jezika u 19. stoljeću vidi u: Vince, Z. (2002) *Putovima hrvatskoga književnog jezika. Lingvističko – kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izvora*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.

⁹⁵⁰ HPM, 19938.

⁹⁵¹ HPM, 19930.

⁹⁵² HPM, 19940.

⁹⁵³ HPM, 19915.

⁹⁵⁴ HPM, 19939.

⁹⁵⁵ HPM, 19950.

4.1.2.11.2.2. Kajkavština

Što se tiče kajkavštine, i njoj se pridodaju i lokalne i regionalne oznake. U župi Rozgo u Varaždinskoj županiji kajkavsko narječje je „*horvacko*“⁹⁵⁶, kao i u Maruševcu, župi Sveta Barbara, Tuhelju i Velikoj Erpenji u Varaždinskoj županiji, dok je u Martijancu nazvano „*pravo Hervaczki zagorski kaj*“.⁹⁵⁷ Kajkavština se veže uz „zagorsko“ ime i u župama Mače, Jezero i Krapinske Toplice. Doduše, župnik iz Svete Barbare za kajkavštinu piše da je točnije nazvati ju „*štajerskim*“ jezikom⁹⁵⁸. I u Humu u Zagrebačkoj županiji je kajkavski govor nazvan „*zagorskim*“.⁹⁵⁹ U Špišić Bukovici i Zajezdi je nazvan samo „*narodnim*“ imenom⁹⁶⁰, a slično navodi i anketa iz Markuševca, čiji anketar za *kaj* kaže da je „*narečje narodno oko Zagreba*“.⁹⁶¹ Ima i župa čiji župnici kajkavštinu poistovjećuju s „ilirskim“ jezikom. Takvo je stanje u Božjakovini (danas Brckovljani, op. a.), gdje puk govori „*narečje ilirsko, podnarečje horvatsko*“⁹⁶², Plemenitašu („*Ilirsko-Hervatsko*“⁹⁶³) i Lukovdolu, čiji mještani govore „*Ilirsko Horvatsko kaj*“.⁹⁶⁴ Iz ovoga proizlazi koji su bili dometi „hrvatskog“ imena – dominantno je na području hrvatskih županija i isključivo je lokalno – regionalnoga karaktera.

4.1.2.11.2.3. Štokavština

Situacija je slična i sa pokušajima imenovanja štokavštine. Na poistovjećivanje štokavskog govora s „ilirskim“ jezikom se nailazi u župama Zrin u 2. banskoj regimenti („*ilirsko štokavsko naričje*“⁹⁶⁵), Komletinci i Privlaka u Brodskoj regimenti („*čisto naričje ilirsko*“⁹⁶⁶), Slankamen u Petrovaradinskoj regimenti („*čisto ilirsko*“⁹⁶⁷), Valiselo (danas Cetingrad) u Slunjskoj regimenti („*čisto ilirsko*“⁹⁶⁸), Voćin u Virovitičkoj županiji („*čisto ilirsko*“⁹⁶⁹) i Žabno u Križevačkoj županiji, gdje „*posve retko je čuti ovde kaj, uobće govori narod što*

⁹⁵⁶ HPM, 20296.

⁹⁵⁷ HPM, 20657

⁹⁵⁸ HPM, 20664.

⁹⁵⁹ HPM, 20244.

⁹⁶⁰ HPM, 20389; HPM, 19986.

⁹⁶¹ HPM, 19996.

⁹⁶² HPM, 20287.

⁹⁶³ HPM, 20302.

⁹⁶⁴ HPM, 19994.

⁹⁶⁵ HPM, 21935.

⁹⁶⁶ HPM, 21965.

⁹⁶⁷ HPM, 20741.

⁹⁶⁸ HPM, 35602.

⁹⁶⁹ HPM, 20413.

otkuda i jezik čisto ilirski živi u istih naroda“.⁹⁷⁰ U Slankamenu je također štokavština „čisto ilirski jezik“⁹⁷¹, dok strošinski župnik piše da „u Sremu govore lepo, s puno turskih riječi, štokavsko narječje ili bolje fuzno – slavensko“.⁹⁷² I u župi Kaluđerovac u Otočkoj pukovnji je štokavica izjednačena s „ilirskim jezikom“.⁹⁷³ Župnik iz Lukova iz Ličke pukovnije štokavsko narječje imenuje trojako, ono je jezik „cisto Hervatski, iliti Ilirski, aliti bunjevacki“.⁹⁷⁴ Kao što pokazuje ovaj primjer, štokavština se veže i uz regije. U Zagrebačkoj županiji, u župi Prelošćica, „što“ je „čisto hervatsko“⁹⁷⁵, kao i u župi Ivanić u Križevačkoj županiji, a imamo primjere i iz Vojne krajine, iz Ličke regimente. U Palanci se govori „pravo Hervatski“⁹⁷⁶, a u Karlobagu „chisto Hervatski“.⁹⁷⁷ Primjera gdje je ono vezano uz Slavoniju i Srijem ima također puno. U Brodskoj pukovnji, u Bošnjacima „ovdi ima škola (...) u kojoj nauk uči i naški slavonski i nemački“⁹⁷⁸, dok je u župi Lazze jezik pravoslavaca „serbski“, a što se škola tiče, „jedna u mestu serbska, u filiali Novi Jankovci jedna slavonska i srbska“.⁹⁷⁹ U Klakaru u Brodskoj pukovnji narod govori „štokavski slavonski“⁹⁸⁰, u Rajevom selu „čisto slavonski“⁹⁸¹, dok je župnik iz Podcrkavlja opširniji: „što: čisti slavonski govor, kojim se Kanizlich, Katancsich i Reljkovics služe“.⁹⁸² I u Gradiškoj pukovnji, u župi Svinjar (danas Davor, op. a.) je jezik puka „slavonski“⁹⁸³, kao i u župama Banovci i Kamenica u Srijemskoj županiji, Trnovitici u Križevačkoj županiji, dok u Gaju, u Požeškoj županiji, „štokavski govore rodjeni Slavonci“.⁹⁸⁴ Ankete iz Virovitičke županije, iz župa Orahovica, Tenja i Donji Miholjac isto štokavicu nazivaju „slavonskim“.⁹⁸⁵

U Slavoniji i na Baniji je dosta župnika povezivalo jezik sa srpskim imenom. U parohiji Mirkovci, u Brodskoj regimenti, je štokavica „narečje Srbsko“⁹⁸⁶, kao i u parohijama

⁹⁷⁰ HPM, 21585.

⁹⁷¹ HPM, 20741.

⁹⁷² HPM, 20737.

⁹⁷³ HPM, 20871.

⁹⁷⁴ HPM, 20862.

⁹⁷⁵ HPM, 20363.

⁹⁷⁶ HPM, 20441.

⁹⁷⁷ HPM, 20312; Tadašnji župnik u Karlobagu je bio Šime Starčević, žestoki protivnik Gajeve jezične i pravopisne reforme. Više o njegovoj djelatnosti vidi u: *Šime Starčević i hrvatska kultura u XIX. stoljeću. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Gospiću 7. i 8. prosinca 2012.* Zadar – Gospić, Sveučilište u Zadru, Odjel za nastavničke studije.

⁹⁷⁸ HPM, 21937.

⁹⁷⁹ HPM, 21984.

⁹⁸⁰ HPM, 21943.

⁹⁸¹ HPM, 21940.

⁹⁸² HPM, 21947; Odnosi se na književnike Antuna Kanižlića (1699. – 1777.), Matiju Petra Katančića (1750. – 1825.) i Matiju Antuna Relkovića/Reljkovića (1732. – 1798.).

⁹⁸³ HPM, 20043.

⁹⁸⁴ HPM, 20889.

⁹⁸⁵ HPM, 20364; HPM, 20426; HPM, 20422.

⁹⁸⁶ HPM, 21981.

Vinkovci (jezici su „*Serbski i Slavonski i što*“⁹⁸⁷) i Dalj u Virovitičkoj županiji. Istim, srpskim imenom ga imenuju i katolički župnici u Srijemskoj županiji, u Iloku („*narod govori Serbsko Sremskim narečjem*“⁹⁸⁸), Inđiji („*jezik je serbski i nemački*“⁹⁸⁹), Jarmini („*Serblji po Serbskom običaju*“⁹⁹⁰), Rumi („*narod serbskog jezika govori narečje štokavsko*“⁹⁹¹) i Jankovcima. Nailazi se i na primjere nazivanja štokavaca „Slavenima“ i „Slavenosrbima“, i to u parohijama Markušici („*govore narodnim pravim slavenskim jezikom, (...) grčko – nesjedinjeni govore narodnim srbskim jezikom*“⁹⁹²) i u Negoslavcima u Srijemskoj županiji, gdje se govori „*čisto slavenoserbskim jezikom kao belo, seno, dete a ne bilo, sino, dite*“⁹⁹³, te u Novskoj u Gradiškoj pukovnici („*što: slavjanski*“⁹⁹⁴). I parohije s područja II. banske pukovnije nazivaju štokavicu srpskim imenom, i to u Babinoj Reki, Slabinji, Šakanliću, Živaji i Javornju „*govori se pravime serbskime štokavskime narečjem*“⁹⁹⁵, u Ljubini i Jurakovcu „*serbskim narodnim štokavskim narečjem*“⁹⁹⁶, u Jasenovcu „*slaveno – serbskim štokavskim narečjem*“.⁹⁹⁷

4.1.2.11.2.4. Jezik kao „granica“

Čest je slučaj da u župama upravo jezik služi kao granica raspoznavanja „Nas“ od „Drugih“, bilo da je riječ o pripadnosti različitim vjeroispovijestima, etničkim skupinama ili socijalnim slojevima. Takva je situacija u Topuskom, u 1. banskoj regimenti, gdje „*Vlasi (pravoslavci, op. a.) govore što, Katolici kaj*“⁹⁹⁸, kao i u Dubovcu u Zagrebačkoj županiji. Pravoslavno svećenstvo s Banije također piše o razlikovanju katolika, koji su kajkavci, i pravoslavaca, koji su štokavci. Takve ankete su došle i iz Petrinje, Topuskog i Četvrtkovca.

⁹⁸⁷ HPM, 21979.

⁹⁸⁸ HPM, 20925.

⁹⁸⁹ HPM, 20924.

⁹⁹⁰ HPM, 20921.

⁹⁹¹ HPM, 20913.

⁹⁹² HPM, 20941.

⁹⁹³ HPM, 20938; Najoštrija opozicija s obzirom na pisanje refleksa glasa *ě* dolazila je iz Dalmacije. Ante Kuzmanić se zalaže za ikavicu i piše da je znak *ě* preuzet od Vuka Karadžića, te kaže „...Neka Serblji i drugi pišu kako hoće“. I Šime Starčević je žestoki pristaša ikavice. Osim toga, postojale su glasine da katolici preko usvajanja jekavskog govora prelaze na pravoslavlje. Naime, u Dalmaciji je jekavski bio govor pravoslavaca, a ikavski katolika. Uostalom, Vatroslav Jagić, Milan Rešetar i Aleksandar Belić su također smatrali ikavicu tipičnim hrvatskim govorom, za razliku od ekavice koju vežu uz pravoslavce i Srbe. Vince, *Putovima*, str. 374 – 381.

⁹⁹⁴ HPM, 22083.

⁹⁹⁵ HPM, 22010.

⁹⁹⁶ HPM, 22012.

⁹⁹⁷ HPM, 22018.

⁹⁹⁸ HPM, 21953.

I u župama Josephstahl/Munjava i Ogulin u Ogulinskoj pukovnici je jezik distingvirajući element, s tom razlikom da su u Josephstahlu/Munjavi pravoslavci bili štokavci, a rimokatolici čakavci, dok su u Ogulinu pravoslavci bili štokavci, a rimokatolici kajkavci. Paroh iz Tržića piše da u njegovom mjestu svi, i rimokatolici i pravoslavci „govore srpski i vele što“.⁹⁹⁹ U Đurđevačkoj regimenti, u Grubišnom Polju „stariji govori po češki i pokvarjeno hervatski, mladji pako čisto dobro hervatski“¹⁰⁰⁰, koja je tu štokavica, u župi Pitomači „u selu Velika Crešnjevica kadi narod zapadnog i istočnog verozakona smešano je, govore po jeziku štokavsko, u glavnom mestu kod naroda katoličkog govore kajkavsko“¹⁰⁰¹, i Topolovcu, gdje broj popisanih pravoslavaca odgovara broju govornika štokavice, dok broj popisanih rimokatolika odgovara broju kajkavaca.¹⁰⁰² U župi Rača su „što i kaj pomešani“.¹⁰⁰³ Parosi iz te pukovnije pišu i o razlikovanju stanovnika prema vjeroispovijesti, ali i da takve razlike nema. U parohijama Bedenik i Bjelovar „narod oba verozakona govori što“¹⁰⁰⁴, dok su u Plavšićima i Mučnoj pravoslavci štokavci, a katolici kajkavci.

U župi Kamensko u Zagrebačkoj županiji, koja se proteže i na civilni i na vojni dio Hrvatske, je podjela prema narječjima bila da se što govori u „vojničkom“ dijelu, a kaj u „državnom“, odnosno da su štokavci pravoslavci ili „Gerci“, a kajkavci „Katolici“¹⁰⁰⁵, dok u župi Kunići „na planini, u Longorih, Rosopanju, Pavičići nekoji vele što – ovima se pripoveda su došli iz Srema i pod Nikolom Zrinskim i naselili se da će u Tursku ka harač ići, došli gerčko – nesjedinjene vere“.¹⁰⁰⁶

Što se tiče ćiriličnih pravoslavnih anketa, parosi iz Križevačke županije, iz Koprivnice, Mikleuške parohije i Salnika navode razlikovanje u govoru prema vjeroispovijesti, „svi pravoslavni istočnoga veroispovedanja govore što, svi katoličkog veroispovedanja govore kaj“¹⁰⁰⁷, dok paroh iz Bolana ne nalazi takvu razliku, tamo su „svi štokavci“.¹⁰⁰⁸

Na karakteristične primjere se nailazi i u Slavoniji, u župi Ruševo u Požeškoj županiji koegzistiraju jezici „Hristjanski i Slavonski“¹⁰⁰⁹, s tim da je „slavonski“ jezik štokavica katolika, a „hristjanski“ govor štokavica pravoslavaca, u Iloku „rimokatolici kažu vira, jisti,

⁹⁹⁹ HPM, 21660.

¹⁰⁰⁰ HPM, 22061.

¹⁰⁰¹ HPM, 22076.

¹⁰⁰² HPM, 22035.

¹⁰⁰³ HPM, 22079.

¹⁰⁰⁴ HPM, 22320; HPM, 22028.

¹⁰⁰⁵ HPM, 20269.

¹⁰⁰⁶ HPM, 20282.

¹⁰⁰⁷ HPM, 22109.

¹⁰⁰⁸ HPM, 22112.

¹⁰⁰⁹ HPM, 20881.

*svit, a Iztočnog vjeroispovedanja svet, vera, jesti*¹⁰¹⁰, a u Petrovcima u Srijemskoj županiji su zabilježeni štokavci kao pravoslavci i čakavci kao Rusini. U Lipovljanima u Gradiškoj regimenti „*muškarci sa sviuh selah koji su u školu išli vele što, muški koji u školu išli niesu i ženski spol vele kaj ili kej*“¹⁰¹¹, a ista je situacija i u Lipniku u Zagrebačkoj županiji, gdje se govori „*većinom kaj, izuzevši „izobražene“ – što*“¹⁰¹², te u Koprivnici u Križevačkoj županiji, gdje „*medju prostijim ljudstvom – kajkavsko, medju izobraženijim počese štokavstvo vladati*“.¹⁰¹³ Zanimljiv je primjer parohija Gornje Gredice iz Đurđevačke regimente, jer tamo u međusobnoj komunikaciji katolici i pravoslavci govore štokavštinom, dok katolici zasebno rabe kajkavštinu.¹⁰¹⁴

Ima župa gdje se govori nekoliko jezika, poput slavonskih Berka u Srijemskoj županiji, gdje živi „*narod Sremski, Magyarski i Švabski*“¹⁰¹⁵, Jankovaca, gdje egzistiraju jezici „*rusinski, serbski, šokački*“¹⁰¹⁶, i Iriga, čiji stanovnici „*različite jezike govore to jest: Nemacki, Slavonski (ispravljeno u naški), magyarski, Bemski (ispravljeno u češki), Tatski (ispravljeno u slovački), naslednici pako Cerkve Iztočne govore svi jezik slavonski (ispravljeno u srbski)*“.¹⁰¹⁷

Treba spomenuti da neki župnici uopće ne imenuju jezik svojih mještana, a pitanje je rade li to zato što uopće niti ne znaju kako ga imenovati. Kako piše župnik iz Lukova u Otočkoj pukovniji za narječje „*kaj*“ – „*ovde se ne znade, shto je to*“.¹⁰¹⁸ Za dodatne primjere se mogu uzeti i ankete iz Orolika u Brodskoj pukovniji, čiji župnik piše da „*nijedno takovo narječje neupotrebljavaju no samo i po naški i to kao što u Slavonii zavićai jest*“¹⁰¹⁹, Kaniže iz Gradiške regimente, gdje „*govori se starinsko ili što*“¹⁰²⁰ i Nikinaca iz Petrovaradinske regimente, čiji stanovnici govore „*Albaneski i naški*“.¹⁰²¹ Župnik iz Ilinaca za „*Albaneze*“ piše da im je drugo ime *Klementi* i da su došli iz Albanije, imaju svoj vlastiti jezik koji proizlazi iz

¹⁰¹⁰ HPM, 20925.

¹⁰¹¹ HPM, 22089.

¹⁰¹² HPM, 19993.

¹⁰¹³ HPM, 21626.

¹⁰¹⁴ HPM, 22033.

¹⁰¹⁵ HPM, 20928.

¹⁰¹⁶ HPM, 20922.

¹⁰¹⁷ HPM, 20923.

¹⁰¹⁸ HPM, 20862.

¹⁰¹⁹ HPM, 21982.

¹⁰²⁰ HPM, 22095.

¹⁰²¹ HPM, 20796.

latinskog i talijanskog.¹⁰²² U Starigradu u Otočkoj regimenti je štokavica naprosto „*narodni jezik*“.¹⁰²³

Što se tiče Vojne krajine, Mirko Valentić piše da je „krajiški sistem težio da domaćem stanovništvu uguši njegovu predaju i tradiciju, nametne njemački jezik i zatre narodno ime. Vojna vlast stoljećima upire svoje snage da među krajišnicima širi osjećaj da su oni carski ljudi, dok nazivi 'krajišnik' ili 'graničar' potiskuju nacionalno ime“.¹⁰²⁴ O kojoj se to tradiciji i kojem narodnom i nacionalnom imenu radi autor ne specificira, no iz njegovih riječi proizlazi da su ti fenomeni među stanovništvom sveprisutni i legitimni. Talijanski povjesničar Stafano Petrungaro pak smatra da je tijekom stoljeća na području Krajine doista došlo do oblikovanja „kolektivnog identitarnog osjećaja vezanog uz teritorij (Vojna krajina) i socijalnu ulogu (položaj vojnika – kolona s povlasticama)“.¹⁰²⁵ Obrazlaže svoju tvrdnju riječima da i inače stanovnici istog prostora imaju mnogo zajedničkoga, jer se radi o dijeljenju ekološkog, ekonomskog i kulturnog okvira. Je li doista zaživio „krajiški identitet“? I to u singularu? Ili je riječ o brojnim identitetima stanovnika Vojne krajine? Analizirajući ovaj materijal se može uvidjeti da na području Krajine nije postojala jedinstvena „predaja i tradicija“. Neke ankete, doduše, koriste pojam „graničari“ za osobe koje tu žive, no teško je reći da je intencija korištenja tog termina „potiskivanje nacionalnog imena“. Na pojmove „graničar“ i „krajišnik“ se nailazi i u katoličkim župama i u pravoslavnim parohijama s područja Vojne krajine. Usudila bih se reći da se on odnosi na društveni položaj i status tog stanovništva, koji egzistira paralelno s njihovim vjerskim i etničkim oznakama, ne potirući ih, već nadsvođujući ih. Mišljenja sam da su stanovnicima Krajine identiteti temeljeni na religiji primarni, dok onaj „krajiški“ spada u sekundarne identitete.¹⁰²⁶ Petrungaro također piše da se „krajiška zajednica“ nakon ukidanja Vojne krajine, kada postaje dio civilnog stanovništva, susrela s općim pitanjem habsburških „narodnosti“, jer je nakon ukidanja Vojne krajine njihova „krajiška identifikacija“ morala biti zamijenjena novom, recentnijom i aktualnijom.¹⁰²⁷

¹⁰²² HPM, 20746.

¹⁰²³ HPM, 20853.

¹⁰²⁴ Valentić, *Vojna krajina*, str. 20.

¹⁰²⁵ Petrungaro, S. (2011) *Kamenje i puške. Društveni pokret na hrvatskom selu krajem XIX. stoljeća*. Zagreb: Srednja Europa, str. 279 – 280.

¹⁰²⁶ Svoje tvrdnje temeljim isključivo na anketnom materijalu. Možda drugi tip izvora istraživačima ponudi drugačije odgovore. No, *Statističko – topografski upitnici Banskoga vijeća* pokazuju da su na području Vojne krajine jezik i religija temeljni markeri grupnih identiteta. Ta grupnost nije zajednička čitavom krajiškom prostoru, već suprotno, ovisi o konkretnoj lokalnoj sredini. Makar su svi stanovnici „krajišnici“, jezik i religija služe kao razlikovni faktori među stanovništvom te odjeljuju „Nas“ i „Njih“. Dapače, te razlike unutar „krajišnika“ se svakodnevno manifestiraju i preko nošnji. Usp. s podacima iz tablica br. 16 i 18.

¹⁰²⁷ Petrungaro, *Kamenje*, str. 279 – 280.

Svakako smatram preciznijim govoriti o „krajiškim zajednicama“, a ne o jednoj jedinstvenoj, jer to pretpostavlja Vojnu krajinu kao organsku cjelinu. Kakvu sliku „krajišnika“ donosi *Kukuljevićeva anketa*? Lokalna, etnička i vjerska identifikacija su dominantne i u Krajini, a „krajiška“ oznaka ih nije uspjela dovesti u pitanje. Drugo, još bitnije, pojam „identifikacija“ za stanovnike Vojne krajine se ne smije koristiti u singularu. „Krajišnici“ su i „Srbi“, „Hrvati“, katolici, pravoslavci, „Iliri“, „Slavonci“, „Šokci“, „Ličani“ itd. Uostalom, nisu se samo stanovnici Vojne krajine u 19. stoljeću našli pred dilemom, odnosno „problemom“ promjene i zamjene lokalnih etničkih identifikacija nacionalnim; nisu se samo „krajišnici“ trebali početi identificirati s nacionalnim oznakama u 19. stoljeću, već i „Slavonci“, „Bunjevci“, „Šokci“, „Zagorci“ i brojne druge skupine. Kako to pomalo poetski zaključuje Borbala Török, „u 19. stoljeću se nacionalizam okrenuo protiv pluralnosti“.¹⁰²⁸

Uz paralelnu višejezičnost koja ide ukorak s dinamičnošću situacije i raznolikosti stanovništva, Dubravko Škiljan upozorava na vernakularne razlike koja nastaju kao produkti socijalne diferenciranosti društva – sociolekte.¹⁰²⁹ I na takvo jezično razlikovanje se nailazi u anketnom materijalu, odnosno, različito govore pripadnici različitih zanimanja. Kroatistica Anita Peti – Stantić postavlja pitanje u kolikoj su mjeri i na kojoj razini jezici sredstva ujedinjavanja, a na kojoj su razini sredstva razgraničavanja. Smatra da jezik nije obilježje koje neku zajednicu prirodno odvajaju od druge, kao što i inače ne postoji određen skup obilježja koji bi neku političku grupaciju prirodno odvajao od neke druge grupacije, već je riječ o „političko – ideološkom projektu koji se naknadno (...) određenim političkim mjerama može nastojati pokazati kao 'prirodan' izbor“.¹⁰³⁰

Pokuša li se sumarno prikazati zastupljenost narječja i imena koja se koriste za uporabne jezike, situaciju je sljedeća:

¹⁰²⁸ Török, *Exploring Transylvania*, str. 9.

¹⁰²⁹ Škiljan, *Govor*, str. 162 – 163.

¹⁰³⁰ Peti – Stantić, A. (2008) *Jezik naš i/ili njihov. Vježbe iz poredbene povijesti južnoslavenskih standardizacijskih procesa*. Zagreb: Srednja Europa, str. 63, 70.

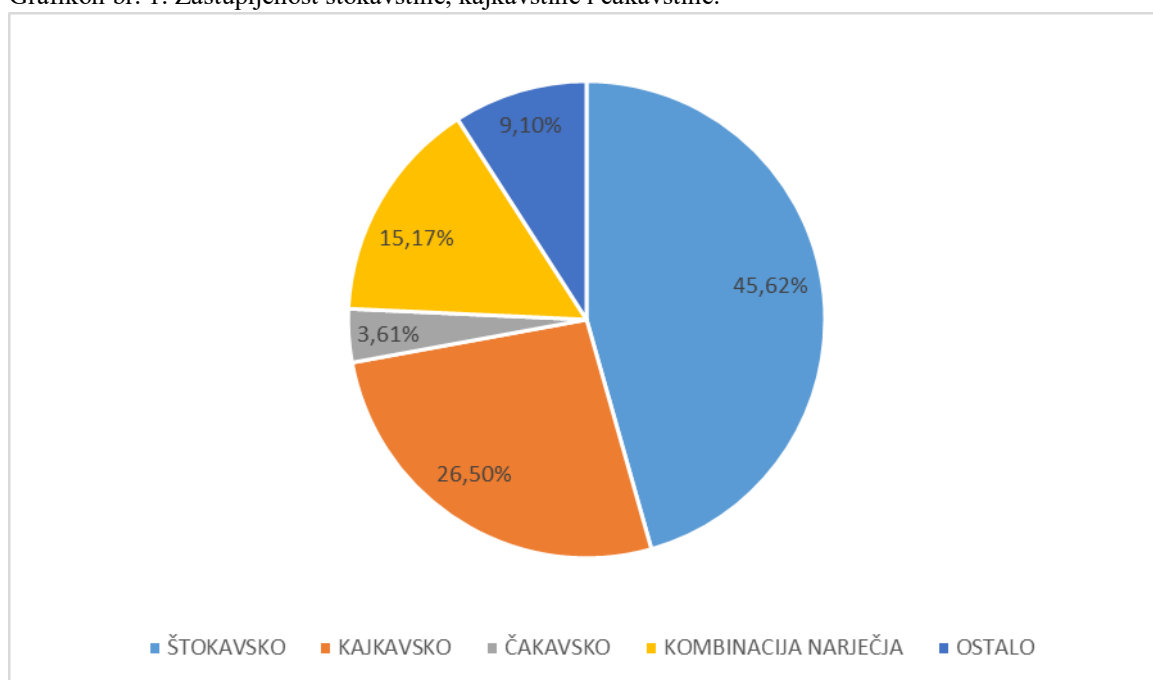
Tablica br. 16: Nazivi za uporabni jezik:

NAZIV ZA JEZIK	KATOLIČKE ŽUPE	PRAVOSLAVNE PAROHije
ŠTOKAVSKO	121	225
KAJKAVSKO	226	
ČAKAVSKO	30	
ŠTOKAVSKO I KAJKAVSKO	101	3
ŠTOKAVSKO I ČAKAVSKO	19	
KAJKAVSKO I ČAKAVSKO	2	
ŠTOKAVSKO, KAJKAVSKO I ČAKAVSKO	5	
ŠTOKAVSKO I NEKI DRUGI JEZICI	13	1
KAJKAVSKO I NEKI DRUGI JEZICI	1	
ČAKAVSKO I NEKI DRUGI JEZICI	1	
HERVATSKI	12	
HORVATSKI	3	
HARVATSKI	1	
HERVATSKO - ZAGORSKI	1	
ZAGORSKI	2	
PRIMORSKI	2	
ILIRSKI	8	1
ILIRSKO – HORVATSKI	5	
SLAVENSKI		1
JUŽNOSLAVENSKI	1	
SLAVENOSRPSKI		4
SRPSKI	3	30
SLAVONSKI	12	3
SLAVONSKO - ILIRSKI	1	
SRPSKI I NEKI DRUGI JEZIK	2	1
SRPSKI I SLAVONSKI I ŠTO		1
SLAVONSKI I SLAVENOSRPSKI		1
SLAVONSKI I ŠTO		1
SLAVONSKI I NEKI DRUGI JEZIK	1	
SREMSKI	1	
SRPSKO – SREMSKI	1	
OSTALO	6	4

Kakvi se zaključci mogu izvući ove tablice? Prvenstveno, prepoznavanje vlastitog narječja kao jednog od ponuđenih odgovora je najbrojnije, odnosno imenovanje jezika nekom lokalnom, etničkom ili nacionalnom oznakom je u značajnoj manjini. To je dokaz da je proces modernizacije jezika, koji nužno uključuje i integraciju uz prihvaćanje jedinstvenog nacionalnog jezika za vlastiti govor, u procesu. No, nameće se pitanje kako bi tablica imenovanja uporabnog jezika izgledala da se u anketnom pitanju već nisu postavili kao

ponuđeni odgovori formulacije „što“, „kaj“ i „ča“? Da li bi „šarolikost“ odgovora bila veća, odnosno da li bi anketne listine donijele puno više „imena“ za lokalne govore negoli je donijela kada su već bile postavljene smjernice za odgovore? Također je razvidno zašto su ilirci uzeli štokavicu kao temelj za oblikovanje svoje verzije zajedničkog jezika – bila je najraširenije narječje na području Hrvatske i Slavonije (v. Grafikon 1 u nastavku). S druge strane, kajkavština i čakavština su bila narječja isključivo regionalnog karaktera. Inačicama „hrvatskog“ jezika se govorilo u hrvatskim županijama i dijelovima Vojne krajine i Primorja bliskim tim područjima, a čakavskim u Primorju.

Grafikon br. 1: Zastupljenost štokavštine, kajkavštine i čakavštine:

Već je istaknuto da se štokavsko narječje među pravoslavnim svećenstvom nerijetko povezivalo sa srpskim imenom (sa složenicama). Sistematizirano po područjima, stanje je sljedeće:

Tablica br. 17: Raspored navođenja srpskog imena (i složenica) po parohijama:

IME PUKOVNIJE ILI ŽUPANIJE	NAVOĐENJE SRPSKOG IMENA
1. I 2. BANSKA PUKOVNIJA	SRPSKI JEZIK – 12 ANKETA SLAVENOSRPSKI JEZIK – 1 ANKETA
BRODSKA PUKOVNIJA	SRPSKI JEZIK – 2 ANKETE SRPSKI I SLAVONSKI I ŠTO – 1 ANKETA SRPSKI I DRUGI JEZICI – 1 ANKETA
ĐURĐEVAČKA PUKOVNIJA	SLAVENOSRPSKI JEZIK – 1 ANKETA
OGULINSKA PUKOVNIJA	SRPSKI JEZIK – 2 ANKETE
SRIJEMSKA (OSJEČKA) ŽUPANIJA ¹⁰³¹	SRPSKI JEZIK – 14 ANKETA SRPSKI I DRUGI JEZICI – 1 ANKETA SLAVENOSRPSKI JEZIK – 2 ANKETE SLAVONSKI I SLAVENOSRPSKI JEZIK – 1 ANKETA

Uz srpsku oznaku (bez implikacija da je svim tim osobama „srpstvo“ podrazumijevalo identičan sadržaj), u Slavoniji je bila raširena i slavonska partikularna oznaka. Tu se zrcali sva složenost procesa nacionalne integracije na istoku Hrvatske. Ne samo da su ta područja istovremeno bila izložena i hrvatskom i srpskom nacionalno – integracijskom procesu (koji je započeo ranije negoli hrvatski), hrvatske i slavonske županije su bile i fizički odijeljene Varaždinskom krajinom (s Križevačkom i Đurđevačkom pukovnijom). Isto tako, veze tamošnjih županija s Ugarskom su bile dosta izražene. Naime, bile su direktno podložne Ugarskom namjesničkom vijeću, imale su isti sustav oporezivanja kao i Ugarska, te su bile izravno zastupane u Ugarskom saboru. Takve tješnje veze s Ugarskom negoli s Hrvatskom se trebaju uzeti u razmatranje pri tumačenju procesa usvajanja hrvatske nacionalne ideje na području Slavonije i Srijema. Isto tako se pokazuje da je zamisao ilirskih prvaka da regionalne partikularizme „pobjeđuju“ „ilirskim“ imenom bila utemeljena situacijom na terenu. Izlazak iz vlastitog partikularnog identiteta (u ovom slučaju „slavonskog“) je potencijalno uspješniji ukoliko se ponudi neka nova, neutralna oznaka, a ne ona koju nosi druga pokrajina (kajkavska Hrvatska), što bi se moglo smatrati željom za podčinjavanjem toj drugoj cjelini.

¹⁰³¹ Ankete iz slavonskih i srijemskih krajeva datirane godinom 1858. nose oznaku Osječka županija, budući da je u međuvremenu došlo do promjene imena slavonskih županija. „Srpsko“ je ime za jezik navedeno kod katoličkih župnika u Iloku, Inđiji, Jankovcima, Jarmini i Rumi. U tim je župama obitavao značajan broj pravoslavaca, među kojima je zacijelo „zaživjela“ srpska identifikacijska oznaka, i to pod utjecajem pravoslavne crkve, čija je uloga u procesu širenja srpske nacionalno – integracijske ideje bila značajna. Istovremeno, podaci pokazuju da je srpska oznaka (sa složenicama) brojnija u Slavoniji i Srijemu, što se može povezati i s blizinom same Srbije, ali i Srijemskih Karlovaca kao crkvenog središta. Isto tako, neke od navedenih župa su bile dio Vojvodine Srpske.

U svakom slučaju, oblikovanja zajedničkog nacionalnog jezika i moderne nacije su procesi koji trebaju biti proučavani i sa strane „običnih“ ljudi, a ne samo nacionalnih aktivista zaslužnih za njihovo uvođenje u javni diskurs. Dapače, upravo takav pristup omogućuje uvid u sam proces nacionalne integracije preko legitimiranja „službenog“ imena za jezik, jer nema točnijeg i preciznijeg načina dolaska do podataka o tome u kojem je stupnju to „službeno“ ime zaživjelo u zbilji. Sredinom 19. stoljeća nacionalna hrvatska identifikacija i ime tek trebaju naći svoje sljedbenike među ljudima kojima sigurnost pruža samo njihova bliska okolina.

Na koncu treba izraditi cjeloviti prikaz identitetskih markera prema geografskom ključu:

Tablica br. 18: Identitetski markeri stanovništva vidljivi preko odjeće i jezika:

IME KOTARA, ŽUPANIJE ILI PUKOVNIJE	IDENTITETSKE OZNAKE VEZANE UZ ODJEĆU I JEZIK	TEMELJ ZA OBLIKOVANJE GRUPNOG IDENTITETA
Kotarovi Bakarski, Riječki i Vinodolski	„narodna“ nošnja „vinodolska“ nošnja „primorsko Horvatska“ nošnja „primorski“ jezik (ča) „horvatski“/„harvatski“ jezik (ča) „ilirsko – horvatsko“ jezik (ča)	socijalna razlika (bogati i siromašni)
Križevačka županija	„horvatska“ nošnja „ilirski“ jezik (što) „slavonski“ jezik (što)	socijalna razlika (grad i selo, bogati i siromašni, prema zanimanjima), religija, jezik
Požeška županija	„slavonska“ nošnja (katolici) „hristjanska“ nošnja (pravoslavci) „slavonski“ jezik (što)	religija
Srijemska županija	nošnja „Serbalja“ „slavonski“ jezik (štokavica kod pravoslavaca, kod katolika prisutna ikavica) „šokačka“ nošnja (katolici) „serbsko sremski“ jezik (ekavica) „serbski“ jezik „nemački“ jezik „magyarski“ jezik „bemski“ jezik „tatski“ jezik „rusinski“ jezik „naški“ jezik „šokački“ jezik (što) „slavenski“ i „slavenosrbski“ jezik (što)	„narodnost“, socijalni status (bogati i siromašni, prema zanimanjima), religija, jezik
Varaždinska županija	„zagorska“ nošnja „horvatska“ nošnja „narodna“ nošnja „štajerska“ nošnja (kod „Krainaca“) „medjumorska“ nošnja „hervatski“ jezik (kaj) „zagorski“ jezik (kaj)	socijalna razlika (bogati i siromašni) religija (katolici i protestanti)
Virovitička županija	„slavonska“ nošnja „ilirski“ jezik (što) „slavonski“ jezik (što) „srpski“ jezik (što)	„narodnost“, religija
Zagrebačka županija	„narodna“ nošnja „hervacka“/„horvatska“ nošnja	socijalna razlika (bogati i siromašni),

	„krajnska“ nošnja (kod „Krainaca“) „zagorski“ jezik (kaj) „narodni“ jezik „ilirsko – horvatski“ jezik (kaj)	religija
1. i 2. banska pukovnija	„posavska“ nošnja „ilirski“ jezik (što) „srpski“ i „slaveno-serbski“ jezik (što)	religija, jezik
Brodsko-pukovnija	„narodna“ nošnja „naški“, „slavonski“, „Srbski“, „ilirski“ jezik (što)	socijalna razlika (mladi i stari), religija
Đurđevačka pukovnija	„podravska/podravačka“ nošnja „magyarska“ nošnja „hervatski“ jezik	socijalna razlika (bogati i siromašni), religija
Gradiška pukovnija	„slavonska“ nošnja „šokačka“ nošnja „narodna posavačka“ nošnja „Ilirska“ nošnja (pravoslavke) „Horvacka“ nošnja (katolkinje; vjerojatno je riječ o doseljenom stanovništvu iz hrvatskih županija, op.a.) „slavjanski“ jezik (što) „slavonski“ jezik (što)	religija
Lička pukovnija	„lička“ nošnja „horvatska“ nošnja „hervatski“ jezik (što)	religija
Ogulinjska pukovnija	„narodna“ nošnja „hervacka“ nošnja „srpski“ jezik (što)	socijalna razlika (bogati i siromašni), religija
Otočka pukovnija	„narodni“ jezik (što) „ilirski“ jezik (što)	socijalna razlika (grad i selo), religija
Petrovaradinska pukovnija	„albaneska“ nošnja „naška“ nošnja „sriemska“ nošnja „albaneski“ jezik „naški“ jezik „ilirski“ jezik (što) „slavenski“ jezik (što)	socijalna razlika (bogati i siromašni, prema zanimanjima), religija, jezik
Slunjska pukovnija	„ilirski“ jezik (što)	religija

Iz navedenog proizlazi da je situacija „na terenu“ složena i višedimenzionalna. Nazivi za jezik kojim se stanovništvo služi su raznoliki: imena su im regionalna i lokalna, „ilirsko“ i „slavensko“ (samostalno i povezano uz narječja), „naše“, „narodno“, „starinsko“ itd. Također ima pokušaja vezivanja narječja uz etničku i nacionalnu oznaku, vjeroispovijest i stupanj obrazovanja. Istovremeno neki svećenici uopće ne znaju imenovati jezik kojim se župljani

služe. Valja usporediti ove rezultate s onima koje donosi Mirjana Gross. Gross preko primjera natječajnih obrazaca, u koje su kandidati za činovnička mjesta u upravi Banske vlade unosili i podatak o svom poznavanju jezika, potvrđuje da je u svakodnevnom životu „narodni jezik“ imao različite nazive. Taj se izvori odnosi na situaciju 1850./1851. godine. Uzorak od 70 molbi kandidata, izjašnjenih katolika, od kojih je pretežna većina završila zagrebačku Kraljevsku akademiju, imenuje kao „narodni jezik“: „hèrvatski“ (18), „horvatski“ (7), „materinski hèrvatski“ (2), „književno hèrvatski“ (1), „hrvatski“ (1), „hàrvatski“ (2), „ilirski“ (10), „ilirički“ (2), „slavonski“ (7), „narodno – slavonski“ (1), „horvatsko – slavonski“ (3), „hèrvatsko – slavonski“ (2), „jugoslavenski“ (5), „narodni“ (4), „hèrvatsko – ilirski“ (2), „naški“ (2) i „po novi navadi“ (1).¹⁰³² S druge strane, devet kandidata pravoslavne vjere „narodni jezik“ nazivaju: „ilirskim“ (2), „slavonskim“ (2), „srbskim“ (2), „horvatsko – serbskim“ (2) i „horvatskim“ (1) imenom.¹⁰³³ I ovaj slučaj potvrđuje tezu o povezanosti pravoslavlja i srpske nacionalne oznake. Dapače, pravoslavna je crkva bila aktivni dionik širenja srpskog nacionalizma.¹⁰³⁴ Također treba imati na umu da procesi hrvatske i srpske nacionalne integracije nisu bili istovremeni. Prvi srpski ustanak (1804. – 1813.) je dao poticaj rastućem osjećaju nacionalnog identiteta među inteligencijom Srba u Habsburškoj Monarhiji, a uspostava autonomnog kneževstva 1830. godine je dovela do pravog nacionalnog „buđenja“ među tim elitama. Jedinstveni srpski identitet i nedvosmisleno povezivanje institucije srpske države i pravoslavlja je prihvatila Pravoslavna crkva, koja se sada ugrađuje u nacionalni imaginarij kao (vječna) čuvarica nacionalne baštine i tradicije.¹⁰³⁵

Ukoliko visokoobrazovani pojedinci ne znaju imenovati vlastiti jezik, kako bi to znali lokalni svećenici, a još manje „obični“ seljani sredinom 19. stoljeća?

Iz toga proizlazi da su rubrike u Statističko – topografskim upitnicima Banskoga vijeća koje se odnose na jezik, a pitaju govori li se u toj župi/parohiji „kaj“, „što“ ili „ča“ također konstrukcije, te je to jedan od mogućih odgovora zašto stanovnici ponekad čak i ne znaju imenovati vlastiti jezik. Jezični su identiteti tada bili puno bliskiji, često su se i prožimali, ali su se u svakodnevnom životu stalno kreirali i rekreirali. U Uvodu je iznijeto teorijsko polazište koje identitetima pristupa kao kontekstualnim i situacijskim varijablama. Rezultati ankete su potvrditi te postavke. Vidljivo je da je u vremenu provođenja Statističko – topografskih upitnika Banskoga vijeća na hrvatskim prostorima u tijeku proces reifikacije

¹⁰³² Gross, *Počeci*, str. 371 – 372.

¹⁰³³ Ibid.

¹⁰³⁴ Više o navedenoj temi vidi u: Pantelić, *Memories*.

¹⁰³⁵ Ibid.

grupnih (etničkih, pa i nacionalnih) identiteta. Drugim riječima, ovim povijesnim izvorom je pokazano na koji način je „odozdo“ percipirana grupnost, te da ona nužno ovisi o konkretnoj sredini. Njihove percepcije grupnog identiteta se mogu protumačiti kao njihove osobne kognitivne sheme, koje imaju smisla samo u datoj okolini. „Drugi“ varira, „granica“ prema tim „Drugima“ također je situacijska, kao i temelj za izgradnju grupnog identiteta. Ove postavke će biti detaljnije obrađene u sljedećem poglavlju.

Doduše, anketa iz Carevdara u Križevačkoj županiji navodi termin „*naša Domovina*“¹⁰³⁶, ali bez indikacija odnosi li se on na tu županiju, Bansku Hrvatsku, Provincijal i Vojnu krajinu ili čak Habsburšku Monarhiju.

4.1.2.11.2.5. „Ilirsko“ ime

Treba istaknuti da anketni materijal pokazuje da su anketari vezivali ilirsko ime uz sva tri hrvatska narječja, što može potvrditi tezu prema kojoj je ilirska ideja imala, između ostalih, i funkciju neutralizacije hrvatskih pokrajinskih partikularizama.¹⁰³⁷ Pritom se naglašavalo da se ilirsko ime smatra “zajedničkim prezimenom” etničkim i nacionalnim skupinama, te da ilirizam ne ide za tim da nivelira ta zasebna imena.¹⁰³⁸ Kao temelj tako zamišljenog kulturnog jedinstva je trebao poslužiti zajednički jezik, a oblikovanje novog jezičnog identiteta je ostvareno ponajprije u uskom krugu preporoditelja. Oni su kao intelektualna elita, programatskim i jezičnim tekstovima, u vlastitom krugu između sebe komunicirali pomno odabranim vernakularom. Pritom su zabašurivali činjenicu da se pri oblikovanju tog novog jezičnog identiteta nužno isključuju i zanemaruju posebnosti različitih idioma.¹⁰³⁹ Upravo tome svjedoče listine analizirane ankete u kojima je ilirska identifikacija povezivana uz sva tri hrvatska narječja, jer su anketari smatrali da ta kolektivna „nadoznaka” dolazi u paru i s njihovim narječjem. Odnosno, percipirali su vlastito narječje dijelom ilirske oznake kao veće integracijske cjeline. „Zajedničko prezime” je preko konkretnih listina našlo svoju primjenu i

¹⁰³⁶ HPM, 20905.

¹⁰³⁷ Prema Nikši Stančiću, ilirska je ideja „imala i funkciju neutralizacije hrvatskih pokrajinskih partikularizama. Ona je kao neutralna ideja poravnavala put uključivanju njihovih nositelja u hrvatski nacionalni integracijski proces”. Prema: Stančić, N. (2008) Hrvatski narodni preporod – ciljevi i ostvarenja, *Cris*, god. X., br. 1, str. 6 – 17.

¹⁰³⁸ Ibid.

¹⁰³⁹ Žužul, *Tijelo*, str.196; Svoje ideje Gaj i suradnici u velikoj mjeri šire uz pomoć *Novina horvatskih i Danice Ilirske*. U razdoblju od 1835. do 1849. godine *Danica* izlazi redovito. Nakon te godine, izlazila je u još dva navrata – od 1853. do 1854., te od 1863. do 1867. godine. Zabrana uporabe ilirskog imena dovela je 1843. godine do vraćanja imena *Danica Horvatska, Slavonska i Dalmatinska*, da bi se 1849. ponovo pojavila *Danica Ilirska*.

poslužilo proklamiranoj svrsi – nadilaženju i nadsvođivanju posebnih oznaka za isti narod. Mada ilirska integracijska zamisao nije uspjela zaživjeti među širim slojevima stanovništva, nedvojbeno je postavila temelje ideji o integraciji hrvatskih krajeva, od kojih je svaki njegovao brojne lokalne posebnosti (jezika, identifikacijskih oznaka stanovništva, nošnji i sl.), u veću cjelinu. Preko anketnog materijala je to potvrđeno, jer se epitetom „ilirsko”, uz jezik, opisuje i nošnje, škole, te religijska pripadnost. Izlazak iz lokalnih identifikacijskih shema je omogućio prihvaćanje zamisli o vlastitoj sredini i vlastitom lokalnom identitetu kao dijelovima većih i kompleksnijih cjelina, čiji su oni sastavni dio.

No, treba podsjetiti da ankete popunjavaju župnici/parosi, tako da su navedene oznake odraz njihovih stavova i znanja. O prihvaćanju ideologije ilirizma u redovima katoličkog svećenstva je pisao Franjo Emanuel Hoško. Kao primjer usvajanja ilirske ideje u tom krugu uzima društva zagrebačkih bogoslova, koja „pokazuju od svojih početaka bitno ilirska obilježja.”¹⁰⁴⁰. Uostalom, to govore i njihovi najstariji nazivi – *Ilirsko narodno skladnoglasja društvo* i *Ilirsko narodno društvo domorodne mladeži duhovne siemeništa Zagrebskoga* ili *Kolo mladih rodoljuba*. Za oba ta društva navodi da unose u svoj program ideje ilirskog pokreta.¹⁰⁴¹ Zašto je do toga došlo? Hoško smatra da je katolički kler podržavao proces integracije Hrvatske, kulturne i političke. No, budući da nisu mogli ponuditi katolicizam kao sredstvo te integracije, jer bi odbili sve nekatolike u Hrvatskoj, ponudili su liberalni katolicizam.¹⁰⁴² Dapače, smatra da je liberalni katolicizam oko sredine prve polovice 19. stoljeća bio realna opcija svećeničke i laičke inteligencije u kontinentalnoj Hrvatskoj, te da je svećenstvo odgajano u duhu jozefinizma, zbog čega pružaju „punu podršku i suradnju vođama ilirskog pokreta”.¹⁰⁴³ Zaključuje da su Crkveni predstavnici u liberalnom katolicizmu vidjeli mogućnost da Crkva bude čimbenik narodnog i kulturnog povezivanja i među Hrvatima i među Južnim Slavenima, a liberalni je katolicizam pritom postao sastavnica ideologije liberalizma, i to ne kao neko trenutačno opredjeljenje svećenstva u kontinentalnoj Hrvatskoj, nego kao konstanta crkvenog života u tom dijelu Hrvatske potkraj 18. stoljeća i do sredine 19. stoljeća.¹⁰⁴⁴

¹⁰⁴⁰ Hoško, F. E. (1979) Zagrebački bogoslovi u vrijeme Preporoda, *Croatica christiana periodica*, Vol. 3, No. 4, str. 172 – 177.

¹⁰⁴¹ Ibid.

¹⁰⁴² Hoško, F. E. (1991) Liberalni katolicizam kao sastojnica ideologije ilirizma, *Croatica christiana periodica*, Vol. 15, No. 28, str. 43 – 54; Stavovi u skladu s liberalnim katolicizmom koje navedeni autor navodi su: nastojanje da se stvori i očuva konstitucionalni poredak koji će osigurati suverenost naroda, jednakost svih pred zakonom, opće pravo glasa, sloboda tiska, uvjerenje da prosvjeta i napredak mogu dovesti do nacionalne slobode i do veće sreće pojedinaca, zbližavanje s drugim konfesijama itd.

¹⁰⁴³ Ibid.

¹⁰⁴⁴ Ibid.

Što se tiče pravoslavnog svećenstva, kod njih se nalaze primjeri povezivanja štokavice uz „slavenstvo” (npr. u Negoslavcima) i „ilirizam” (npr. u Štitaru nedaleko Županje), koji također mogu poslužiti za potvrđivanje teze o ilirskoj ideji kao mostu koji nadsvođuje zasebnosti slavenskih etničkih i nacionalnih skupina. Dapače, nazivanje štokavštine „slavenskim” i „ilirskim” imenom potvrđuje da je ilirizam barem privremeno uspješno nadvladao ne samo pokrajinske partikularizme, već je uspio obgrliti i dvije različite vjerske skupine – pravoslavce i katolike. Iz ovoga proizlazi da je ilirizam bio prihvaćen i u dijelu pravoslavnog svećenstva na teritoriju Hrvatske i Slavonije. Uostalom, na prvoj godini bogoslovije u Srijemskim Karlovcima se slušao predmet *Slavenska nauka o jeziku ili Gramatika staroslavenskog jezika kao i crkveno – slavenski jezik*, koji se predavao po udžbeniku Avrama Mrazovića *Rukovodstvo k slavenstjej gramaticje*. Dakle, ideja o slavenskoj uzajamnosti im nije bila strana. No, također treba imati na umu da je Marija Terezija osnovala Ilirsko dvorsko povjerenstvo, koje je 1747. godine zamijenila Ilirska dvorska deputacija (*Deputatio Aulica in Banaticis, Illyricis et Transilvanicis*). Nju je 1777. zamijenila Ilirska dvorska kancelarija, koja je ukinuta 1792. godine. Sjedište Deputacije je bilo u Beču, a bavila se „ilirskim“ poslovima, odnosno onima koji su bili vezani uz pravoslavno stanovništvo zemalja krune svetog Stjepana, odnosno područja Karlovačke mitropolije. Teritorijalno je bila nadležna za prostor Slavonije, južne Ugarske i Vojvodine. Dakle, pojam „Iliri“ se odnosio i na pravoslavce/Srbe u Monarhiji. Uostalom, već je navedeno da Demian i edicija *Österreichische National – Encyklopädie* pravoslavce nazivaju srpskim i ilirskim imenom (v. str. 63. i 68.)

Što je s drugim etničkim, nacionalnim i vjerskim skupinama koji nastanjuju hrvatske i slavonske krajeve, poput Židova, Nijemaca, Mađara, Čeha ili protestantskih denominacija? Oni su se od „domaćih” katolika i pravoslavaca često razlikovali jezikom i načinom odijevanja. Zašto oni nisu prihvatili ilirsku identifikaciju? Možda je odgovor tome objašnjenje da su na njihovo oblikovanje identiteta utjecali preporodni i integracijski procesi koji su se odvijali u njihovim “matičnim” zemljama i o kojima su vijesti dolazile do njih. Naglašavajući granice prema lokalnom stanovništvu, isticali su svoju posebnost istovremeno izgrađujući vlastitu nacionalnu identifikaciju. O tom je procesu bilo riječi u prethodnim poglavljima pri navođenju da je izgradnja identiteta proces u kojem stvaranje „granice” ima važnu ulogu.

4.2. „SUDBINA“ STATISTIČKO – TOPOGRAFSKIH UPITNIKA BANSKOGA VIJEĆA

Anketni materijal se vraća u središte interesa 1858. godine, nakon što se Društvu za jugoslavensku povjestnicu i starine obratio Vinko Sabljar¹⁰⁴⁵, brat njihova člana Mijata i „glavni nadzornik finacialne straže u miru“, s molbom i ciljem da mu pomognu izdati njegovo djelo: statističko – topografsko djelo Hrvatske i Slavonije, a za koje je još 1850. godine počeo sakupljati podatke „da si za svoju službenu porabu sastavim po abecednom redu točan izkaz miestah kraljevinah Hèrvatske i Slavonije“. Budući da je Sabljar radio u mjerničkim ekipama za katastarsku izmjeru Hrvatskoga primorja i Dalmacije, taj ga je rad vjerojatno potaknuo na pisanje statističko – topografskoga djela. Također je za pretpostaviti da je njegov brat Mijat utjecao da se obrati Društvu za pomoć i obrnuto, da mu Društvo izađe u susret. Društvo tada također šalje nove listine u mjesta iz kojih nisu vraćene popunjene tabele, i to zahvaljujući materijalnoj pomoći Visokog kraljevskog namjesničkog vijeća.¹⁰⁴⁶ Iz zapisnika ravnateljskih sjednica Društva proizlazi da je tijekom 1858. godine dano u Gajevoj tiskari tiskati novih „100 arakah skrižaljkah“, koje su poslone u listopadu iste godine u one župe i parohije koje nisu ispunile tabele 1850.¹⁰⁴⁷ Sabljar je jamčio da će djelo biti gotovo do konca travnja 1864., no te je godine anketa opet ponovljena za mjesta koja nisu vratila svoje listine popunjene. Sabljaru je tada kao potpora za izdavanje djela bilo uplaćeno 696 forinti predujma, te 1861. još 525 forinti.¹⁰⁴⁸ Iste godine šalje pismo Namjesničkom vijeću s opaskom da on vraćene listine nadopunjava i prepravlja uz pomoć biskupijskih shematizama i statističkog djela Ljudevita Nagyja *Notitiae polit. geograph. statisticae Slavoniae et Croatiae* (Budim, 1829.), a istovremeno na njegov prijedlog Namjesničko vijeće određuje dodatno sakupljanje „miestopisnih datah“ putem kotarskih i općinskih ureda, koje su kotarski i županijski sudovi i gradska poglavarstva slali njima, Namjesničkom vijeću.¹⁰⁴⁹ U ožujku 1865. godine oformio se poseban odbor za ocjenu djela, a autor im je predao rukopis dijela

¹⁰⁴⁵ Vinko (Vince, Vincenz) Sabljar rođen je u Dubici (danas Hrvatska Dubica) 30. lipnja 1798., a do danas su nepoznati datum i mjesto njegove smrti. Bio je sin zastavnika Ilije, najprije vojnika, a potom pisara Dubičke satnije, i Magdalene (Mande) rođene Šep. Kao kadet u 31. sedmogradskoj pješačkoj pukovniji u Sibiuu (Sibinj, Nagy Szeben, Hermannstadt) bio je dodijeljen mjerničkim ekipama za katastarsku izmjeru Hrvatskoga primorja i Dalmacije, a umirovljen je 1856. kao vrhovni nadzornik financijske straže. Supruga mu je bila Ana Josa, s kojom je imao dvije kćeri. Prema: Tomić, V. (2014) Nepoznato o poznatom: O nastanku Miestopisnoga rječnika kraljevinah Dalmacije, Hèrvatske i Slavonije Vinka Sabljara, *Biobibliographica* 4, str. 71 – 80.

¹⁰⁴⁶ HR – HDA, Namjesničko vijeće, 1864. – 1866., kutija 92/70, br. 5271/650 i br. 1844/495.

¹⁰⁴⁷ Borošak – Marijanović, *Doprinos*, str. 89 – 90.

¹⁰⁴⁸ HR – HDA, Namjesničko vijeće, 1864. – 1866., kutija 92/70, br. 5271/650 i br. 1844/495.

¹⁰⁴⁹ HR – HDA, Namjesničko vijeće, 1864. – 1866., kutija 91, br. 1674/172.

djela: članke od A – J, sedam članaka iz slova K – T i cijelo slovo Ž. Savjetnik Namjesničkog vijeća Mojsija Baltić, ujedno i predsjednik tog odbora, javlja da se na djelu trebaju napraviti preinake, te o tome obavještava Namjesničko vijeće. Zaključili su da je djelo „*preogromno*“, te da ga treba skratiti. Zahtijevaju da uvod treba sadržavati tabelarni statistički pregled Trojedne Kraljevine, u kojoj će se „*sastavitelj*“ ograničiti na županije, pukovnije i okružja. Također, u uvodu treba pisati iz koje su godine preuzeti statistički podaci, za površine treba rabiti rezultate katastarskih izmjera, „*starinska miestna imena*“ nisu potrebna, a za savjete o „*geografičko – statističkom nazivoslovju*“ treba konzultirati Bogoslava Šuleka (inače člana Odbora). Predlažu da se skraćena verzija izda na zemaljski trošak, a Sabljar nagradi s po „*40 stotinjak za svaki na velikoj osmini tiskani arak*“.¹⁰⁵⁰ *Zapisnik odborne sednice* održan 1865. godine otkriva rukom iscrtane tabele („*Primerke*“) kako je djelo, prema zamisli vodstva Društva, trebalo izgledati, a po uzoru na *Statistisches Jahrbuch für die Österreichische Monarchie* iz 1864. godine: Provincijal bi bio koncipiran po županijama, a Vojna krajina po pukovnijama, uz dodatak Zadarskog okružja iz Dalmacije. Prema njihovoj zamisli, svako je mjesto trebalo biti ocrtno prema skicama četiri *skrižaljke*: „*Skrižaljka I*“ sadrži rubrike „*površina u miljah², stanovnikah ukupni broj 1857. na 1 metar², gradovah, tergovištah, selah, školah*“, „*Skrižaljka II*“ predlaže popis „*pučanstva po narodnosti*“, i to broj „*Horvatah, Serbah, Magjarah, Nemacah, Talijanah, Arbanasah, Čehoslovenah, Slovenac, Armenah, Ciganah, Židovah*“, „*Skrižaljka III*“ traži popis „*pučanstva po veroizpovedanju*“: „*Katolikah, Nesjedinjenih, Evangelikah, Unitarcah, Židovah*“, te na koncu, „*Skrižaljka IV*“ želi popisati količinu i vrst obradivog („*pitomog*“) zemljišta u „*ralih*“, pod što podrazumijeva površine „*oranicah, vinogradah, livadah i vertovah, pašnjaka i šumah*“.¹⁰⁵¹ Odbor je djelo, kako su ga nazivali *Sabljarov narodo- i mjestopisni riečnik trojedne kraljevine*¹⁰⁵² „*rasudio usled visokoga naloga i zahteva znanosti*“.¹⁰⁵³ Stoga se može zaključiti da je Društvo tražilo i rječnik narodnosti, a ne samo brojnosti stanovništva, te popis obradivih površina iz razloga budućeg razvoja privrede (i doprinosa od privrede) u tim krajevima. No, Sabljar je ukazao da neće poslušati sugestije Odbora i nije popisivao i opisivao mjesta prema predloženim kategorijama., čime je izgubio mogućnost tiska djela na državni račun.¹⁰⁵⁴ Konačan je rezultat *Miestopisni riečnik kraljevinah Dalmacije Hèrvatske i Slavonije* tiskan u Zagrebu 1866. godine na 540 stranica u nakladi Ante Jakića i posvećen Jurju Hauliku. Djelo je na koncu

¹⁰⁵⁰ HR – HDA, Namjesničko vijeće, 1864. – 1866., kutija 91, br. 10308/1561.

¹⁰⁵¹ HR – HDA, Namjesničko vijeće, 1864. – 1866., kutija 92/70, *Zapisnik odborne sednice*.

¹⁰⁵² HR – HDA, Namjesničko vijeće, 1864. – 1866., kutija 92/70, br. 4261/1183.

¹⁰⁵³ HR – HDA, Namjesničko vijeće, 1864. – 1866., kutija 92/70, br. 12886/1165.

¹⁰⁵⁴ HR – HDA, Namjesničko vijeće, 1864. – 1866., kutija 91, br. 5748/845.

financirao sam autor. U Predgovoru djela piše da je ono „uredjeno po službenih datih, koja sam za Pokrajinu dobio od vis. Namjestničkoga Vieća, za c. k. Krajinu pako sâm pribavio, stranom pako iz statističkih tabelah popunjenih god. 1850 po župnicih, a napokon stranom i iz inih izvorah cèrpio“¹⁰⁵⁵, odnosno koristio je i podatke iz ovog anketnog materijala. Treba istaknuti da Sabljar u pismima Namjesničkom vijeću često naglašava domoljublje kao motiv pisanja djela¹⁰⁵⁶, ali i njegovu praktičnu svrhu¹⁰⁵⁷.

Godine 1864. je Sabljar u časopisu *Književnik* objavio izvadak iz djela u rukopisu, članke *Bakar* i *Turopolje*.¹⁰⁵⁸ Ako se usporede članci iz *Književnika* i članci iz *Miestopisa*, uviđaju se razlike, odnosno vidi se kako je Sabljar imao u planu obraditi mjesta prije negoli je bio prinuđen skratiti svoj rukopis za tisak. Franjo Rački, jedan od urednika *Književnika*, u kratkim komentarima vezanim uz članke piše da ih ovom prigodom daju na ogled i ocjenu „prijateljem narodne knjige“, da će se u budućem djelu moći naći „svako mjestance“ Provincijala i vojne Hrvatske i Slavonije, te da je namijenjeno „više praktičnoj negoli znanstvenoj uporabi“.¹⁰⁵⁹ Ukratko, u rukopisu članka „*Bakar*“ su „viška“ podaci: geografski položaj i smještaj Bakra, popis gradskih ustanova (ubožnica, čitaonica...) i čega je sve grad „stolica“ (gradskog poglavarstva, solare, trgovinske carine...). Nadalje, izostaju opis „međa“, okoline (špilje, rude, vode i spomenici) i sajмова. Nedostaje i kompletna povijest Bakra i njegov današnji opis te popis zanimanja stanovnika i analiza situacije u proizvodnji i trgovini. Vezano uz članak „*Turopolje*“, primjer iz *Riečnika* donosi samo broječane podatke o stanovništvu i razdiobu općine prema političkoj, crkvenoj i poštanskoj podjeli, dok u *Književniku* Sabljar detaljno raspravlja o povijesti „*turopoljskih pravica*“ i „*plemenštine*“.¹⁰⁶⁰ Izdavanje Sabljarova *Miestopisa* nije prošlo nezapaženo niti u inozemstvu. *Centralblatt für slavische Literatur und Bibliographie* piše da je autor sastavio djelo za praktičnu uporabu po najvišim standardima, te da je ono toliko pouzdan izvor, koliko se samo poželjeti može.¹⁰⁶¹ Isto tako, bečki *Slavische Blätter* na svojim stranicama najavljuje djelo koje je iscrpnošću i pouzdanošću zaslužilo da ga se predstavi i izvan granica Hrvatske. Pišu da je žalosno da

¹⁰⁵⁵ Sabljar, *Miestopisni, Prédgovor*.

¹⁰⁵⁶ Spominje „posao u interesu domovine“, „domoljubno požertvovanje“, „želim domovini korist prinjeti“ i sl.

¹⁰⁵⁷ „Dielo kakovoga do sada u domovini nije bilo i koje je svim političkim i sudbenim uredom nužno i za službenu porabu podobno“, „dielo najviše potrebno zemaljskoj vladi, a i u obće za domovinu koristno“, „dielo potrebno za službenu porabu, na korist za napredak domovine i u ovoj struci“, „praktična poraba diela ne samo uredah, nego i učionah, učenjakah, odvjetnikah itd.“ i sl.

¹⁰⁵⁸ *Književnik: časopis za jezik i poviest hrvatsku i srbsku, i prirodne znanosti*, god. I (1864.), br. 4, str. 494 – 504.

¹⁰⁵⁹ Ibid.

¹⁰⁶⁰ Ibid.; Usp. Tomić, V. (2014) Nepoznato o poznatom: O nastanku Miestopisnoga riečnika kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije Vinka Sabljara, *Biobibliographica* 4, str. 71 – 80.

¹⁰⁶¹ *Centralblatt für slavische Literatur und Bibliographie* (1867) Bücherschau, 19.1., br. 3, str. 9.

publika bolje poznaje topografiju, etnografiju i institucije Afrike, negoli zemalja europskoga slavenskog juga. Za Sabljara navode da je godinama sastavljao djelo koje se temelji na najnovijim statističkim istraživanjima.¹⁰⁶² Isto tako, treba istaknuti da je Sabljarovo djelo bio jedan od prvih udžbenika geografije, nakon što je 1883. godine osnovana Katedra za geografiju na Mudroslovnom fakultetu u Zagrebu.¹⁰⁶³

Prema svemu navedenom, proizlazi da je Sabljar pri sastavljanju djela koristio brojne izvore, ne samo anketni materijal iz 1850. godine. Doduše, u Predgovoru svoga djela navodi da su mu podaci iz Statističko – topografskih upitnika Banskoga vijeća služili prvenstveno kao izvor za krajiška mjesta. Usporedba podataka iz anketnih listina i *Miestopisa* pokazuje da se za područje Krajine u nekim slučajevima podaci o broju kuća i broju stanovništva podudaraju, a u nekima ne. Tamo gdje se ne poklapaju, riječ je o manjim brojčanim odstupanjima. U svakom slučaju, u knjizi se za svako mjesto navodi u kojoj se župi nalazi, a za središte župe se navodi koja druga mjesta spadaju u nju. Ti se podaci podudaraju s anketnim materijalom. No, činjenica da anketne listine nisu bile jedini temelj za nastanak *Miestopisa* nikako ne umanjuje povezanost ove ankete i *Miestopisa*. Uostalom, prema sačuvanom arhivskom gradivu proizlazi da je Sabljar podatke iz ove konkretne ankete koristio paralelno s drugim izvorima, a raskorak u podacima koji se tiču brojnosti stanovništva nikako ne iznenađuju, budući da provođenje ankete i dovršetak *Miestopisa* nisu istovremeni. Ipak je djelo izašlo šesnaest godina nakon provođenja ankete, pa su se i brojčani omjeri po mjestima u tom razdoblju promijenili.

¹⁰⁶² *Slavische Blätter* (1866) Kroatische Literatur, 15. 1., br. 5, str. 102.

¹⁰⁶³ Pristupljeno 1.4.2021. <https://geografija.hr/120-obljetnica-visokoškolske-nastave-geografije-u-hrvatskoj/>.

5. STATISTIČKO – TOPOGRAFSKI UPITNICI BANSKOGA VIJEĆA KAO IZVOR ZA PROUČAVANJE IDENTIFIKACIJA STANOVNIŠTVA U HRVATSKOJ I SLAVONIJI SREDINOM 19. STOLJEĆA

Što na koncu govore takvi šaroliki i neprecizni podaci iz Statističko – topografskih upitnika Banskoga vijeća, te može li ih se uopće koristiti u analizama? Sve je povijesni izvor, samo je pitanje za što. Dokumenti su proizvod konteksta i u tom im smislu treba pristupiti. Rezultati ove ankete, koji se odnose na identifikacije stanovnika, pokazuju da se kategorije koje su u anketni materijal upisali sastavljači ankete nisu uvijek poklapali s identifikacija koje za svoje župljane upisuje lokalno svećenstvo. Stoga je očigledno da „zbilju“ ne doživljavaju na isti način sastavljači anketnog upitnika i osobe koje su ih popunjavale i na taj način željele prenijeti situaciju „u zbilji“. Svećenici (ali i seljaci) se s tim kategorijama nisu uvijek mogli identificirati, što pokazuje da postoji diskrepancija u njihovu poimanju.

Europa prije 1850. je u velikoj mjeri bila ruralan svijet. Ljudi su se prvenstveno vezali uz svoje selo i ljude koje poznaju, a veze s „vanjskom” svijetom su se održavale preko raznih posrednika i tržnica. Tim zajednicama etnicitet i nacionalnost nisu bili važni kao identifikacija s vlastitom lokalnom sredinom i obitelji. No, „lokalni” identiteti se počinju mijenjati u 19. stoljeću. Glavni razlikovni markeri postaju jezik, religija i razlike u načinu života, te se oko njih stvara grupna solidarnost i temelj za zajedničko buduće djelovanje.¹⁰⁶⁴ Andreas Moritsch i Gerhard Baumgartner pišući o procesu nacionalne diferencijacije u seoskim područjima južne Koruške i sjevernog Gradišća vide učitelje i svećenike kao ključne osobe za mobilizaciju seljana i oblikovaje njihovih identiteta. Dapače, škole nazivaju „bojnim polje” za prenošenje ideologije.¹⁰⁶⁵

Rogers Brubaker i Frederick Cooper upozoravaju da je država moćni „identifikator“, ne stoga što može kreirati „identitete u strogom smislu“, dapače u osnovi ona to ne može činiti, nego stoga što posjeduje materijalne i simboličke resurse koji imaju snagu nametnuti

¹⁰⁶⁴ Wiegandt, E., Howell, D., Pistohlkors, G., (1993) Introduction, *Roots od Rural Ethnic Mobilisation. Comparative Studies on Governments and Non-dominant Ethnic Group sin Europe, 1850 – 1940*, Darthmouth: European Science Foundation, New York University Press, str. 1 – 2.

¹⁰⁶⁵ Moritsch, A., Baumgartner, G. (1993) *The Process of National Differentiation within Rural Communities in Southern Carinthia and Southern Burgenland, 1850 -1940. Comparative Studies on Governments and Non-dominant Ethnic Group sin Europe, 1850 – 1940*, Darthmouth: European Science Foundation, New York University Press, str. 138.

kategorije, klasifikatorne sheme i načine društvenog brojenja i obračunavanja. Formalna institucionalizacija i kodifikacija etničkih i nacionalnih kategorija ne implicira ništa o dubini, odjeku i moći takvih kategorija u živućem iskustvu osobe koja je na taj način kategorizirana. Snažno institucionaliziran etnonacionalni klasifikatorni sistem čini određene kategorije spremnima i legitimno dostupnima za reprezentaciju socijalne realnosti, uokvirivanje političkih težnji i organizaciju političke akcije. No to ne znači da će te kategorije imati značajnu ulogu u uokvirivanju percepcije, orijentaciji akcije ili oblikovanju samorazumijevanja u svakodnevnom životu. Mjera do koje službene kategorizacije oblikuju samorazumijevanje te mjera i do koje populacijske kategorije konstituirane od strane države ili političkih poduzetnika aproksimiraju realne „grupe“ – to ostaju otvorena pitanja kojima se može pristupiti samo empirijski.¹⁰⁶⁶ Ovaj anketni materijal je to i potvrdio.

Analizom anketnog materijala se uvidjelo da nije uvijek lagano imenovati „temelj“ za identificiranje stanovnika. Negdje je taj temelj religijska pripadnost, drugdje jezična, a u trećem slučaju kombinacija vjere i jezika. Također proizlazi da ljudi često ne znaju imenovati svoju „naciju“, pa koriste lokalna (etnička) imena (poput „Zagorci“, „Ličani“ ili „Primorci“). Isto tako, „Slavonci“ su i katolici i pravoslavci, a „ilirski“ jezik je i „hrvatski“ i „srpski“ i „primorski“ i „bunjevački“. Ovo može poslužiti kao dokaz da je hrvatsko društvo sredinom 19. stoljeća još uvijek u predmodenoj fazi, jer među stanovništvom nisu zaživjele jasno definirane nacionalne oznake.

Dakle, opreke „Nas“ i „Drugih“ su mnogostruke, negdje su izrazitije i jače nego drugdje, ali u svakom slučaju fluidne i zavisne od konteksta te konkretne zajednice. O tome govori Rogers Brubaker pišući o „situacijskoj etničnosti“.¹⁰⁶⁷ Prema istom autoru, zaokružene i solidarne grupe su samo jedan modalitet etniciteta, ali i, općenitije, socijalne interakcije. „Grupnost“ je stoga varijabla, ne konstanta, s tim da ne varira samo između grupa, nego i unutar njih; ona može nastajati i nestajati. Promišljanje identiteta zahtijeva njegovo razmatranje u relacijskim, procesnim, dinamičnim i događajnim odnosima, situacijskim akcijama, kulturnim idiomima, kognitivnim shemama, diskurzivnim okvirima, političkim projektima. To znači promišljati o etnijama ne kao o zaokruženim grupama, već kao kontekstualno fluktuirajuću konceptualnu varijablu, odnosno o etnicizaciji kao o političkom, socijalnom, kulturnom i psihološkom

¹⁰⁶⁶ Brubaker, R. – Cooper, F. (2000) Beyond „identity“, *Theory and society*, 29, str. 15 – 16.

¹⁰⁶⁷ Brubaker, *Ethnicity without groups*, str. 83 – 85.

procesu. No, za aktere su one vrlo „realne“, jer slijedeći Thomasov teorem, one imaju realne posljedice za svakodnevni život osoba na koje se odnose.¹⁰⁶⁸

Jeremy King smatra da se radi greška pri podjeli populacije neke zemlje u 19. stoljeću u etničke grupe i potom ih razumijevati kao grupe iz kojih potom izrastaju nacije. Taj pristup naziva „teleološkim“. Sadašnjost se time nameće prošlosti te se sagledava ljude koji nisu bili nacionalno svjesni kao one „ne još“ nacionalno svjesne. Smatra da umjesto toga populaciju treba dijeliti u višestruke skupove često preklapajućih i labavih jezičnih i kulturnih grupa. Upravo o takvim skupinama pišu anketne listine.

Isto kao što je „grupnost“ situacijska i varijabilna, varijabilne su i teritorijalne granice među grupama. Stvaranje teritorijalnih granica je također proces, jer su temelji za njihovo stvaranje simboličke prirode. Jan Penrose ističe da je „kreiranje teritorija“ proces povezan s moći, jer teritoriji postoje tek ukoliko ljudi vjeruju u njegovu vrijednost i stvore osjećaje povezane s njima. Kada se stvori „naš“ teritorij, stvore se i granice prema „tuđem“ teritoriju. Zaključuje da su funkcije i karakter prostora i granica fleksibilni, a nikako fiksni.¹⁰⁶⁹

U skladu s tim treba naglasiti nužnu socijalnu konstruktivnost tipa društvene grupe koju se opojmljuje kao etničku grupu, a od tuda i nemogućnost da etničkoj grupi i etnicitetu kao fenomenu pripiše bilo kakvu jednoznačnu i nedvosmisleni definiciju te kriterije koje oni moraju zadovoljavati da bi priznali njihovo postojanje. Etničke grupe sredinom 19. stoljeća nisu čvrsto, jasno, esencijalno i perenijalno definirane. Iz toga proizlazi da niti etnički identitet nije neka čvrsto zadana vrijednost koju svaki pojedinac posjeduje i koja za svakog pojedinca ima jednaku važnost. No, prema Niklasu Luhmannu, „regionalno društvo jest nacija i to treba i politički postati. Nacija je isprva imaginarno jedinstvo, koje se potom još mora napuniti realnošću, na primjer zajedničkim jezikom, zajedničkom religijom, jedinstvenom monetom i zajedničkim pravnim sistemom neovisno o lokalnim navikama i običajima. Nacija se definira svojom poviješću, ali povijest se tek još mora napisati.“ Tek tada „se u novostvoreni pojam mogu ucrtavati sadržaji (...) i može se stvoriti referencijalna točka za kolektivnu svijest na koju se može apelirati odozgo prema dolje i odozdo prema gore“.¹⁰⁷⁰ Pieter Judson nastavlja da su slike ruralnog „Drugog“ bile rastezljive i lokalizirane, te odvojene od nacionalne politike. Iako se prezentacije „Drugoga“ razlikuju, smatra da imaju

¹⁰⁶⁸ Ibid.

¹⁰⁶⁹ Penrose, J. (2002) Nations, states and homelands: territory and territoriality in nationalist thought. *Nations and Nationalism*, 8(3), str. 279 – 280.

¹⁰⁷⁰ Luhmann, N. (2011) *Društvo društva. Drugi svezak*. Zagreb: Naklada BREZA, str. 915 – 916.

iste elemente: lokalizaciju „konflikta“ u ruralni svijet i izostanak šireg konteksta, kako političkog, tako i teoretskog.¹⁰⁷¹ U očima tadašnjih stanovnika, njihovo regionalno društvo im je bio „nomos“ Marie Todorove s kojim su ulazili u daljnje interakcije. Dakle, pogrešno je prepoznavati u oznakama „Slavonac“, „Ličanin“, „krajišnik“ i sl. iz prve polovice 19. stoljeća „Hrvate“, „Srbe“ ili neke treće, jer je to upadanje u ralje anakronosti. Samo tadašnje lokalne zajednice dijele „imaginarno jedinstvo“ uz koje su i afektivno vezani, odnosno kolektivnu svijest koja uz sebe veže osjećaje prepoznatljivosti, zajedništva i sigurnosti. Kao što je već istaknuto, te lokalne, regionalne i etničke oznake će tek u drugoj polovici stoljeća prerasti i preobraziti se u moderne nacije, što se može vidjeti u rezultatima popisa stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji krajem 19. i početkom 20. stoljeća.¹⁰⁷² Identifikacijske oznake stanovnika su se promijenile. No, oni su svoj jezik imenovali tim ponuđenim nacionalnim oznakama tek tada. Rezultati Statističko – topografskih upitnika Banskoga vijeća pokazuju da se s (modernim) imenima s kraja 19. stoljeća sredinom stoljeća nisu poistovjećivali, već su za vlastiti jezik imali vlastite (nestandardizirane) oznake, koje su doslovno naveli u listinama. Metodološka bi greška bila upisivati u njihove tadašnje odgovore imena iz kasnijeg razdoblja. No, treba također imati na umu, a opetovano je u radu podcrtavano, da je religijska pripadnost sredinom 19. stoljeća temelj samopoimanja širokih slojeva, tako da će ta varijabla odigrati važnu ulogu u procesu hrvatske nacionalne integracije, kao što je, uostalom, odigrala i u procesu srpske nacionalne integracije. Katolička i Pravoslavna crkva su, kao što je već istaknuto, imale značajno mjesto u hrvatskom i srpskom integracijskom procesu. Seljaci neće „sami od sebe“ „shvatiti“ kojoj naciji pripadaju, već će im netko te nove nacionalne ideje trebati prenijeti. Najčešće je to bio, kako poentira Hroch (v. str. 7.), zbog svoje bliskosti i neposrednih odnosa s ruralnom zajednicom, upravo kler.

Po Ericu Hobsbawmu, nacionalizam, iako je konstruiran odozgo, ne može se shvatiti ako ga ne analiziramo odozdo, u „pojmovima pretpostavki, nada, potreba, želja i interesa ljudi“¹⁰⁷³, odnosno, ključno je pitanje što su te oznake (i etničke i nacionalne) značile „običnim“ ljudima.¹⁰⁷⁴ Također upozorava da treba napustiti pretpostavku da su se ideje o

¹⁰⁷¹ Judson, P. M. (2006) *Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge: Harvard University Press, str. 66.

¹⁰⁷² Usp. kategorije u popisima stanovništva provedenih u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji 1890., 1900. i 1910. godine.

¹⁰⁷³ Hobsbawm, E. J. (1993) *Nacije i nacionalizam. Program, mit, stvarnost*. Zagreb: Novi Liber, str. 54 – 55.

¹⁰⁷⁴ Beyen, M. and Ginderachter, M. (2012) General Introduction: Writing the Mass into a Mass Phenomenon. In: Beyen, M. and Ginderachter, M. (ed.), *Nationhood from Below. Europe in the Long Nineteenth Century*. Hampshire – New York: Palgrave Macmillan, str. 3 – 22.

nacijama automatski „spustile“ na svu populaciju¹⁰⁷⁵ i kod svih ljudi počele „živjeti svoje živote“ istim intenzitetom. Već je istaknuto da su etničke identifikacije situacijske, relacijske i fluidne, te je pitanje koliko je taj tip identifikacije ljudima uopće bio važan u svakodnevnom životu. Jesu li ljudi naprosto bili samo pragmatični pri prihvaćanju nacionalnih oznaka? Ovdje bi se trebalo osvrnuti na pojmove „nacionalne indeferentnosti“ (*national indifference*) i „nenacionalne populacije“ (*nonnational populations*) koje, doduše pišući o razdoblju kasnog Austrijskog Carstva, koriste američki povjesničari Jeremy King, Pieter Judson i Tahra Zahra.¹⁰⁷⁶ Zahra tako govori o „hibridnim identitetima“ sredinom 19. stoljeća i „zatvoru nacija“ historiografije. Upitna joj je i pretpostavka da je nacionalizacija ireverzibilna, jer ljudi mogu biti podvrgnuti višestrukim procesima nacionalizacije bez da budu nepovratno uronjeni u bilo koju od njih, tj. nacionalizacija nije jednosmjerna ulica.¹⁰⁷⁷ Ovu tvrdnju bi trebalo dodatno operacionalizirati. Etnička i nacionalna pripadnost spadaju u primarne identitete, one koji se usvajaju u ranoj dobi. Zato su čvršći i teže se mijenjaju. Već u djetinjstvu, do desete godine, pojedinci se, uslijed socijalizacijskog procesa, nauče samopoimati, odnosno imenovati i svrstavati prema nacionalnoj pripadnosti. Upravo zato što se usvajaju tako rano, etnički, rasni i nacionalni identiteti često uključuju i duboke osjećaje prema vlastitom kolektivu. Istovremeno se razvija i shvaćanje „Drugih“, odnosno stranih kolektiva.¹⁰⁷⁸ Nastavljajući se na ovu tvrdnju, samo konkretno longitudinalno istraživanje bi vjerno dokazalo uolikoj su mjeri i pod kojim okolnostima ljudi spremni mijenjati svoje nacionalne identitete tijekom života. Gerald Stourzh im oponira i nudi alternativne pojmove: nacionalna pasivnost (*national passivity*), nacionalna pragmatičnost (*national pragmatism*), nacionalna nepripadnost (*national non-commitment*) ili nacionalna nazainteresiranost (*national disinterestedness*). Budući da ne postoji „jezična indiferentnost“ zaključuje da ne može postojati niti „nacionalna indiferentnost“.¹⁰⁷⁹ Kao što je anketni materijal pokazao, svi anketari pokušavaju odgovoriti na pitanje tko su njihovi župljani, kojem narodu pripadaju i kojim jezikom govore. Vidjelo se da se prema jeziku i odijevanju razlikuju od „Drugih“, odnosno iskazuju pripadnost „svojoj“ grupi, različito imenovanj i utemeljenoj na različitim osnovicama. U nekim je sredinama to

¹⁰⁷⁵ Ibid.

¹⁰⁷⁶ King, J. (2002) *Budweisers into Czech and Germans*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, str. 114; Judson, P. (2006) *Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge: Harvard University Press, str. 5; Zahra, T. (2010) Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis, *Slavic Review*, vol. 69, no. 1, str. 93 – 119.

¹⁰⁷⁷ Ibid.

¹⁰⁷⁸ Fanuko, N. (2011) *Sociologija*. Zagreb: Profil International, str. 92 – 95.

¹⁰⁷⁹ Stourzh, G. (2011) The Ethnicizing of Politics and „National Indifference“ in Late Imperial Austria. U: *Der Umfang der Oesterreichischen Geschichte. Ausgewählte Studien 1990 – 2010*. Wien: Boehlau Verlag, str. 300 – 303.

razlikovanje na dnevnoj bazi izraženije, a time i stanovnicima važnije, nego u drugim. No, nema slučajeva da je seljacima nebitno kako se odijevaju i kako se nazivaju. Uostalom, već je istaknuto da su to simboli kojima se služe za svakodnevnu interakciju. I danas se ljudi identificiraju s nekim lokalnim i nacionalnim imenom, no ono ne podrazumijeva za sve njih niti identičan sadržaj niti intenzitet tog sadržaja. Dakle, „zamišljene zajednice“ postoje, samo je pitanje opsega i snage doživljavanja tog „zajedništva“ kod njihovog stanovništva. Situacija posredovana ovim izvorom nije specifičnost naših krajeva. Adolf Schmiedl je 1863. objavio knjigu o situaciju na Bihor gorju u Transilvaniji, gdje je pronašao šest etničkih grupa (*Romanen, Magyaren, Deutsche, Slaven, Juden, Zigeuner*) i šest religija (rimokatoličku, grkokatoličku, pravoslavnu, židovstvo, luteransku i evangeličku), koji žive „u miru jedni s drugima“. Također piše da je tamo nacionalna agitacija ograničena na honoratski sloj, dok je to puku posve strano.¹⁰⁸⁰ No, među pukom funkcioniraju već spomenute granice – to što žive „u miru jedni s drugima“, ne znači da među njima nema podjela na Nas i Njih. Dapače, svoje posebnosti ističu preko nošnji i jezika/narječja u svakodnevnoj komunikaciji. U članku signifikantnog naslova *Which Political Nation? Soft Borders and Popular Nationhood in the Rhineland, 1800 – 1850*, James M. Brophy govori o „mekanim granicama“ u Porajnju u prvoj polovici 19. stoljeća, te ukazuje da treba raditi razliku između toga što su „nacionalnosti“ značile „običnim“ ljudima, a što eliti – ono kako su nacionalnost zamišljali politički prvaci i njihov krug često nije korespondirao onome kako su svoju „nacionalnost“ zamišljali niži (masovni) slojevi, a što se moglo vidjeti i na primjeru ovih anketa.¹⁰⁸¹ Slovenski povjesničari Jernej Kosi i Rok Sterger, pišući o nastanku moderne slovenske nacije, govore o tamošnjim dinamičnim etničkim identifikacijama, koje su prvenstveno lokalne i religijske u predmodernom razdoblju. Također se pozivaju na istraživanje grčkog povjesničara Antonisa Liakosa, koji isto tvrdi za oblikovanje grčke nacije. Povijesni izvori navode lokalne identifikacije i zato Andreas Moritsch te identifikacije i identitete iz prve polovice 19. stoljeća naziva *Dorfethnos* ili *Lokalethnos*.¹⁰⁸² Njih su nacionalni pokreti koji su uslijedili potpuno promijenili i unificirali. Uostalom, tih etničkih skupina je bilo puno više nego nacija danas.¹⁰⁸³ Nadalje, Eugene Weber u klasičnoj studiji *Peasants into Frenchmen* piše da se identifikacija s

¹⁰⁸⁰ Schmiedl, A. (1863) *Das Bihar – Gebirge an der Grenze von Ungarn und Siebenbuergen*. Wien, str. 115.

¹⁰⁸¹ Brophy, J. M. (2012) *Which Political Nation? Soft Borders and Popular Nationhood in the Rhineland, 1800 – 1850*. In: Beyen, M. and Ginderachter, M. (ed.), *Nationhood from Below. Europe in the Long Nineteenth Century*. Hampshire – New York: Palgrave Macmillan, str. 162.

¹⁰⁸² Prema Kosi i Stergar, *Kdaj su nastali*, str. 467.

¹⁰⁸³ *Ibid.*, str. 461 – 462.

Francuskom dogodila tek u drugoj polovici 19. stoljeća, i to nakon desetljeća sistematičnih državnih poticaja i truda, prvenstveno preko školstva.¹⁰⁸⁴ Takvih primjera ima još mnogo.

Imanentna je konstruiranost navedenih fenomena. Oni su, u oblicima u kojima se pojavljuju, proizvodi modernog društvenog sustava, a s obzirom da je jedno od obilježja tog sustava stalna transformacija, komunikacija, suodnos između njegovih različitih dijelova i njihove složene okoline, niti navedeni fenomeni, jednom nastali, nisu stalni i nepromjenjivi, nego su u stalnoj izgradnji i preobrazbi. Etničnost je stoga, kao identitetsko samorazumijevanje članova skupine, povijesni učinak. Isto je i s poimanjem rase i nacije. Makar grupe koje se nalaze na različitim teritorijima i u različitim razdobljima imaju istu identifikaciju/ime, to ne znači da je sadržaj koji se iza njih krije identičan. Odnosno, kulturni sadržaj „hrvatstva“ nije isti u 16. stoljeću, 19. ili u drugoj polovici 20. stoljeća. Kroz povijest se identifikacije mijenjaju, nadopunjuju i dorađuju, uzimaju pod svoje okrilje neka nova obilježja, a neka odbacuju. Sâmo društvo je proces, a ne stanje, društvene norme i vrijednosti su u stalnoj mijeni, a to se odnosi i na identitetske oznake, odnose unutar grupa, kao i odnose prema Drugima.

(Regionalnim) etničkim identifikacijama iz prve polovice 19. stoljeća, a o kojima svjedoče popis stanovništva 1851. godine i Statističko – topografski upitnici Banskoga vijeća, naša historiografija do sada nije posvećivala posebnu pažnju. Ukoliko ih pokušavamo sagledati kroz očiste suvremene historiografije i modernih nacionalnih identifikacijskih kategorija, doista ih je teško operacionalizirati i analizirati. No, to je primjer anakronosti, jer su vađene iz specifičnog vremenskog i teritorijalnog konteksta i ne pristupa im se fenomenološki. I kategorije i identifikacije (etničke, nacionalne i bilo koje druge) su institucije koje s vremenom prolaze kroz svoje mijene. Isto tako, treba imati na umu da isti fenomen često drugačije definira društvena elita (koja oblikuje imena za te institucije i kategorije) i „običan puk“ koji se u te kategorije treba smjestiti. Dapače, krunski su dokaz jesu li te kategorije, odnosno konstrukti nacionalnih aktivista, zaživjeli među njima, mogu li se i žele li se s njima identificirati. Ako ne, treba vidjeti koji su razlozi tome te kada ta diskrepancija i uslijed kojih okolnosti nestaje. U svakom slučaju, Nikša Stančić piše da je „u razdoblju 1845. – 1847.

¹⁰⁸⁴ Weber, E. (1976) *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870 – 1914*. Stanford – California: Stanford University Press.

partikularno kajkavsko 'horvatstvo' protivno širem hrvatskom identitetu i ilirskoj ideji izgubilo snagu¹⁰⁸⁵, a da se formiralo preporodno shvaćanje hrvatskog nacionalnog identiteta kompatibilno s poimanjem slavenskog i južnoslavenskog etničkog i jezično – kulturnog identiteta. Njegova se tvrdnja odnosi na stavove preporodne elite. S druge strane, Statističko – topografski upitnici Banskoga vijeća pokazuje da su ti „partikularni“ (lokalni ili regionalni) identiteti na selu sredinom 19. stoljeća još uvijek sveprisutni i dominantni.

Petar Korunić naglašava da je teško govoriti o nacionalizmu kao trajnoj vrijednosti uopće, a napose o hrvatskom nacionalizmu za revolucije 1848. – 1849. godine, a dodala bih, i u vrijeme provođenja Statističko – topografskih upitnika Banskoga vijeća. Da bi se moglo raspravljati o nacionalizmu, time i o određenju nacionalnog identiteta, individualnog i kolektivnog, i ujedno o pojavi i razvoju nacionalne svijesti, svijesti o vlastitoj naciji i osjećaju spram te nacije, mora se istražiti njegov sadržaj, intenzitet i rasprostranjenost, a za takvo nešto naprosto nema izvora, jer nitko od suvremenika „nije ostavio hvale vrijedna zapažanja o tome“.¹⁰⁸⁶ Upravo suprotno, zapisi ovih anketara spadaju u takva „hvale vrijedna zapažanja“, a time i vjerodostojna svjedočanstva o sadržaju, intenzitetu i rasprostranjenosti nacionalizma sredinom 19. stoljeća, odnosno razdoblju formiranja modernih nacija. Nadalje, da bi se mogli govoriti o formiranoj naciji, treba istovremeno imati dokaze o rasprostranjenom i prihvaćenom jedinstvenom nacionalnom identitetu. Rezultati ankete pokazuju da proces oblikovanja nacionalnog hrvatskog identiteta kao političkog i kulturnog projekta kod „običnog“ puka tada još nije bio završen, odnosno sredinom 19. stoljeća smo (još uvijek) predmoderni društvo.

¹⁰⁸⁵ Stančić, *Godina 1848. u Hrvatskoj*, str. 70.

¹⁰⁸⁶ Korunić, *Osnovice*, str. 77.

6. ZAKLJUČAK

U ovome se radu u središtu istraživačkog interesa nalazio povijesni izvor – Statističko – topografski upitnici Banskoga vijeća – do sada u hrvatskoj historiografiji poznat, ali rjeđe, tek prigodimice i ilustrativno korišten, pa stoga zapravo i zanemaren, analitički i interpretativno neiscrpljen. A radi se o povijesnom izvoru koji je stvoren točno u sredini 19. stoljeća, dakle u razdoblju koje se jednoglasno smatra prijelomnicom prema stvaranju modernoga hrvatskog društva. I k tome, radi se o povijesnom izvoru koji je pokušao, na temelju anketnog upitnika i odgovora „s terena“, donijeti spoznaje o onome što se u tim vremenima osvita onoga što ćemo kasnije označiti „modernim društvom“ smatralo ključnim geografskim karakteristikama teritorija Hrvatske i Slavonije, kao i ključnim socioekonomskim i kulturnim karakteristikama njezinoga stanovništva. Stoga se, za razdoblje sredine 19. stoljeća, u kojemu još nije bila izgrađena administrativna organizacija i kompetencija za provođenje kvantitativnih populacijskih statistika, ovdje radi o jedinstvenom pokušaju pokrajinskih vlasti Hrvatske i Slavonije, a time i o jedinstvenom povijesnom izvoru, s potencijalom pružanja uvida u društveni svijet kakav je postojao prije korjenitih društvenih promjena, ali i uvida u to u kojem su smjeru te promjene trebale ići, te koji su ih imperativi vodili.

Odgovor na pitanje zašto je onda takav jedinstveni izvor ostao u historiografiji nedovoljno iskorišten krije se, zapravo, već u njegovoj onovremenoj recepciji. Naime, nakon mnogo nedaća i kašnjenja u provedbi ankete, već su suvremenici njezine rezultate tretirali šturima i teško upotrebljivima, a sam pothvat uvelike neuspješnim. To, međutim, ne znači da se u današnjoj historiografiji moraju preuzimati takve (pr)ocjene. Ukoliko i rezultat nekog pothvata, kao što je ovdje slučaj s anketnim listinama, nije suvremenicima dao očekivane rezultate te se percipirao krnjim i neadekvatnim nakanama, potrebama i funkcijama za koje je bio zamišljen, to ne znači da ga se danas ne treba smatrati historiografski vrijednim izvorom. U ovome sam radu pokušala upravo to dokazati, pokazujući da se i „neuspješni“, „negativni“ rezultati mogu iskoristiti za produbljivanje rasprava o povijesnim spoznajama. Pri tome je, međutim, potrebno pokušati iskoristiti sofisticiranije analitičke aparate i teorijsko – interpretativne perspektive iz drugih društvenih i humanističkih disciplina u znanosti koje su povjesničarima danas dostupne, a koje mogu usmjeravati postavljanje istraživačkih pitanja i ciljeva rada te time proširiti mogućnosti do sada uobičajenih interpretacija. Konkretnije, iz postavljenih istraživačkih ciljeva i pitanja te odgovora koje sam na njih ponudila u radu, ovdje izdvajam nekoliko najvažnijih teza, za koje smatram da su u radu potkrijepljene, ali i koje pozivaju na daljnje rasprave.

Prvo, pokazala sam da je za razumijevanje Statističko – topografskih upitnika Banskoga vijeća ključno staviti ih u širi povijesni kontekst, koji se u slučaju habsburških zemalja, pa tako i Banske Hrvatske i Vojne Hrvatske kao njihovog sastavnog dijela, proteže sve do sredine 18. stoljeća. Naime, na temelju suvremenih habsburških studija i teorijsko – interpretativne literature, nalazim da je upravo sredinom 18. stoljeća počeo proces stvaranja modernog koncepta stanovništva, kao neizostavnog dijela procesa tranzicije prema modernom društvenom uređenju. To se razdoblje može označiti ishodištem procesa koji će i na prostoru Habsburške Monarhije sve do konca njezina postojanja usmjeravati preobrazbu „kompozitne države“, opstojeće na zasadama feudalne vizije i divizije društvenoga svijeta, u modernu birokratsku, centraliziranu državu, koja počiva na konceptima teritorija i stanovništva kao svojim konstitutivnim elementima. Konkretna politička i društvena kretanja i napetosti u Habsburškoj Monarhiji pokazivala su opetovano snagu centrifugalnih sila, u smislu sprječavanja perspektive stvaranja centraliziranog Carstva, što ne znači da proces „gubernamentalizacije“, s usmjeravanjem praksi vladanja na gradivni trokut stanovništvo – teritorij – bogatstvo, nije pronašao puteve svoje realizacije na teritorijalnim podrazinama u sklopu Carstva. Taj proces ostao je sve do kraja Monarhije svojom dinamikom vremenski i prostorno neujednačen i nelinearan, ali je bio svugdje na njenom području prisutan, vodeći predodžbi o Monarhiji kao multietničkoj državnoj zajednici. Zapravo, kada se historiografski reflektira taj pojam multietničkog Carstva, ustanovit će se da on najviše počiva na predodžbi o Carstvu kakvo je ono bilo u posljednjih otprilike stoljeće i pol njegova postojanja, tj. ono ne odražava toliko razdoblje koje karakterizira neekskluzivnost, fluidnost, lokaliziranost i međusobno preklapanje kolektivnih identifikacija, lojalnosti i pripadnosti, kao obilježje „kompozitne države“ i staleškog društvenog uređenja, nego upravo razdoblje koje od sredine 18. stoljeća karakterizira proces izgradnje pojedinih pokrajina kao jedinica s definiranim teritorijem, političkom, etnokulturnom i socioekonomskom distinktivnošću. Nemogućnost izgradnje centralizirane države na razini Carstva, koje nije uspijevalo nadvladati centrifugalne tendencije, nastojalo se premostiti centripetalnošću na nižim, pokrajinskim razinama. U skladu sa smjerom i ciljevima tih epohalnih preobrazbi, u nastojanju vlasti da konsolidira kontrolu nad različitim teritorijima, potrebno je bilo razviti znanje o državi i stanovništvu, kreirati nove klasifikacijske sheme i kategorizacije stanovništva, koje su ne samo odražavale njegove mnogobrojne socijalne, ekonomske i kulturne karakteristike i identitetska obilježja, nego su ih ujedno i konstruirale, tipizirale i hijerarhizirale, utječući povratno i na samopoimanje tako definiranog stanovništva. Proces administrativne konsolidacije koji je otpočeo na razini povijesnih feudalnih pokrajina kompozitnog Habsburškog carstva, njihovim

opisivanjem i kodiranjem prema pravilima modernog diskursa o teritoriju i stanovništvu (analiziranje i prezentacija gospodarske razvijenosti pokrajina i stanovništva, potencijala njihova razvoja, ali i etnokulturnih obilježja stanovništva), doprinio je da se unutar, ali i između određenih pokrajina počnu tijekom 19. stoljeća razvijati ideje, argumentacije, a naposljetku i jasni politički programi, koji su upućivali na njihovu nacionalnu povezanost i nacionalna politička i teritorijalna prava. To će, naravno, dovesti do iznimno složenih političkih odnosa unutar Monarhije i do stalnih napetosti između središnjih habsburških vlasti i pokrajinskih političkih i društvenih elemenata, koji su se sada sve izraženije nacionalno definirali, a posljedica će biti i mnoštvo eksperimentalnih administrativnih rješenja po kojima će Habsburška Monarhija ostati specifična sve do svojega konačnog raspada. Ono što se želi ovdje istaknuti je da procese koji se obično označavaju pojmom „nacionalnih integracija“, ne smije jednostavno smatrati suprotstavljenim stremljenjima habsburških vlasti. Oni svakako nisu bili njihova izrazita intencija, ali su bili utkani u procese preobrazbe Carstva i njegova društvena svijeta, te su bili njihov najznačajniji konačni ishod.

Drugo, anketa koja je u središtu razmatranja ovoga rada ne smije se stoga promatrati izolirano, kao neuspješni pokušaj prikupljanja podataka o stanovništvu jedne još, sredinom 19. stoljeća, institucionalno i administrativno nedovoljno razvijene pokrajinske vlasti, nego ju je izazovnije i plodonosnije promatrati u okviru gore ocrtanog vremenskog i prostornog konteksta, a uže u okviru žanra *Staatskunde*, koji je bio jedan od intelektualnih izdanaka epohalnih društvenih preobrazbi, proizvođač, reprezentant i repozitorij znanja o geografskim, socioekonomskim i kulturnim osobitostima i različitostima teritorija i stanovništva u okviru Monarhije. Analizom intencija djela koja su činila spomenuti žanr, konstrukcije njihovih klasifikacijskih načela, jasno sam ih povezala s istovrsnim nakanama i klasifikacijskim postupcima ankete. U nastojanju habsburških vlasti da konsolidiraju kontrolu nad različitim teritorijima, podrazumijevalo se mapiranje njihove geografije i stanovništva, iz čega izrasta akademska disciplina *Staatskunde*, s ciljem proizvodnje „korisnog znanja“ za vlast i utjecaja na administrativnu praksu. Ti ciljevi su se nastojali postići metodologijom i diskursom znanstvenih istraživanja, koja preuzimaju primat u načinu shvaćanja prirodnog i društvenog svijeta, a izriču se kroz prezentiranje u načelu provjerljivih kvantitativnih i kvalitativnih podataka. Međutim, kao što je analiza pokazala, iako ta djela nesumnjivo pružaju vrijedne podatke i sliku o društvenom životu različitih područja unutar Habsburške Monarhije, ona ih zapravo i konstituiraju kao društvene i kulturne entitete sa specifičnim karakteristikama te ih stratificiraju prema određenim vrijednosnim kriterijima. Tako su hrvatski krajevi, prema tim kriterijima, ne samo prikazani kao nerazvijeni i siromašni prema gospodarskim pokazateljima

koje se smatralo ključnima, nego su kao takvi i opojmljeni u sociokulturnom smislu. Nova vizija društvenoga svijeta, poduprta diskursom znanstvenosti, raskida sa staleškim predodžbama uvelike statičnog poretka utemeljenoga na društveno pripisanim, transcendentalno posvećenim društvenim statusima. „Neuspjeh“ ankete i nezadovoljstvo rezultatima koje su njezini kreatori iskazivali već samom činjenicom da su njezine rezultate vrlo rijetko koristili, doista svjedoče o institucionalnim i organizacijskim problemima u njezinom provođenju, ali i o presjeku socioekonomskog stanja i etnokulturnih identifikacija koji se nije poklapao s očekivanjima političke i intelektualne elite u Banskoj Hrvatskoj. Stanovništvo je očito još uvijek sredinom 19. stoljeća izmicalo laganom svrstavanju u etnokulturne kategorije.

„Crvena nit“ koja se provlači kroz analizu je opojmljivanje teritorija i stanovništva hrvatskih zemalja kao resursa. Ukoliko se ti podaci usporede s onima iz djela *Staatskunde* i onovremenih enciklopedija, vidi se podudarnost podataka. Utjecaj je očigledan, jer su rubrike iste. Anketni materijal potvrđuje njihove nalaze o nerazvijenom kraju. Na temelju takvih podataka, jasno je zašto nije nastala hrvatska inačica djela *Staatskunde* – naprosto nije bilo dovoljno podataka za takav pothvat. O kakvoj tadašnjoj Hrvatskoj i Slavoniji pišu anketari, odnosno kakva je slika hrvatskih teritorija i stanovništva stigla pred članove Banskog vijeća? Je li moguće te parcijalne slike župa posložiti u jednu širu sliku hrvatskih krajeva? Opis krajolika (rijeka, bogatstva rudama, klimatskih i ekoloških uvjeta) pokazuje zemlju koja ne koristi svoje prirodne potencijale u mjeri u kojoj to čine druga područja Monarhije. Razloga tom stanju je više. S jedne strane, siromašno i nedovoljno obrazovano stanovništvo ne zna kako unaprijediti rukovanje resursima, a s druge strane, izostala su sustavna državna ulaganja. Svaka regija ima neke svoje posebnosti, no privreda i Provincijala i Vojne krajine je nerazvijena, a razlozi takvog stanju su višebrojni i međusobno povezani. Među njih spadaju slabi prinosi od zemlje, slaba prometna povezanost i slaba kvaliteta obrtničkih proizvoda. Gledano iz očista modernizacije, a vezano uz prikaz stanovništva, listine opisuju predmoderno društvo. Na teritoriju naših krajeva žive pripadnici više vjeroispovijesti, katoličke, pravoslavne, protestantskih denominacija i judaizma, te više etničkih i nacionalnih skupina. Identifikacije su im dominantno lokalne i regionalne, a religija i jezik predstavljaju glavne biljege razlikovanja. Također je prisutno i „ilirsko“ ime, što pokazuje da su ideje iliraca – preporoditelja ipak uspjele naći svoju primjenu u praksi. Ono nije niti približno rašireno poput regionalnih identifikacijskih oznaka, no nije niti zanemarivo, pogotovo ukoliko se uzme u obzir da je cilj ilirske integracijske zamisli bio objediniti te regije i skupine pod novim imenom. Dakle, sredinom 19. stoljeća je moderno hrvatsko društvo je u izgradnji. Identiteti

ljudi nisu fiksni, kao niti grupnost sama. Situacijski su i ovisni o konkretnoj okolini, odnosno niti su imena za stanovništvo bila ujednačena, niti je uvijek ta „grupna oznaka“ počivala na istim temeljima. Dapače, negdje su religijske i etničke razlike među stanovništvom bile izraženije i ljudima važnije, a drugdje nisu. Modernizacija, kako države, tako i društva, kao skupa materijalne i nematerijalne kulture (normi i vrijednosti) je dugotrajan proces, a anketni materijal ga je uspio „uloviti“. Upravo podaci koje je anketa donijela uvjerljivo govore o „mukama s povijesnim kontekstom“ hrvatskih područja u Habsburškoj Monarhiji, odnosno, poteškoćama i zastojima koji su se pojavljivali u izgradnji modernog društvenog uređenja i društvenih struktura.

Hrvatski krajevi nisu ujednačeni niti ujedinjeni teritorijalno niti pravno, odnosno na tom se teritoriju siječe nekoliko kulturnih i političkih utjecaja, dok se njihovo stanovništvo razlikuje jezično, religijski, prema socijalnom položaju i simboličko – kulturnom kapitalu. I dok političke elite pokušavaju definirati što je sve nacionalno, odnosno „hrvatsko“, ostatak stanovništva živi svakodnevnicu ispunjenu kulturnom heterogenošću i mnogostrukošću, te se uzajamnim interakcijama i utjecajima tih različitih društvenih grupa i slojeva oblikuje zbilja hrvatskog sela sredinom 19. stoljeća.

7. POPIS IZVORA I LITERATURE

ARHIVSKI IZVORI

AAMZ 188, Društvo za Jugoslavensku poviestnicu i starine – Zagreb (1850. – 1866.)

HR – DAZG, Zaklada bana Jelačića za nemoćne vojnike i njihove obitelji

HR – HDA, Banska vlada, 1850. – 1854.

HR – HDA, Bansko vijeće, 1849.

HR – HDA, Križevačka županija, 1851.

HR – HDA, Namjesničko vijeće, 1864. – 1866.

HR – HDA, Urudžbeni zapisnik Banskog vijeća, 1850.

HPM – Društvo za jugoslavensku poviestnicu i starine – Zagreb (1850. – 1866.),

Dokumentarna zbirka „Upitnici Društva za povjestnicu jugoslavensku“

OBJAVLJENI IZVORI

Adelung, J. C. – Severin Vater, J. (1809) *Mithridates oder allgemeine Sprachenkunde. Zweyter Theil.* Berlin

Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste. Erste Section. (1852). Leipzig

Allgemeines geographisch – statistisches Lexikon aller Österreichischen Staaten. I – XV. (1845 – 1853). Wien

Andre, Ch. C. (1823) *Neueste Zahlenstatistik der europäischen und aussereuropäischen Staaten.* Stuttgart und Tübingen

Schematismus cleri Dioecesis Zagrabiensis pro ano MDCCCLI., Zagrabiae

Barić A. A. (2001 – 2001) *Statistika Europe 1792.* Zagreb: Pravni fakultet

Bisinger, J. C. (1808) *General – Statistik des Österreichischen Kaiserthumes.* Wien und Trieft

Brachelli, H. F. (1857) *Statistik der Österreichischen Monarchie.* Wien

- Csaplovics, J. (1829) *Gemälde von Ungern. Erster Theil*. Pesth
- Csaplovics, J. (1819) *Slavonien und zum Theil Croatien. Erster Theil*. Pesth: Hertleben's Verlag
- Czörnig, C. (1855) *Etnographische Karte der österreichischen Monarchie*. Wien
- Demian, J. A. (1806) *Darstellung der Österreichischen Monarchie nach dem neuesten statistischen abziehungen. Wierten Theils*. Wien
- Demian, J. A. (1806 - 1807) *Statistische Beschreibung der Militär – Gränze. Erster und Zweyter Band*. Wien
- Demian, J. A. (1805) *Statistische Darstellung des Königreichs Ungern. Erster Band*. Wien
- Demian, J. A. (1805 - 1806) *Statistische Darstellung des Königreichs Ungern und dazu gehörigen Länder. Erster und Zweyter Theil*. Wien
- Demian, J. A. (1797) *Versuch über die Staatskräfte der österreichischen Monarchie, in Beziehung auf Europa*. Germanien
- Dictionary Geographical, Statistical, and Historical. Vol. I*. (1866) London: Longmans, Green, and co.
- Engel, J. Ch. (1798) *Staatskunde und Geschichte von Dalmatien, Croatien und Slawonien*. Halle
- Fenyés, E. (1857) *Ausztriai birodalom statistikaja es foeldrajzi leirasa*. Pest
- Galletti, J. G. A. (1840) *Allgemeine Weltkunde oder Encyklopädie für Geographie, Statistik und Staatengeschichte*. Pesth
- Geographisch – statistisches Handwörterbuch des Österreichischen Kaiserthumes* (1827)
Wien
- Hain, J. (1852) *Statistik des österreichischen Kaiserstaates. Erster Band*. Wien
- Hietzinger, C. (1817) *Statistik der Militärgränze des österreichischen Kaiserthums. Erster Theil*. Wien
- Hrvatska na tajnim zemljovidima XVIII. i XIX. stoljeća. Knjige 1 -12*. (1999 – 2009) Ur.
Valentić, M., Zagreb: Hrvatski institut za povijest

- Lebrecht, M. (1792) *Über den National – Charakter in Siebenbürgen befindlichen Nationen*. Wien
- Liechtenstern, J. M. (1817) *Grundlinien einer Statistik der Österreichischen Kaiserthums*. Wien
- Liechtenstern, J. M. (1823) *Handbuch der historischen Wissenschaften. Erster Band*. Leipzig
- Liechtenstern (1791) *Staatsverfassung der Österreichischen in Grundriss*. Wien
- Liechtenstern, J. M. (1820) *Wollständiger Umriss der Statistik der österreichischen Kaiserstaats*. Wien
- Magda, P. (1834) *Neueste statistisch – geographische Beschreibung des Königreichs Ungarn, Croatien, Slavonien und der ungrischen Militär – Grenze*. Leipzig
- Matković, H. (1960) Kukuljevićev govor na prvoj skupštini Društva za povjesnicu jugoslavensku 1850. godine, *Istorijski pregled*, 6, br. 2, str. 147 – 149
- Mayers Grosses Konversations – Lexikon, Erster Band*. (1902) Leipzig und Wien
- Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik*. (1852) Wien: Direction der administrativen Statistik in K. K. Handels – Ministerium
- Neugeboren, D. G. (1790) Über die Lage und Hindernisse der Schriftstellerei in Siebenbürgen, *Siebenbürgische Quartalschrift*, no. 1, str. 1 – 27
- Österreichische National – Encyklopädie. Erster Band, Fünfter Band* (1835) Wien
- Petter, F. (1857) *Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen dargestellt. Erster Theil*. Gotha: Justus Parthes
- Rohrer, J. (1827) *Statistik des österreichischen Kaiserthums. Erster Band*. Wien
- Rohrer, J. (1804) *Versuch über die slawischen Bewohner der österreichischen Monarchie. Erster Theil*. Wien
- Sabljar, V. (1866) *Miestopisni riečnik kraljevinah Dalmacije Hervatske i Slavonije*. Zagreb
- Schmidl, A. (1863) *Das Bihar – gebirge an der Grenze von Ungarn und Siebenbürgen*. Wien
- Schwartner, M. (1798, 1809, 1811) *Statistik des Königreichs Ungern. Erster, Zweyter u. Driter Theil*. Pesth und Ofen

- Seljan, D. (2005) *Zemljopis pokrajina ilirskih ili Ogledalo zemlje*. Zagreb: Dom i svijet
- Statističko – topografski upitnici za područje Banske Hrvatske i Vojne krajine iz 1850. i 1858. godine. Katalog muzejskih zbirki XLVII.* (2016) Zagreb: Hrvatski povijesni muzej
- Stojanović, M. (1881) *Slike iz života hrvatskoga naroda po Slavoniji i Srijemu*. Zagreb
- Škrlec Lomnički, N. (2005) *Stanje Hrvatskog gospodarstva krajem 18. stoljeća*. Zagreb: Dom i svijet
- Tebeldi, A. (1848) *Die Slawen im Kaiserthume Oestereich*. Wien
- Tkalac, I. I. (2004) *Hrvatsko gospodarstvo sredinom 19. stoljeća: izvještaji carsko – kraljevskom ministarstvu u Beču*. Zagreb: Dom i svijet
- U potrazi za mirom i blagostanjem: hrvatske zemlje u 18. stoljeću.* (2013) Ur. Čoralić, L. Zagreb: Matica hrvatska

TISAK

- Centralblatt für slavische Literatur und Bibliographie*, Leipzig (1867.)
- Danica*, Zagreb (1835., 1842. – 1843., 1847. – 1848.)
- Književnik: časopis za jezik i poviest hrvatsku i srbsku, i prirodne znanosti*, Zagreb (1864.)
- List Društva gospodarskoga hervatsko – slavonskoga*, Zagreb (1850.)
- List mesečni hervatsko – slavonskoga Gospodarskoga Društva*, Zagreb (1842.)
- Narodne novine*, Zagreb (1849. – 1850.)
- Slavische Blätter*, Wien (1866)

POPIS LITERATURE

- A Dictionary of Sociology*. (1998) Ed. Marshall, G. Oxford: Oxford University Press, str. 201
- Allan, K. (2006) *Contemporary Social and Sociological Theory: Visualising Social Worlds*. Thousand Oaks: Pine Forge Press

- Barić, D. (2015) *Proziran i prezren: njemački jezik u hrvatskom društvu u prvoj polovici 19. stoljeća*. Zagreb: Leykam international
- Belaj, V. (1998) Povijest etnološke misli u Hrvata. U: *Etnografija: Svagdan i blagdan hrvatskoga puka*. Zagreb: Matica hrvatska, str. 337 – 357
- Berger, P. B. – Luckmann, T. (1992) *Socijalna konstrukcija zbilje: rasprava o sociologiji znanja*. Zagreb: Naprijed
- Beyen, M. and Ginderachter, M. (2012) General Introduction: Writing the Mass into a Mass Phenomenon. In: Beyen, M. and Ginderachter, M. (ed.), *Nationhood from Below. Europe in the Long Nineteenth Century*. Hampshire – New York: Palgrave Macmillan, str. 3 – 22
- Bićanić, R. (1951) *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750. – 1860*. Zagreb: JAZU
- Borošak – Marijanović, J. (2007) *Doprinos Ivana Kukuljevića Sakcinskog i „Društva za jugoslavensku povjesnicu i starine“ u očuvanju i znanstvenom utemeljenju istraživanja kulturne baštine*. Magistarski rad. Zagreb: Filozofski fakultet
- Breward, C. (1998) Cultures, Identities, Histories: Fashioning a Cultural Approach to Dress, *Fashion Theory*, 2 (4), str. 301 – 314
- Brophy, J. M. (2012) Which Political Nation? Soft Borders and Popular Nationhood in the Rhineland, 1800 – 1850. In: Beyen, M. and Ginderachter, M. (ed.), *Nationhood from Below. Europe in the Long Nineteenth Century*. Hampshire – New York: Palgrave Macmillan, str. 162 - 189
- Brubaker, R. (2006) *Ethnicity without Groups*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press
- Brubaker, R. – Cooper, F. (2000) Beyond „identity“, *Theory and society*, 29, str. 1 – 47
- Bruckmüller, E. (1985) *Social Geschichte Österreichs*. Wien – München: Herold Verlag
- Buczynsky, A. (2001) Razvoj svilarstva i proizvodnja svile u Hrvatskoj, *Povijesni prilozi*, Vol. 21, No. 21, str. 171 – 180
- Buczynsky, A. (2005) Vojna krajina u 18. stoljeću. Širenje krajiškog sustava na oslobođena hrvatska područja. U: *Povijest Hrvata. Druga knjiga: od kraja 15. stoljeća do kraja Prvoga svjetskog rata*. Zagreb: Školska knjiga, str. 274 – 287

- Burke, P. (1991) *Junaci, nitkovi i lude: narodna kultura predindustrijske Europe*. Zagreb: Školska knjiga
- Campbell, C. (1996) *The Meaning of Objects and the Meaning of Actions*. *Journal of Material Culture*, Vol. 1 (1), str. 93 – 105
- Crane, D. – Bovone, L. (2006) *Approaches to material culture: The sociology of fashion and clothing*. *Poetics*, 34, str. 319 – 333
- Čulinović – Konstantinović, V. (2000) Etnografska istraživanja u Dalmaciji do početka 20. stoljeća, *Ethnologica Dalmatica*, Vol. 9, str. 27 – 39
- etniija. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 13.11.2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=18523>.
- Evans, R. J. W. (2008) *Austria, Hungary, and the Habsburgs 1683 – 1867*. Oxford University Press
- Fanuko, N. (2011) *Sociologija*. Zagreb: Profil International, str. 92 – 95
- Foucault, M. (2009) *Security, Territory, Population: Lectures at the College de France 1977 – 1978*. New York: Picador
- Gavranović, N. (1984) *Karlovačka bogoslovija (1794 – 1920)*, Sremski Karlovci: Srpska pravoslavna bogoslovija Svetog Arsenija
- geografija. Pristupljeno 1.4.2021. <https://geografija.hr/120-obljetnica-visokoškolske-nastave-geografije-u-hrvatskoj/>
- Gofman, E. (2000) *Kako se predstavljamo u svakodnevnom životu*. Beograd: Geopotetika
- Good, D. F. (1984) *The Economic Rise of the Habsburg Empire 1750 – 1914*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press
- Greenfeld, L. (1993) *Nationalism. Five Roads to Modernity*, Harvard University Press
- Gross, M. (1981) O integraciji hrvatske nacije, *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber
- Gross, M. (1985) *Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850. – 1860*. Zagreb: Globus

- Gustafsson, H. (1998) The Conglomerate State: A Perspective on State Formation in Early Modern Europe, *Scandinavian Journal of History*, vol. 23, issue 3 – 4, str. 189 – 213
- Hansen, J. D. (2015) *Mapping the Germans. Statistical Science, Cartography and the Visualization of the German Nation, 1848 – 1914*. Oxford: Oxford University Press
- Häusler, M. (1995) *Učenje njemačkog jezika u Hrvatskoj: s povijesnog aspekta*. Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet
- Herkov, Z. (1971) *Mjere Hrvatskog primorja s osobitim osvrtom na solne mjere i solnu trgovinu*. Rijeka: Historijski arhiv
- Hobsbawm, E. J. (1993) *Nacije i nacionalizam. Program, mit, stvarnost*. Zagreb: Novi Liber
- Holjevac, Ž. (2012) *Ogulinska pukovnija (1746. – 1873.): polazišta*. Ogulin: Matica hrvatska, Ogranak Ogulin
- Holjevac, Ž. (2000) Pravila Društva za jugoslavensku pověstnicu i starine: nacrt, potvrda, prijedlog izmjene (1850/51 – 1857 – 1864/65), *Historijski zborniku*, god. LIII, str. 195 – 208
- Horbec, I. (2016) Javni službenik prosvijećenoga apsolutizma Nikola Škrlec Lomnički (1729. – 1799.). U: Čoralčić, L.; Horbec, I.; Katušić, M.; Klaužer, V.; Novosel, F.; Radoš, R. (ur.), *Ljudi 18. stoljeća na hrvatskom prostoru. Od plemića i crkvenih dostojanstvenika do težaka i ribara*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, str. 291 – 299
- Horbec, I. (2009) *Razvoj uprave i javnih službi Banske Hrvatske u vrijeme vladavine Marije Terezije*. Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet
- Horbec, I. (2005) Upravne reforme Marije Terezije. U: *Povijest Hrvata. Od kraja 15. stoljeća do kraja Prvoga svjetskog rata. Druga knjiga*. Zagreb: Naprijed, str. 242 – 252
- Hoško, F. E. (1991) Liberalni katolicizam kao sastojnica ideologije ilirizma, *Croatica christiana periodica*, Vol. 15, No. 28, str. 43 – 54
- Hoško, F. E. (2007) Razlozi nastanka Bogoslovnog sjemeništa i bogoslovne škole u Senju, *Riječki teološki časopis*, vol. 30, no. 2, str. 271 – 284
- Hoško, F. E. (1979) Zagrebački bogoslovi u vrijeme Preporoda, *Croatica christiana periodica*, Vol. 3, No. 4, str. 172 – 177

- Hroch, M. (2006) *Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Europi. Komparativna analiza društvenog sustava patriotskih grupa malih europskih nacija*, Zagreb: Srednja Europa
- Ingrao, C. W. (1994) *The Habsburg Monarchy 1618 – 1815*. Cambridge: Cambridge University Press
- Iveljić, I. (2010) *Banska Hrvatska i Vojna krajina od prosvijećenog apsolutizma do 1848. godine*. Zagreb: Leykam international
- Iveljić, I. (2016) Kulturna politika u Banskoj Hrvatskoj 19. stoljeća, *Historijski zbornik*, LXIX, br. 2, str. 335 – 370
- Iveljić, I. (1989) O značenju unutrašnjeg odsjeka Banskog vijeća (1848. – 1850.), *RADOVI – Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta*, 22, str. 71 – 94
- Judson, P. M. (2006) *Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge: Harvard University Press
- Judson, P. M. (2016) *The Habsburg Empire: A New History*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University
- Kale, J. (2010) Kulturna industrija narodne nošnje, *Etnološka istraživanja*, 15, str. 175 – 201
- Karaman, I. (2000) *Hrvatska na pragu modernizacije (1750. – 1918.)* Zagreb: Naklada Ljevak
- Kaser, K. (1997) *Slobodan seljak i vojnik. Rana krajiška društva (1545. – 1754.) Tom I*. Zagreb: Naprijed
- King, J. (2001) The Nationalization of East Central Europe. In: Bucur, M. and Windfield, N. M. (ed.), *Staging the Past. The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*. West Lafayette, Indiana: Purdue University Press, str. 112 – 152
- Kirchner Reill, D. (2012) *Nationalists Who Feared the Nation. Adriatic Multi-Nationalism in Habsburg Dalmatia, Trieste, and Venice*. Stanford – California: Stanford University Press
- Kolar – Dimitrijević, M. (2008) Kratak osvrt na povijest šuma Hrvatske i Slavonije od 1850. godine do Prvoga svjetskog rata, *Ekonomska i ekohistorija*, Vol. 4, Br. 4, str. 71 – 93
- Kolar – Dimitrijević, M. (2007) *Svilarstvo u Hrvatskoj: od 18. stoljeća do 1945. godine*. Zagreb: Dom i svijet

- Komlosy, A. (2015) Imperial Cohesion, Nation – Building, and Regional Integration in The Habsburg Monarchy, 1804 – 1918. In: Berger, S. and Miller, A. (ed.), *Nationalizing Empires*. Budapest – New York: Central European University Press, str. 369 – 429
- Kontler, L. (2007) *Povijest Mađarske: Tisuću godina u Srednjoj Europi*. Zagreb: Srednja Europa
- Korunić, P. (1998) Hrvatski nacionalni program i društvene promjene za revolucije 1848/49. godine, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 31, No. 1, str. 9 – 39
- Korunić, P. (2005) Nacija i nacionalni identitet, *Revija za sociologiju*, Vol. 36, No. 1 – 2, str. 87 – 105
- Korunić, P. (2019) *Naselja i stanovništvo hrvatskih pokrajina 1828/1830. godine*. Zagreb: FF press
- Korunić, P. (1999 – 2000) Osnovice građanskog društva u Hrvatskoj za revolucije 1848. – 49. godine, *RADOVI – Zavod za hrvatsku povijest*, Vol. 32 – 33, str. 69 – 104
- Korunić, P. (2010) Početak etnografske statistike u Habsburškoj monarhiji i Hrvatskoj: Etnička identifikacija i etničke strukture stanovništva, *Historijski zbornik*, Vol. 63, No. 1, str. 5 – 51
- Korunić, P. (2011) Problem određivanja naziva jezika i narodnosti u ideologiji hrvatskih i slovenskih iliraca 1835. – 1848. Etnička identifikacija stanovništva. U: Sapunar Knežević, A. (ur.), *Zbornik o Stanku Vrazu, hrvatskom pjesniku i književnom kritičaru*. Samobor: Gradska knjižnica, str. 94. – 148.
- Korunić, P. (2013) Stanovništvo Hrvatske 1802. godine, *Historijski zbornik*, vol. 66, br. 1, str. 47 – 99
- Koselleck, R. (2004) *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*. New York: Columbia University Press
- Kosi, J. i Stergar, R. (2016) Kdaj su nastali „lubi Slovenci“? O identitetah v prednacionalni dobi in njihovi domnevni vlogi pri nastanku Slovenskega naroda. *Zgodovinski časopis*, 70 (154), št. 3 – 4, str. 458 – 488

- Leerssen, J. (2009) Odjeci i slike: refleksije o stranom prostoru. U: Dukić, D.; Blažević, Z.; Plejić Poje, L.; Brković, I. (ur.), *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*. Zagreb: Srednja Europa, str. 83 - 97
- Lindenfeld, D. F. (2008) *The Practical Imagination: The German Science of State in the Nineteenth Century*. Chicago: University of Chicago Press
- Luhmann, N. (2011) *Društvo društva. Drugi svezak*. Zagreb: Naklada BREZA
- Mance, I. (2009/2010) *Ivan Kukuljević Sakcinski: povijest umjetnosti i politika u Hrvatskoj 2. polovice 19. stoljeća*. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet
- Markus, T. (1996) Hrvatski politički pokret 1848. – 1849.: osnovna zbivanja i ideje, *Povijesni prilozi*, Vol. 15, No. 15, str. 11 – 58
- Markus, T. (2000) *Hrvatski politički pokret 1848. – 1849. godine: ustanove, ideje, ciljevi, politička kultura*. Zagreb: Dom i svijet
- Mendras, H. (1969) Problemi ankete u selu, *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, No. 23 – 24, str. 41 – 51
- Mendras, H. (1986) *Seljačka društva: elementi za jednu teoriju seljaštva*. Zagreb: Globus
- Moritsch, A., Baumgartner, G. (1993) The Process of National Differentiation within Rural Communities in Southern Carinthia and Southern Burgenland, 1850 -1940. *Comparative Studies on Governments and Non-dominant Ethnic Group sin Europe, 1850 – 1940*, Dartmouth: European Science Foundation, New York University Press, str. 99 – 143.
- nacija. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 13.11.2020.<<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=42693>>.
- Nemes, R. (2001) Associations and Civil Society in Reform – Era Hungary, *Austrian History Yearbook*, 32, str. 25 – 45
- Nisbet, R. (2007) *Sociološka tradicija*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga
- Novak, K. (2012) *Višejezičnost i kolektivni identiteti iliraca. Jezične biografije Dragojle Jarnević, Ljudevita Gaja i Ivana Kukuljevića Sakcinskoga*. Zagreb: Srednja Europa
- Okey, R. (2001) *The Habsburg Monarchy c. 1765 – 1918*. London: Macmillan Press Ltd.

- Pageaux, D.-H. (2009) Od kulturnog imaginarija do imaginarnog. U: Dukić, D.; Blažević, Z.; Plejić Poje, L.; Brković, I. (ur.), *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*. Zagreb: Srednja Europa, str. 125 – 150
- Pantelić, B. (2011) Memories of a time forgotten: the myth of the perennial nation, *Nations and Nationalism*, 17 (2), str. 443 – 464
- Patafta, D. (2020) Razvoj teoloških i filozofskih studija u Zagrebu od XIII. Stoljeća do osnivanja Sveučilišta u Zagrebu. Povijesni korijeni Katoličkog bogoslovnog fakulteta. *Bogoslovska smotra*, Vol. 90, No. 1, str. 43 – 66
- Pavličević, D. (2010) *Hrvatske kućne/obiteljske zadruge. 1. dio (do 1881.)*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga
- Pavličević, D. (1980) *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber
- Pennington, D. C. (1997) *Osnove socijalne psihologije*. Jastrebarsko: Naklada Slap
- Penrose, J. (2002) Nations, states and homelands: territory and territoriality in nationalist thought. *Nations and Nationalism*, 8(3), str. 277 – 297
- Peti – Stantić, A. (2008) *Jezik naš i/ili njihov. Vježbe iz poredbene povijesti južnoslavenskih standardizacijskih procesa*. Zagreb: Srednja Europa
- Petrungaro, S. (2011) *Kamenje i puške. Društveni protest na hrvatskom selu krajem XIX. stoljeća*. Zagreb: Srednja Europa
- Pierre Bourdieu: key concepts*. (2012) Ed. Grenfell, M., Stocksfield: Acumen Pub
- Popović, Š. (1993) *Seljaštvo na vlastelinstvima u Hrvatskoj 1848.: sastav seljačkog posjeda na hrvatsko – slavonskim vlastelinskim imanjima u doba ukidanja feudalizma*. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta
- Putinja, F. – Stref-Fenar, Ž. (1997) *Teorije o etnicitetu*. Beograd: Biblioteka XX vek
- Rihtman – Auguštin, D. (1984) *Struktura tradicijskog mišljenja*, Zagreb: Školska knjiga

Sciffler - Premec, Lj. (1991) Znanstvena spoznaja i enciklopedije. Suvremena znanost i enciklopedije. *Radovi Leksikografskog zavoda Miroslava Krleže*, svezak 1, knjiga 1, str. 19 – 24

Schiffler, Lj. (1987) Ideja enciklopedizma i filozofijsko mišljenje, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 13 (1 – 2), str. 85 – 97

Schuermans, F. (1999) Kosselleck, Reinhart. In: Boyd, K. (ed.), *Encyclopedia of Historians and Historical Writing*, vol. 1., London – Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers

Sekulić, D. (2007) Etničnost kao društvena konstrukcija, *Migracijske i etničke teme*, 23 (4), str. 347 – 371

Sikirić Assouline, Z. (2006) *U obranu hrvatskih municipalnih prava i latinskoga jezika*, Zagreb: Srednja Europa

Smetko, A. (2017) „(...) uz narodni duh, narodni jezik, neka vlada i narodna nošnja!“ Odjeća kao medij iskazivanja nacionalnog identiteta u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda, *Historijski zbornik*, Vol. LXX, No. 2, str. 365 – 39

Sršan, S. (2006) Državni nastavni planovi, programi i propisi na filozofskom i teološkom studiju u Đakovu početkom 19. stoljeća, *Diaconvensia*, Vol. 14, No. 2, str. 259 – 284

Stančić, N. (2010) *Godina 1848. u Hrvatskoj. Središnje državne institucije u transformaciji*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu: Zavod za hrvatsku povijest, FF press

Stančić, N. (2002) *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*. Zagreb: Barbat

Stančić, N. (2008) Hrvatski narodni preporod – ciljevi i ostvarenja, *Cris*, god. X., br. 1, str. 6 – 17

Stipetić, V. (2012) *Dva stoljeća razvoja hrvatskoga gospodarstva: 1820. – 2005*. Zagreb: HAZU

Stipčević, A. (2008) *Socijalna povijest knjige u Hrvata. Knjiga 3.: Od početka hrvatskoga narodnog preporoda (1835.) do danas*. Zagreb: Školska knjiga

Stourzh, G. (2011) The Ethnicizing of Politics and „National Indifference“ in Late Imperial Austria. U: *Der Umfang der Österreichischen Geschichte. Ausgewählte Studien 1990 – 2010*. Wien: Böhlau Verlag, str. 283 – 323

Szabo, A. J. F. (2018) Cameralism, Josephinism, and Enlightenment: The Dynamic of Reform in the Habsburg Monarchy, 1740 – 1792, *Austrian History Yearbook*, 49, str. 1 – 14

Šebečić, B. (1994) Rudarsko pravo nekad i sad u Hrvatskoj, *Rudarsko – geološko – naftni zbornik*, Vol. 6, No. 1, str. 141 – 150

Šicel, M. (2008) Putopis u kontekstu hrvatske književnosti u razdoblju ilirizma. U: Filipan, B. (ur.), *Kukuljevićevi dani u Varaždinskim Toplicama: Zbornik radova znanstveno – stručnih skupova Ogranka Matice hrvatske 2004. – 2006.* Varaždinske Toplice: Matica hrvatska, str. 94 – 101

Šidak, J. (1981) Hrvatki pokret u doba revolucije 1848 – 49. U: Gross, M. (ur.), *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, str. 217 – 230

Škiljan, D. (2002) *Govor nacije*. Zagreb: Golden marketing

Švoger, V. (2007) *Zagrebačko liberalno novinstvo 1848. – 1852. i stvaranje moderne Hrvatske*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest

Švoger, V. (2005) Zagrebački liberalni tisak o preobrazbi hrvatskog gospodarstva i izgradnji modernog kapitalističkog sustava 1848. – 1852., *Povijesni prilozi*, Vol. 28, No. 28, str. 173 – 197

Todorova, M. (2006) *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka XX vek

Tomašegović, N. (2019) Međunarodni statistički kongres (1853-1876) i suvremene recepcije u Hrvatskoj, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, No. 57, str. 199 – 220

Tomić, F. (2014) *Etnička rasprostranjenost, demografska i socijalna struktura srpskoga naroda u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji 1890. – 1910*. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet

Tomić, V. (2010) Etnički identiteti stanovnika hrvatskih zemalja u prvoj polovici 19. stoljeća u svjetlu austrijskih statističkih priručnika i enciklopedija, *Studia lexicographica*, god. 10, br. 2 (7), str. 153 – 163

Tomić, V. (2014) Nepoznato o poznatom: O nastanku *Miestopisnoga rječnika kraljevinah Dalmacije, Hèrvatske i Slavonije* Vinka Sabljara, *Biobibliographica* 4, str. 71 – 80

Török, B. Z. (2016) *Exploring Transylvania. Geographies of Knowledge and Entangled Histories in a Multiethnic Province, 1790 – 1918*. Leiden: Brill

Török, B. Z. (2014) Measuring the Strength of a State: Staatenkunde in Hungary around 1800. In: Kontler, L.; Romano, A.; Sebastiani, S.; Toeroek, B. Z. (ed.), *Negotiating Knowledge in Early – Modern Empires: a Decentered View. Studies in Cultural and Intellectual History*. New York: Palgrave Publishers, str. 235 – 260

Tribe, K. (1984) Cameralism and the Science of Government, *The Journal of the Modern History*, vol. 56, No. 2, str. 263 – 284

Troglić, M. – Šetić, N. (2015) *Dalmacija i Istra u 19. stoljeću*. Zagreb: Leykam international

Valentić, M. (1981) *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom: 1849 -1881*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Školska knjiga

Vàri, A. (2005) The Functions of Ethnic Stereotypes in Austria and Hungary in the Early Nineteenth Century. U: Wingfield, N. M. (ur.), *Creating The Other. Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe*. New York, Oxford: Berghahn Books, str. 39 – 55

Vilfan, S. (1993) An Ethnic Mozaic – Austri before 1918, *Ethnic Groups and Language Rights. Comparative Studies on Governments and Non-dominant Ethnic Group sin Europe, 1850 – 1940*, Dartmouth: European Science Foundation, New York University Press, str. 111 – 134

Vince, Z. (2002) *Putovima hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske

Vranješ – Šoljan, B. (2009) *Stanovništvo Banske Hrvatske: demografske prilike Banske Hrvatske u kontekstu društveno – povijesnih promjena od 1850- do 1910*. Zagreb: Educa

Vukić, A. (2006) *Utjecaj društvenog poretka na promjene etničke strukture stanovništva Hrvatske u uvjetima modernizacije*. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet

Weber, E. (1976) *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870 – 1914*. Stanford – California: Stanford University Press

Wiegandt, E., Howell, D., Pistohlkors, G., (1993) Introduction, *Roots of Rural Ethnic Mobilisation. Comparative Studies on Governments and Non-dominant Ethnic Groups in Europe, 1850 – 1940*, Dartmouth: European Science Foundation, New York University Press, str. 1 – 7.

Zahra, T. (2010) Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis, *Slavic Review*, vol. 69, no. 1, str. 93 – 119

Zeman, M. (2013) *Reise zu den „Illyriern“: Kroatien – Stereotype in der deutschsprachigen Reiseliteratur und Statistik (1740 – 1809)*, München: Oldenbourg

Žužul, I. (2015) *Tijelo bez kosti: kako se zamišljao nacionalni identitet u tekstovima hrvatskih preporoditelja*. Zagreb: Meandarmedia

8. SAŽETAK

U doktorskom se radu pokušava odgovoriti na dva osnovna istraživačka pitanja. Prvo istraživačko pitanje korespondira sa samim naslovom rada i odnosi se na analizu izvora – Statističko – topografskih upitnika Banskoga vijeća za područje Banske Hrvatske i Vojne krajine iz 1850. i 1858. godine. Međutim, taj izvor je nužno smjestiti u konkretan historijski i interpretativni kontekst, čime se postavlja drugo istraživačko pitanje. Naime, anketa je pokrenuta s ciljem sakupljanja topografsko – etnografsko – statističkog opisa hrvatskih zemalja, a uzor su joj činila djela koja su od druge polovine 18. stoljeća u Habsburškoj Monarhiji bila poznata pod skupnim nazivom *Staatskunde*, te su stoga i ona od velikog značaja za konkretan rad. Glavni cilj ovoga istraživanja je prodiskutirati važnost Statističko – topografskih upitnika Banskoga vijeća za produbljenu današnju spoznaju mnogih aspekata života stanovništva sredinom 19. stoljeća, ali i važnost te ankete za ondašnje stvaranje spoznaje i „proizvodnje znanja“ o osobinama stanovništva iz perspektive institucionalnog poretka u osvit modernoga doba. Isto tako, u radu se razmatra i fenomen etničkih identifikacija sredinom 19. stoljeća u hrvatskim krajevima u okviru društvenih i humanističkih disciplina te ga se pokušava smjestiti u međunarodne razmjere njegova proučavanja. Pri tome se upotrebljavaju metode kritičke analize izvora i literature, te deskriptivna i komparativna metoda. Rezultati ankete govore da je tada na području Provincijala i Vojne krajine siromaštvo masovno, a razlozi takvoga stanja su višebrojni i međusobno povezani. Među njih spadaju slabi prinosi od zemlje, slaba prometna povezanost i slaba kvaliteta obrtničkih i manufakturnih proizvoda, te neobrazovanost ljudi. Istovremeno se odvija proces odvajanja poljodjelstva i obrtništva, pa se u nekim krajevima ljudi usavršavaju za bavljenje određenom djelatnošću. Posebno zanimljivi podaci u anketi su oni koji se odnose na identifikacije stanovnika. Proizlazi da je to samo naoko homogen svijet, jer anketni rezultati donose šaroliku etničku i jezičnu sliku naših krajeva.

Ključne riječi: Statističko – topografski upitnici Banskoga vijeća; Provincijal; Vojna krajina; *Staatskunde*; sredina 19. stoljeća; etničke identifikacije; modernizacija

Summary

Research intentions

This doctoral thesis is trying to answer to two basic research questions. The first one corresponds with the title of the doctoral thesis itself and refers to analysis of the Statistical and Topographical Questionnaires of the Ban's Council. However, it is important to put that source in specific context, and then another research question comes out in the focus. Poll's purpose was to collect topographic – ethnographic – statistical description of Croatian lands, and its' model were books which were written in Habsburg Monarchy in the second half of the 19th century known as *Staatskunde*. The main goal of this research is to discuss Statistical and Topographical Questionnaires of the Ban's Council for better cognition of life of the people in the middle of the 19th century, as well as importance of that poll for „producing knowledge“ about characteristics of inhabitants from the perspective of authorities in the beginning of the modern era.

Methods of research

In chapters II and III of doctoral thesis are considered past and present approaches in analysis of the first half of the 19th century and *Staatskunde*. After that, they were compared with more recent approaches of that period and topic. In addition, the aim is to try to implement these cognitions to analysis and interpretation of the main source – Statistical and Topographical Questionnaires of the Ban's Council. By doing that, methods of synthesis, analysis and comparative method were being used. The phenomena of ethnicity and ethnic identifications in the middle of the 19th century in Croatian lands were also considered by putting them in the context of social sciences.

Results and conclusions

The goal of this work is to show the life of the „common people“ in the middle of the 19th century in Civil Croatia and Slavonia and Military Frontier. The poverty is omnipresent, and its' reasons are numerous: crop failure, weak traffic connections and quality of craftsmen products, as well as massive lack of education. Many priests – pollsters describe their parishioners as lazy people and ignoramus, who even don't want to learn anything new. On the other hand, some pollsters claime that people are diligent and skilled workmen. At the same time, the process of separation of agriculture and handicrafts goes on, and people in some areas are improving for concrete activities (woodworks, potters, blacksmiths, sempstress...). Especially interesting datas are those about ethnic identifications of inhabitants. The implication is that it is only seemingly homogeneous world, because Poll's datas bring out uneven ethnic and lingvistic picture of Croatian lands. Names for those identifications are local, regional, ethnic, natioanal or even superior to national ones. In same parts, religion is the element that separates people and in other parts language is the base for the ethnic identification. The third option is distingvishing people only for their social positions. Consequently, contrasts between „Us“ and „Them“ has depended on the specific situations.

Keywords: Statistical and Topographical Questionnaires of the Ban's Council; Civil Croatia and Slavonia; Military Frontier; *Staatskunde*; the middle of the 19th century; ethnic identifications; modernization

9. PRILOZI

Prilog 1:

Župa <i>Nikinci</i> kod svet. <i>Antuna Bad.</i> stoji pod pokroviteljstvom <i>Gjorj Velikog</i> i <i>nasveta Petra</i> .										Obstoji od god. 1807.		Ima matice kristijanskih od god. 1820 - vesnikih od god. 1770 - unakristijanskih od god. 1820					
Ime župe i sv. i sv. na koje spada župa u najstarijem zakonodavnom redu	Mjesto spada na				Ima crkva		Broj djetinjah						Ustave i statuta u kojima se nalaze reči ili riječi, koje su u ovom mjestu iz upotrebe	U mjestu ima škola		Imena gorah, strah i znamenitih bora, pod kojima isto mjesto izi, kako također i počinak ili spijah, koje se ovde nalaze	
	biskupijsko ili regiment	pod- župni ili kneževski	obdian politički	obdian porezni	katedralnih ili parohijskih	katedralnih ili parohijskih	katedralnih ili parohijskih	katedralnih ili parohijskih	katedralnih ili parohijskih	katedralnih ili parohijskih	katedralnih ili parohijskih	katedralnih ili parohijskih		katedralnih ili parohijskih	katedralnih ili parohijskih		katedralnih ili parohijskih
<i>Nikinci</i> <i>u okolici</i> <i>Antuna</i> <i>Grabevo</i> <i>Karlovec</i> <i>Kudincevo</i> <i>Mihajlovo</i> <i>Opuz</i> <i>Klaticevo</i> <i>Brega</i> <i>Svirak</i> <i>Viljevo</i> <i>Prešac</i> <i>Miškevo</i> <i>Stac</i>	<i>u biskupiji</i> <i>u vojnom</i> <i>u s. v. i. b. v. vojnom</i>	<i>u s. v. i. b. v. vojnom</i>	<i>na občinu parohijsku</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	
<i>Be. 1778. historički 1858. izvješće</i>										<i>180</i>		<i>1820</i>		<i>1820</i>		<i>1820</i>	

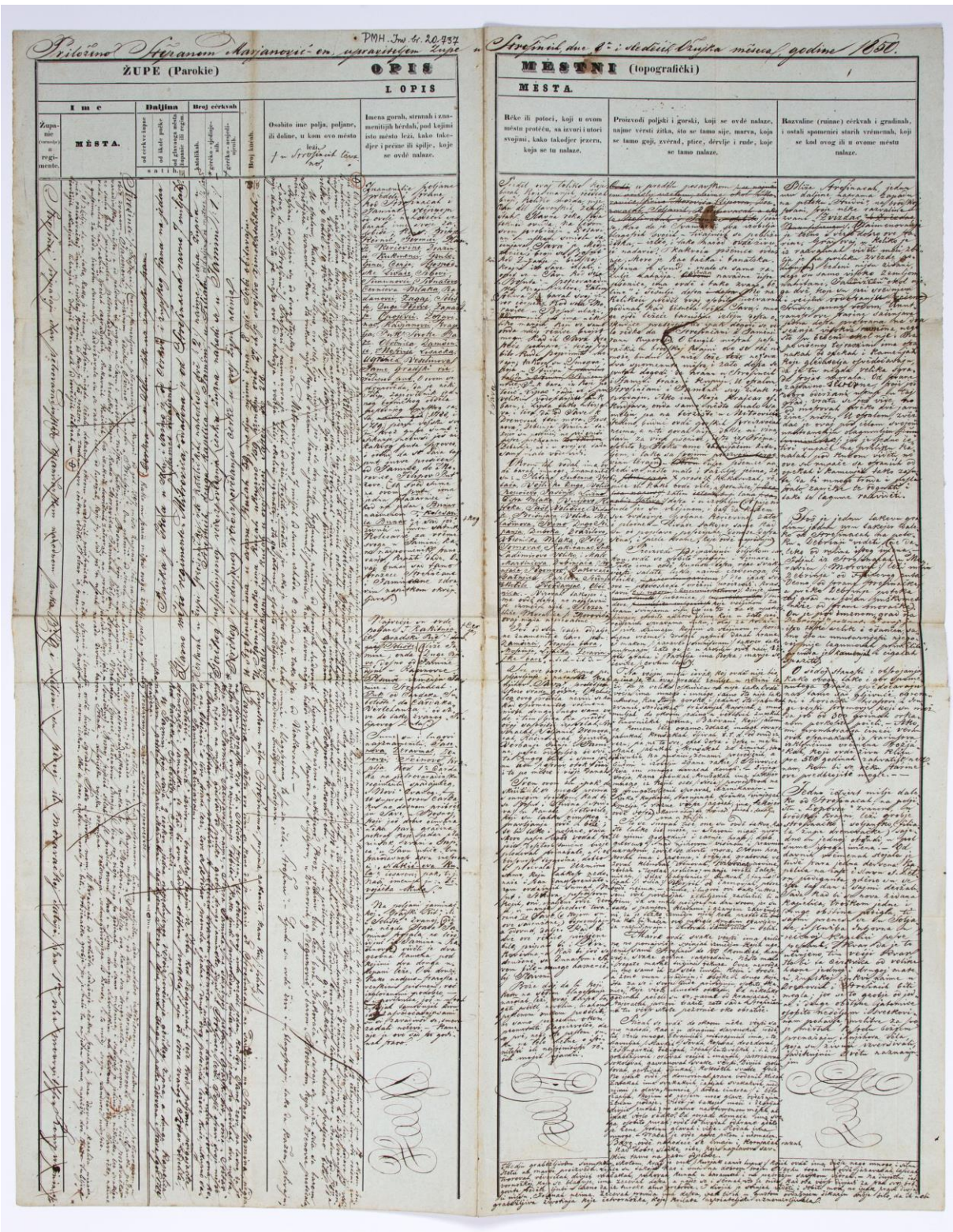
Slika br. 1: Primjer anketne listine iz 1858. godine – Župa Nikinci; Izvor: *Statističko – topografski upitnici za područje Banske Hrvatske i Vojne krajine iz 1850. i 1858. godine. Katalog muzejskih zbirki XLVII.* (2016) Zagreb: Hrvatski povijesni muzej

<p>Rieka ili potoci i jezera, koja se u ovoj župi nalaze; u kojemu dopunom mjestu izvire, ili iz koje susjedne župe potiču, i kod kojega dopunog mjesta i kamo teku rieka i potoci?</p>	<p>Proizvodni poljski i gorski, koji se ovde nalaze, naime vina kakova rade, vinski žito, što se tamo sije; masla, koja se tamo gumi, svieta, pšice, đerže i ruže, koje se tamo nalaze</p>	<p>Kakovi rukotvorni proizvodi nalaze se kod ovog naroda, naime: je li ovde tkanje, šivanje, platanje, izvezanje i predenje zabava ženakog spola; ima li kakvih fabrika, piljarnica, valjarnica ili sličnih drugih rukotvornih proizvodnih?</p>	<p>Restikuje li se nekoje naroda po vjeverinama u ovoj župi</p>	<p>Rusvaline (rušine), crkva i građana, i ostali spomenici starih vremena, koji se u ovoj župi, a naime u kojem ili kod kojega dopunog mjesta nalaze</p>	<p>Koje se najstarije i znamenitije kuće i pod kojim naslovom u crkvi i u knjižnicama ove župe nalaze, gdje su, koje godine, od koga, i kojim obredom (zakonom) tiskane?</p>
	<p><i>Šešer žito, i mloga vrata imade.</i></p>	<p><i>Štećak i pšice.</i></p>	<p><i>Nitinja je Albaneska, i naša.</i></p>	<p><i>—</i></p>	<p><i>—</i></p>

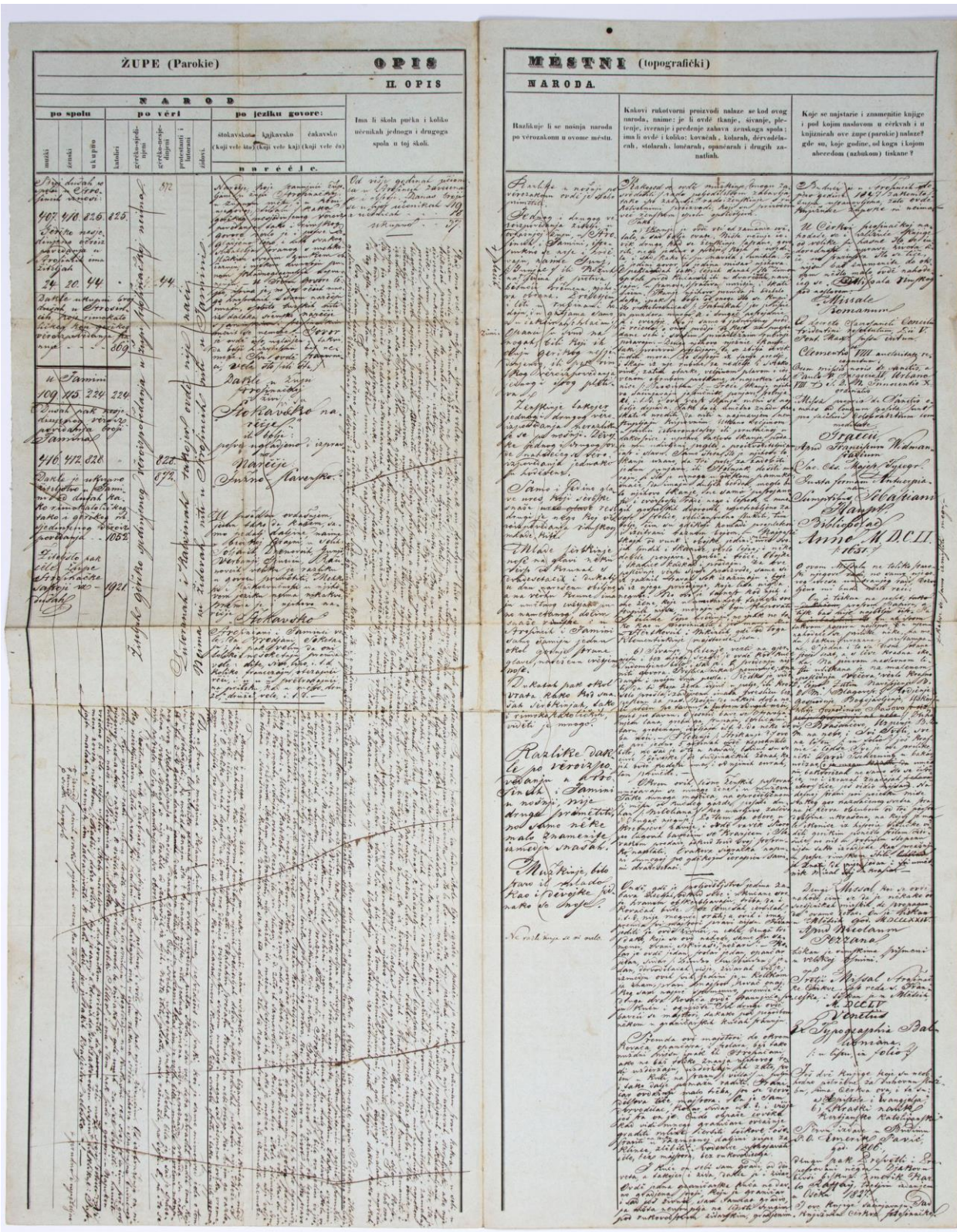
N. Nikinci dne 16. Studena 1858.

*Arthur Strigler
Župnik Nikinacki.*

Slika br. 2: Primjer anketne listine iz 1858. godine – Župa Nikinci; Izvor: *Statističko – topografski upitnici za područje Banske Hrvatske i Vojne krajine iz 1850. i 1858. godine. Katalog muzejskih zbirki XLVII.* (2016) Zagreb: Hrvatski povijesni muzej

Slika br. 3: Primjer latinične anketne listine iz 1850. godine – Župa Strošinci; Izvor: Statističko – topografski upitnici za područje Banske Hrvatske i Vojne krajine iz 1850. i 1858. godine. Katalog muzejskih zbirki XLVII. (2016) Zagreb: Hrvatski povijesni muzej

Slika br. 4: Primjer latinične anketne listine iz 1850. godine – Župa Strošinci; Izvor: Statističko – topografski upitnici za područje Banske Hrvatske i Vojne krajine iz 1850. i 1858. godine. Katalog muzejskih zbirki XLVII. (2016) Zagreb: Hrvatski povijesni muzej

ŽUPE (Parokije)				OPIS	
NAROD				II. OPIS	
po spolu		po vjери		po jeziku govore:	
muški	ženski	u arginu	katolici	grčko-katolici	pravoslavci
				Ista li škola puka i koliko učenika jednoga i drugoga spola u toj školi.	
440	470	816	856	572	
24	30	44	44	44	
10	10	20	20	20	
440	470	816	856	572	
24	30	44	44	44	
10	10	20	20	20	
440	470	816	856	572	
24	30	44	44	44	
10	10	20	20	20	

Slika br. 5: Primjer latinične anketne listine iz 1850. godine – Župa Strošinci; Izvor: Statističko – topografski upitnici za područje Banske Hrvatske i Vojne krajine iz 1850. i 1858. godine. Katalog muzejskih zbirki XLVII. (2016) Zagreb: Hrvatski povijesni muzej

VII. Vrginmost 2. Vrginmost

ЖУПЕ (ПАРОХІЕ) <i>Вертюмовске</i>				ОПИС			
И М Е				I. ОПИС			
Жупаніе (вармеје) или регімента.	М Ъ С Т А.	ДА. Ь И Н Н А		БРОЙ ЦЕРКВІХ			
		од цркви парохіјске	школе пушке, главнога мѣста жупаніе или регимента	православних восточних	католических	греко-католических или смешанных	
		С а т н х		Брой кулах.	Особито име поля, долине или долине, у ком ово мѣсто лежи.	Имена горах, странах и знатних бердах, под којима исто мѣсто лежи, како такођер и пещине или пшълье, ков се овђе налазе.	
<i>Вертюмовска Жупанія</i> <i>В. Тинке</i> <i>Вертюмовска</i> <i>Вертюмовска</i>	<i>Verginmost</i> (Село) Вертюмовска Битри и Вертюма Как Милоши извожд лежи.	<i>17.</i>	<i>17.</i>	<i>17.</i>	<i>17.</i>	Младово мѣсто сто окржава доволе, долина, Осое, до конна даме Реван и Брано, коа, се унадебава да Милаи Мого и атка наа М ниво на нелак стон, долина в окржава атла до; доволе Вертюма, Осое,	Тоје: восточних икром маже доволе: Р. Астакка Ко со, Р. доволе Ко, Р. Осое дого, Р. маа М Р. доволе, Р. Вертюма Петина и Милаи не на нелак
	Младово мѣсто сто окржава доволе, долина, Осое, до конна даме Реван и Брано, коа, се унадебава да Милаи Мого и атка наа М ниво на нелак стон, долина в окржава атла до; доволе Вертюма, Осое,	Тоје: восточних икром маже доволе: Р. Астакка Ко со, Р. доволе Ко, Р. Осое дого, Р. маа М Р. доволе, Р. Вертюма Петина и Милаи не на нелак					

PMH. Zw. Br. 22. 103

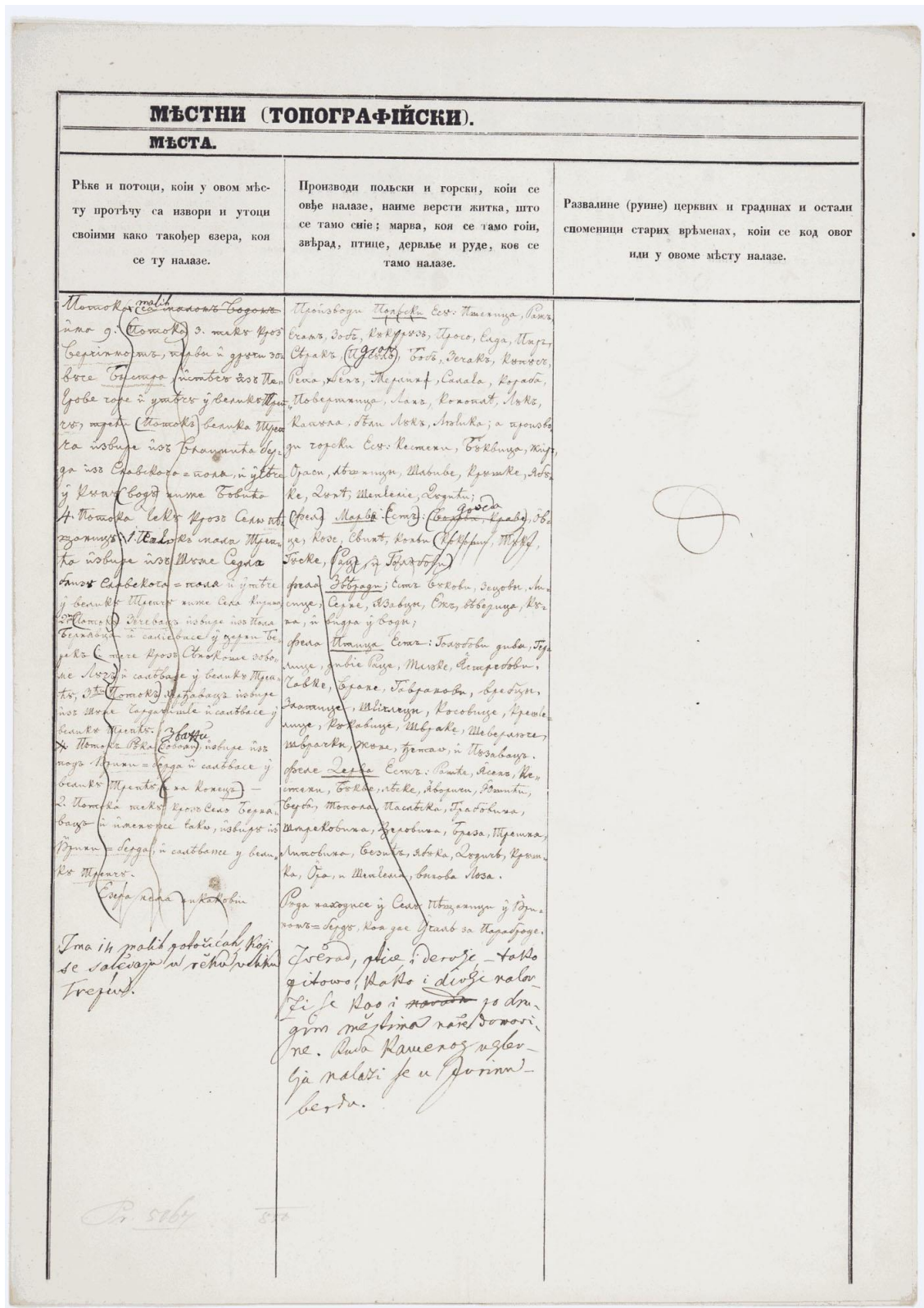
Slika br. 6: Primjer ćirilичне anketne listine iz 1850. godine – Parohija Vrginmost; Izvor: Statističko – topografski upitnici za područje Banske Hrvatske i Vojne krajine iz 1850. i 1858. godine. Katalog muzejskih zbirki XLVII. (2016) Zagreb: Hrvatski povijesni muzej

МЪСТНИ (ТОПОГРАФИЈСКИ).		
НАРОДА.		
Разликује ли се ношња народа по вѣрозакоу у овоме мѣсту?	Какви рукотворни производи налазе се код овог народа, наиме: али овѣ ткање, шивање, плетење, иверанье, преденье забава женског спола, има ли овѣ и ко- лико: ковачах, коларах, дерводѣлацах, столарах, лончарах, опанчарах и других занатлиах?	Кои се најстарије и знаменитѣ књиге и под коим насловом у црквах и у књижицах ове парохије налазе? гдѣ су, које године, код кога и којом азбуком (ћирилицом или латин- ском азбечедом) штампане?
<p>Богдан даск у двѣи Нарокии саме изавославко восточни на доде нахоу, како жона Езра овоу јавишиа тѣва: као; како; ки косс, кѣти, вѣола згоу своа хѣ и согласна набува са аѣки са пододе воинака иѣтхансе, жана саме са себѣ изидѣ ласо изѣло, вѣола, кѣмена, воинака, Јада мѣта, јада соѣи.</p>	<p>Код овога Народа налазе се рѣко, мнози производи, као: Пурѣат (вѣ, се, кѣмена, коларах, столарах, Столарах (Малова) бѣтар, Столарѣ, бѣтар, и шиваат лако вѣно, перѣат (вѣола), Ковачки мѣстѣ (вѣола), (вѣола); и Шверѣат Пурѣат, Столарѣ, (Малова), вѣа за Пурѣат) Столарѣ, бѣтар, Пурѣ, вѣ; и са ѣвѣат са Сѣло, (вѣола), (вѣола) Ковача налазе се доде: Коларах, Столарѣ, Столарѣ, Столарах, Столарѣ, Столарѣ, са гѣнат Кѣта; и ѣвѣат Столарѣ.</p>	<p>Езра Кѣта налазе се доде нахоу и итѣо нахоуја у Цркви; а згоу з нахоу, ја налазе се као: вѣола вѣола и изавославко иѣтхансе Кѣта и иѣтѣо 1794. - Кѣта налазе се иѣтѣо 1794. и гѣнат вѣола, вѣола, вѣола и вѣола вѣола вѣола вѣола</p>
<p>Во Пурѣат 8-и Мајма 1850. иѣтѣо вѣола</p> <p>Кѣта вѣола вѣола вѣола вѣола</p>		

Slika br. 7: Primjer ćirilичne anketne listine iz 1850. godine – Parohija Vrginmost; Izvor: Statističko – topografski upitnici za područje Banske Hrvatske i Vojne krajine iz 1850. i 1858. godine. Katalog muzejskih zbirki XLVII. (2016) Zagreb: Hrvatski povijesni muzej

ЖУПЕ (ПАРОХИЈЕ) <i>Безгосовске</i>										ОПИС	
										П. О П И С	
по спољу			по вѣри				по езикѹ: говори нарѣчје			Има ли школа пучка и колико учениках едног и другога спола у тој школи.	
мушки	женски	укупно	православни восточни	католици	протестантски или свјетовни	дугорани или калани	Чинуги	штогавско (који веле: што?)	кайкавско (који веле: кай?)		чакавско (који веле: ча?)
<i>924.</i>	<i>834.</i>	<i>1758.</i>	<i>1758</i> <i>православни</i> <i>восточни</i>	<i>нема</i>	<i>нема</i>	<i>нема</i>	<i>нема</i>	<i>штогавско</i> <i>кайкавско</i> <i>чакавско</i>	<i>нема</i>		<i>нема</i>

Slika br. 8: Primjer ćirilčne anketne listine iz 1850. godine – Parohija Vrginmost; Izvor: *Statističko – topografski upitnici za područje Banske Hrvatske i Vojne krajine iz 1850. i 1858. godine. Katalog muzejskih zbirki XLVII.* (2016) Zagreb: Hrvatski povijesni muzej

Slika br. 9: Primjer ćirilичne anketne listine iz 1850. godine – Parohija Vrginmost; Izvor: Statističko – topografski upitnici za područje Banske Hrvatske i Vojne krajine iz 1850. i 1858. godine. Katalog muzejskih zbirki XLVII. (2016) Zagreb: Hrvatski povijesni muzej

ŽIVOTOPIS AUTORICE

Vlatka Tomić (r. Leskovec; Zagreb, 1982.) maturirala je 2001. godine u Gimnaziji Tituša Brezovačkog u Zagrebu. Iste je godine upisala Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, dvopredmetni studij povijesti i sociologije, gdje je diplomirala 2006. godine. Zaposlena je u III. gimnaziji u Zagrebu na mjestu nastavnice Sociologije i Politike i gospodarstva.